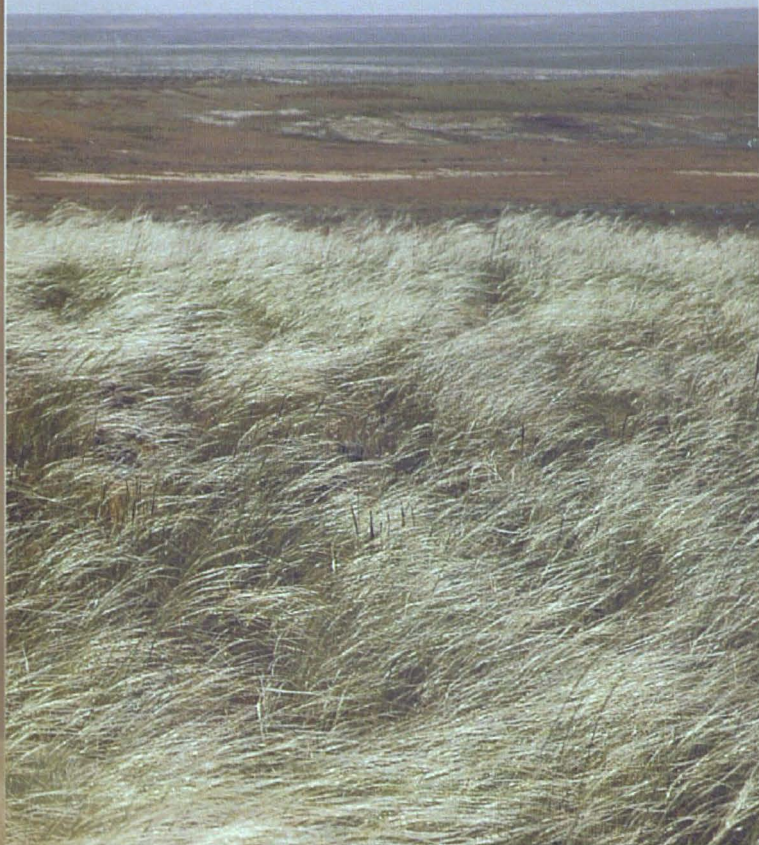

Талғат ТӨЛЕГЕНОВ

12016
3630к

ЫДЫРЫС МҰСТАМБАЙҰЛЫ –
ӘДЕБИЕТ СЫНШЫСЫ

А 2016/3630к

Талғат ТӨЛЕГЕНОВ

**ЫДЫРЫС
МҰСТАМБАЙҰЛЫ –
ӘДЕБИЕТ
СЫНШЫСЫ**

МОНОГРАФИЯ

ЗОЖ 821.512.122.0 (035.3)

КБЖ 83.3 (5 қаз)

Т 65

Пікір жазғандар:

филология ғылымдарының докторы, профессор, Б. Әбдіғазизұлы,
филология ғылымдарының кандидаты С. Қосанов

ТӨЛЕГЕНОВ Т.

Т 65 ЫДЫРЫС МҰСТАМБАЙҰЛЫ – ӘДЕБИЕТ СЫНШЫСЫ:

Монография. – Алматы, 2015. - «Palirta Press» 168 б.

ISBN 978-601-7085-36-0

Кітапта көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, әдебиет зерттеуші, сыншы Ыдырыс Мұстамбайұлының (1898-1937) 1920 жылдардағы қазақ әдеби сыны мен абайтану мәселелеріне қатысты еңбектері сол кездегі саяси-қоғамдық үрдіспен тығыз байланыста жан-жақты талданып қарастырылады.

Еңбек гуманитарлық сала мамандары мен әдебиет зерттеушілеріне және жалпы әдебиет сүйер оқырманға арналған.

ЗОЖ 821.512.122.0 (035.3)

КБЖ 83.3 (5 қаз)

ISBN 978-601-7085-36-0

© ТӨЛЕГЕНОВ Т., 2015

АЛҒЫ СӨЗ

Кеңестік билік жылдары қазақ әдебиеттану ғылымының нысанасы негізінен осы жүйе саясатына бағындырылып, соның өлшемімен қарастырылғандығы, таптық қалыпқа салынған кез-келген ұлттық мұрамыздың социалистік мұрағаттарға қатысы барлығына, әлде жоғына басты назар аударылғандығы, сөйтіп, қазақ әдебиетінде ақтаңдақтар кеңістігі барған сайын ұлғая бергендігі мәлім. Осыған орай, қазақ әдебиетінің тарихы қайта қаралып, жаңадан жазыла бастауына, әдебиет тарихынан елімізге танымал болған көрнекті тұлғалардың шығып қалуы, олардың шығармаларының аты да аталмауы, осы кезге дейін белгісіз болып келгенін атап кеткен жөн.

1920-жылдардың әдебиетін қысқаша шолып қарасақ, ондағы саяси ұйымдар мен ағымдардың әдебиет жайындағы көзқарастардың тапшыл қағидалары көзге анық түседі, әдебиеттен саясат іздеу, ұлтшылдық іздеу, тек пролетарлық ұран ғана үстемдік құрсын деген ой-түйіндер белең алды. Сонымен қатар, асығыстыққа салынбай таразыға салынған саликалы, салмақты ой-пікірлер де болды. Мәселен, ұлт зиялылары Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Смағұл Сәдуақасов, Қошке Кемеңгеров, Ыдырыс Мұстамбаев және т.б. әдебиетке саясаттың араласуына қарсылық танытты.

Міне әдебиет зерттеуші, филология ғылымының кандидаты Талғат Төлегенов осы күрделі жылдардағы әдеби даму үрдісін сол кездері жас қазақ республикасының жоғары лауазымды қызметтерін атқарып қана қоймай, әдебиет мәселелеріне де жіті көңіл бөліп, біршама мәнді ғылыми мақалалар мен зерттеулер жазып қалдырған көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, сыншы Ыдырыс Мұстамбаевтың сыншылық шығармашылығымен тығыз байланыстырған «1920-жылдардағы қазақ әдеби сыны және Ыдырыс Мұстамбаев» атты монографиясын оқырмандар назарына ұсыныпты. Еңбекте монографияның негізгі мазмұны екі тарауға бөлініп сөз етілген. Бірінші тарауда 20-жылдары қазақ әдеби сынына қатысқан көптеген қаламгерлердің, соның ішінде, қоғам қайраткерлерінің пікірлері сөз болады.

Бұлар: Нәзір Төрөқұлов, Ғаббас Тоғжанов, Смағұл Сәдуақасов, Мұстафа Қайыпназаров, Мәжит Дәулетбаев, Қошке Кемеңгеров, Көлбай Төгісов, Тайыр Жомартбаев, Ыдырыс Мұстамбаев, Шаймерден Тоқжігітов,

Хамза Жүсіпбеков және т.б. Бұл есімдердің қайсыбірі тарихта осы күнге дейін атүсті айтылып келсе, ал кейбіреулерінің тіпті атын атауға тиым салынғандығы ескеретін жәйт. Аталған еңбекте әдебиеттегі айтыстардың бұрысы мен дұрысы түгел қамтылып әділ бағасын беру басты мақсат болған. Кеңестік ресми тарих мүлдем елемей келген, аты бірыңғай мансұқталған алаш азаматтарының бірі Ыдырыс Мұстамбайұлының қайраткерлік еңбегі, шығармашылығы кеңес дәуірінде қалыптасқан тапымға байланысты арнайы зерттелген емес. Ғылыми әдебиеттерде Ы. Мұстамбайұлының есімі 20-жылдары «оңшыл бағыт» ұстанған «байшыл», «жолбикелермен пікірлес» саясат адамы ретінде үстірт айтылды.

Ал, өткенге сындарлы көзбен қарау мүмкіндігі туған шақта ХХ-ғасырдың басындағы қазақ әдебиетіне айтарлықтай үлес қосқан, ұлы Абай мұрасы мен Мағжан шығармашылығын қорғап қалуда баға жетпес еңбек сіңірген алаш қайраткері, әдебиетші, сыншы Ы. Мұстамбайұлын ұмыт қалдыру дұрыс емес. Сондай-ақ, ұлтымыздың мүддесіне қатысты істерге белсене араласқан, рухани салада да зор игі істер атқарған азаматтың мәдениет, әдебиет тарихындағы тұлғалық орнын ескермеу де қиянат. Осы тұрғыдан келгенде Ыдырыс Мұстамбайұлының әдеби мұрасын зерттеудің өзектілігі айқын байқалады.

«1920-жылдардағы қазақ әдеби сыны және Ыдырыс Мұстамбаев» атты монографиясында 1920-жылдардағы қазақ әдеби сынында және Ыдырыс Мұстамбайұлының сын мақалаларындағы түбегейлі де, терең зерттеле қоймаған көркемдік-эстетикалық сипаттары сөз болады.

Бұл еңбекте қазақ әдеби сынындағы танымдық тағылымдардың тамыры тереңде екендігіне басты назар аударылады. 1920-жылдардағы әдеби-тарихи үрдіс контекстінде Ыдырыс Мұстамбайұлының сыншылық-зерттеушілік орнын айқындальп, әдебиет сыншысы болып қалыптасу жолдары анықталады. Әдеби-сын еңбектері талданып, сыншының қазақ әдебиеттануына, абайтануға қосқан үлесі айқындалады. Оның Мағжан шығармашылығына араша түсіп, қорғап қалудағы еңбегі ашып көрсетіледі.

Автор өз алдына қойған мақсатына жеткен. Кіріспеде тақырыптың зерттелу деңгейі, өзектілігі көрсетілсе, негізгі бөлім сол айтылған мақсатқа қызмет етіп тұр. Негізгі тараулар бірін-бірі толықтыра келіп, Ы. Мұстамбаевтың қазақ әдеби сынына, абайтануға қосқан қомақты еңбегін аша түскен. Пікірталастарды талдаудан туған ойларын тұжырымдап, түйіндеп беру жағы да зерттеушінің жетістігі деп білу керек. Ол нақты пікірталастарға талдау жасаумен бірге содан туған өз ойларын, ғылыми түйіндерін ұсына білген. Ы. Мұстамбайұлы қаламына тән ерекшеліктерді саралау үшін ХХ ғасыр басындағы ұлт әдебиетінің

көрнекті өкілдерінің шығармаларын тілге тиек етеді. Сыншының шеберлігін салыстыру нәтижесінде көрсету орынды. 1920-жылдардағы қазақ әдеби сынына жүргізілген зерттеулер мен көркемдік ізденістер жүйелей сараланып, танымдық талап тұрғысынан іріктей талданып, таразыланған. Ы.Мұстамбайұлының қазақ әдеби сынына қатысты еңбектері тұңғыш рет арнайы зерттеу жұмысының өзгін құрып, оның әдебиеттанушы, сыншы ретінде қалыптасу жолы, қазақ әдебиетін зерделеуге қосқан үлесі жан-жақты, жүйелі түрде, біртұтас бірлікте алынып, жеке тақырып аясында жарық көрген жылдарына салыстырыла ыждаһатты түрде қарастырылып, жаңаша бағамдалған. Еңбекте ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетін зерттеген ғалымдардың еңбектері ғылыми тұрғыдан жүйелі тұтас бірлікте салыстырыла сараланып, сол арқылы қазақ әдебиеттануындағы кезең қаламгерлерінің әр жылдардағы көзқарастарының қалыптасу жолдары айқындалған. 20-жылдардағы қазақ әдеби сынына қатысты қазақ әдебиетінің дәуірлерге жіктеліп, ондағы бағыттар мен ағымдардың анықталуында Ы.Мұстамбайұлы еңбектерінің маңызы зор, абайтануға байланысты ғылыми мақалаларының құндылығы жоғары екендігі бағамдалып, оның 20-жылдардағы қазақ әдеби сынына араласқан қазақ қаламгерлерінің бірегейлерінің қатарынан орын алатын ерен тұлға екендігі айқын дәлелденген.

Кеңестік билік тұсында сөзі мен ісі биіктен табылған Ы. Мұстамбайұлы қоғам қайраткері, заңгер, әдебиеттанушы, сыншы ретінде елге кеңінен танылды. Жиырмасыншы жылдардағы қазақ әдебиетіне саясат мәселесінің араласу себебі ел басындағы қоғам қайраткерлерінің көпшілігі әдебиетпен айналысқандығынан болса, бір жағы ұлт-азаттық қозғалысының басшыларының өзі әдебиетшілер еді. Сол себепті, саяси майданда да негізгі тақырыптардың бірі әдебиет мәселесі болды. Сол кездегі кейбір солақай саяси жағдайларға бей-жай қарай алмаған алаш азаматтарының бірі ретінде қоғам қайраткері Ыдырыс Мұстамбайұлы да белсене араласты. Семей қаласында өткен атаман Анненковтың сотында қоғамдық айыптаушы ретінде қатысқан Ыдырыс шешендігімен көзге түскендігі өз алдына, тіпті зұлматты жылдардағы бірінші хатшы болған Голощекинге де қаймықтастан өз пікірін айта білген, қашанда болсын ұлт мүддесін бәрінен де жоғары қойған.

Ол әсіресе, 1920-жылдары көркем әдебиет жайлы болған пікірталаста өзінің құнды пікірлерімен көзге түсіп, әділ көзқарасымен танылды. Осы ретте сыншы «Біздің таластарымыз» атты мақаласында көркем айтыс жайындағы өзіне баға беруден бастап, пікірталасқа қатысушылардың ойлау жүйесі мен ойып жеткізу қабілетінің қай деңгейде болғандығын, олардың айтыс кезіндегі мінез-құлықтарына да баға береді. Мақаланың

«Ақышның мінездері және Сәбиттің мінездері» атты бірінші бөлігіндегі Ыдырыс өткір болса да, Сәбит Мұқановтың айтыс кезіндегі бүкіл бет бейнесін ашып береді. Достық көңілмен айтылған сындардан сабақ алған Сәбит Мұқанов кейінірек оны шын көңілмен дұрыс қабылдап, кейбір ағат кеткен пікірлерін ескереді. Бұл жердегі басты себеп кейбір әдебиетшілеріміздің сол кездегі қызыл идеологияның жетегінде кетуінде еді. Олар өздерінің қарсыластарына тойтарыс беру үшін, сол жылдардағы ресми идеологияның барлық қаруларын түгелдей дерлік пайдаланды, өздеріне сын айтқан адамдарға «ұлтшыл-байшыл» деген саяси айып таға салуға дайын тұрды. Ал ол кездері халық баспасөз бетіне жарияланған мақалаларға қатты сенетін. Дегенмен, жиырмамыншы жылдардағы қазақ әдебиетінің тарихындағы әдеби пікірталастар тек әдебиеттің ғана емес, қазақ қоғамының барлық саласына да өз әсерін тигізді.

Ыдырыс Мұстамбайұлы өзінің 1927 жылы жарияланған «Көркем әдебиет туралы» атты мақаласында «қазақ елінің көркем әдебиеті қашаннан басталатындығы» туралы пікір айтқан Сәбитке де, Қошкеге де қарсы шығады. «Ұлт әдебиеті 17 жыл өмір сүрді» деген Қошкенің сөзіне де, «қазақ әдебиетінің тарихы жүз жыл бұрын басталды» деген Сәбиттің сөзіне де қосылмай, нағыз ұлт әдебиетінің тууын Абайдан бастайды. Орыс әдебиеті Пушкиннен басталса, қазақ әдебиеті Абайдан басталуға тиіс деген шешімге келеді. Сол кездегі әдеби ағымдар жайлы пікірлерінен де өзгелерден өзгеше өзіндік көзқарасты анық байқаймыз.

Монографиямен танысу барысында Ы.Мұстамбайұлының көркем әдебиет, өнер туралы, жалпы мәдениет жайында жазған мақаларынан оның жан-жақты терең білімді де парасатты, алғыр ойлы, әділдік, шындық жолынан таймаған қажырлы, қайсар қайраткер екенін көреміз. Әсіресе оның абайтану іліміне сіңірген, ешқашан маңызын жоймайтын мол еңбегін баға жетпес құнды мұра деп білеміз.

Сайып келгенде, Талғат Төлегенов ұзақ жылдар бойы әдебиет тарихының «ақтаңдағы» саналып келген Ы.Мұстамбайұлы жөнінде нақты деректер мен ғылыми негізге сүйенген бағалы еңбек жазып шыққан. Мұның өзі ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің белгісіз жайттарын толықтыруға негіз болатыны, жоғары оқу орындары мен жалпы білім беретін орта мектептерде әдеби сын мен абайтануға байланысты дәрістер мен сабақтарға қажетті қосымша материал ретінде қызмет ете алатыны сөзсіз. Жалпы алғанда, бұл еңбектің бүкіл оқырман қауымға берер танымдық, тағылымдық жақтары мол деп білеміз.

Серікказы ҚОРАБАЙ,
профессор

КІРІСПЕ

Кеңестік дәуір тұсында қазақ әдебиеттану ғылымының нысанасы негізінен сол кезеңдегі идеология саясатына бағындырылып, заман өлшемімен қарастырылды. Таптық тұрғыдан қарастырылған кез-келген ұлттық мұрамыздың кеңестік мүддеге қатыстылығы қаншалықты екендігіне баса назар аударылды. Сондықтан да, қазақ әдебиетінде ақтаңдақтар кеңестігі барған сайын ұлғая түскендіктен, оқу-ағарту, ғылым-білім тұрғысынан келгенде, белгілі бір мүддеге ғана бағындырылған мұндай саясаттың қазақ ғылымын өркендетуге кедергісі көп болып, іргелі ғылым болуына бөгет жасады. Бірақ та, бұл әділетсіздіктің өрісі қысқа екендігі, мұндай жолмен кете бермесі ақиқат еді.

Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиетінің даму ерекшеліктерін ескере отырып, сол кездегі кейбір жайттарға түбегейлі зерттеу жүргізіле бастағанына біраз уақыт өтті. 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейінгі жай болашаққа апарар даңғыл жол болып көрінгенмен, бұл кезең қазақ халқының өміріне, соның ішінде мәдениетіне де, әдебиетіне де орасан жаңалықтарын ала келді. Бостандықты, теңдікті жырлау керек болғанымен әңгіме тақырыбы негізінен таптық идеологияда болатын. Яғни, бұл бостандығы жоқ теңдік болып шығып, оны аңғаратындай, байыптап қарайтындай жағдай болмады. Жаңа қоғамдағы өзгерістерге байланысты әдебиет пен өнерде де өзгерістер пайда болды. Ғасырлар бойы жиналған рухани құндылықтар тәрік етіліп, жаңа үлгі орнатылып, сол үлгіде қалыптастыру жолға қойылды.

1920-жылдардың әдебиетін қарастырғанда, ондағы кейбір саяси ұйымдар мен ағымдардың әдебиет жайындағы көзқарастарындағы тапшылық көзге анық түсетіндігі, әдебиетте тек пролетарлық ұран ғана үстемдік құрсын деген ой-түйіндер негіз болуында еді. Алайда, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Смағұл Сәдуақасов, Қошқе Кеменгеров, Ыдырыс Мұстамбаев секілді және т.б. әдебиетке саясаттың араласуына қарсылық танытқан салшақалы, салмақты ой-пікірлерін білдірген қайраткерлер де болды. Дегенмен, қазақ қауымында тап туралы пікірталас жиі болып тұрды.

Қазақстандағы жаңа қоғамдық құрылыс Ресейдегі жағдаймен ұқсастыра қарастырылғандықтан, сол кездегі таптық көзқарас үстем алып, оның аяғы кәмпеске мен ұжымдастыру науқанына, қазақ халқы үшін нағыз нәубет жылдарына айналды. Әдебиетте кеңестік ұран белен

алып, жаңа саясат барынша үстемдік құрды. Сол кездегі ақындардың көпшілігі халқының мұң-мұқтажын, мүддесін жоқтағанымен тап тұрғысынан қаралып, осы тұрғыдан шешілестін болды, басқа мүдде, басқа мақсат туралы сөз қозғалмады.

Кеңес өкіметі орнап, бейбіт дәуір басталғаннан кейін де, тап ұғымы жойылмады. Қоғамның тынысы ары қарай тарыла берді. Ойдан, қолдан шиеленістірген тап күресінің нәтижесі қанша адамның жазықсыз жапа шегуіне алып келді. Осындай жаппай қуғын-сүргін кезінде де әдебиет те, мәдениет те бір қалыпқа түсіріліп, біржақты дамыды. Саясатқа әбден жегіліп, әлемдік мағынадағы көркем ұғым, адамзаттық түсінік өз жайына қалды. Ал, шындығында саясатпен әдебиет жасауға болмайтындығын сол кезде көпшілік біле бермеді. Сол жылдары қазақ халқының өз басына тәп рухани құндылықтары аяққа басылды.

Мұндай жағдайға алып келгендегі негізгі себеп әдебиеттің партиялық идеологияның ықпалында және В.И. Лениннің әдебиеттің партиялығы туралы теориясының салдары еді. Алғашында төңкеріске деген шын жүректен туған әдебиет бірте-бірте тап тартысының қалыбына түсіп, жарамсақтықтың сойылын соқты да, саясаттың қолшақпарына айналды.

Сол 1920-жылдары көптеген ұлт қайраткерлері шығармашылықпен айналысумен бірге баспасөз бетінде, әдебиет, өнер жайында өз пікірлерін білдірді. Сынға, аудармаға қатысып, сын-айтыстарға араласқан бұл қаламгерлердің өзіндік жазғандары көп болмаса да, олардың әдебиет ағымына тигізген әсері мол болғандықтан, бұлардан қалған мұралар зерттеліп, әдебиет тарихына енгізілді. Олардың қатарында: Нәзір Төреқұлов, Ғаббас Тоғжанов, Смағұл Садуақасов, Мұстафа Қайыппазаров, Ыдырыс Мұстамбаев, Шаймерден Токжігітов сынды қаламгерлерді атауға болады. Кеңестік дәуір тұсында бұл есімдерді атауға тиым салынғандығы белгілі. Бүгінгі таңда сол тұстағы әдеби айтыстардың бұрысы мен дұрысы түгел қамтылып, әділ бағасын берумен бірге, оларды теренірек зерттей түсу басғы мақсат болып отыр.

20-жылдардың соңына таман өткен кәмпескелеу, ұжымдастыру, әдебиетте көрініс таппағанын ескерсек, 30-жылдардың аяғы жаппай қуғын-сүргінге ұласты. Ұлт мәдениетінің қайраткерлері түгелге жуық қамауға алынып, жазықсыздан жазықсыз қуғындауға ұшырады. Жеке адамға табыну салдарынан болған бұл ауыр жағдай ұлттық мәдениетке орасан зор кеселін тигізіп қоймай, ұлттық әдебиетіміздің көркемдік дамуына кедергі жасады. Десек те, кезінде саясаттың ықпалында болған көркем әдебиетімізді қазіргі таңда қайта қарастыруға мүмкіндік туганы белгілі. Соңғы 10–15 жыл бедерінде сол мұраларымыз жаңаша бажайланып, ел игілігіне жарауда.

Рухани өмірімізде иман, ақиқат, шындық түбегейлі әділ қазы болып орын тепкен соңғы жылдары жүріп өткен жолымыз ақыл таразысына салынды. Кеңес билігі кезіндегі бар олқылық-кемшіліктеріміз, жіберілген қателіктеріміз кеңінен сөз етіліп, қолға алына бастады. Қазақ әдебиеті мен мәдениеті тарихынан қасақана аты өшірілген алаштың асыл азаматтарының, ұлт қайраткерлерінің есімі қайта жаңғырып, олардың әдеби мұрасы әдебиеттану ғылымының зерттеу нысанасына айналды.

Қазақ әдебиетінің тарихының қайта қаралып, жаңадан жазыла бастағанына біраз жылдың жүзі болды. Оның себебі ретінде, әдебиет тарихынан елімізге танымал болған көрнекті тұлғалардың шығып қалуын, олардың шығармаларының аты да аталмауын, осы кезге дейін белгісіз болып келгенін атап кеткен жөн. Және де сол кездегі қаламгерлердің шығармаларына берілген сынды қазіргі заман тұрғысынан қарастыру керектігін айтпасқа болмайды. Оған басты себеп әдебиеттің кеңестік идеологияның ықпалында болуы, теорияның бірден-бір партиялық саясатқа бағынуы көркем әдебиетке кері ықпалын тигізді.

Кеңестік ресми тарих мүлдем елемей келген, аты бірыңғай мансұқталған алаш азаматтарының бірі – көрнекті қоғам қайраткері, заңгер, әдебиетші, сыншы Ыдырыс Мұстамбайұлы. 1898 жылы туып, 1937 жылы репрессияға ұшыраған оның қайраткерлік еңбегі, шығармашылығы кеңес дәуірінде қалыптасқан тағымға байланысты арнайы зерттелінген емес. Кеңестік дәуірде қаламгердің есімі 20-жылдары «оңшыл бағыт» ұстанған «байшыл», «жолбикелермен пікірлес» саясат адамы ретінде үстірт айтылды.

Ал, өткенге сындарлы көзбен қарау мүмкіндігі туған шақта ХХ-ғасырдың басындағы қазақ әдебиетіне айтарлықтай үлес қосқан, ұлы Абай мұрасы мен Мағжан шығармашылығын қорғап қалуда үлкен еңбек сіңірген алаш қайраткері Ы. Мұстамбайұлын ұмыт қалдыру дұрыс емес. Сондай-ақ, ұлтымыздың мүддесіне қатысты істерге белсене араласқан, рухани салада да зор игі істер атқарған азаматтың мәдениет, әдебиет тарихындағы тұлғалық орнын ескермеу де қиянат. Осы тұрғыдан келгенде сыншы Ы. Мұстамбайұлының әдеби мұрасын зерттеудің өзектілігі айқын байқалады.

«20-30 жылдардағы қазақ әдебиеті» ұжымдық зерттеуі (1997) мен «Қазақ әдебиеті тарихының» 7-томында (2004) қаламгердің есімі аталғанмен, оның еңбектеріне талдау жасалған жоқ. Ы. Мұстамбайұлының қазақ әдебиеттануы мен әдеби сынына қосқан үлесін саралау – бүгінгі әдебиеттану ғылымының үлесі. Бұл еңбекте 20-жылдары біліктілігімен көзге түскен әдебиет сыншысының әдеби мұрасы алғаш рет ғылыми айналымға түсіп отыр.

20-жылдардағы қазақ әдеби сыны мәселелері С. Қирабаев, Т. Кәкішев, Д. Ысқақұлы, Қ. Ергөбек, Д. Қамзабекұлы, Г. Орда еңбектерінде қарастырылғанмен осы кезде белең алған әдеби тартыс кең көлемде арнайы зерттелген жоқ. Оның үстіне осы жылдары Абайдың қоғамдағы орны мен ұлттың әдебиет тарихындағы роліне байланысты туындаған пікір-таластар да баспасөз материалдары көлемінде ғана айтылып, жеке зерттеу нысаны болған емес.

Ал 1920-жылдардағы әдеби тартыстың бел ортасында болған Ыдырыс Мұстамбайұлының сыншылық қырлары мен Абайдың ақындық талантын қорғаудағы зерттеушілік қабілет-қарымы әдебиеттанушы-ғалымдар Қ. Мұхамедханов, Б. Байғалиев мақалаларында сөз болғанмен ғылыми тұрғыда арнайы сараланған жоқ. Осы аспектілер негізінде Ы. Мұстамбаевтың қазақ әдеби сынының қалыптасу, даму тарихындағы өзіндік орнын көрсетіп қана қоймай, абайтанушы және Мағжан Жұмабаев поэзиясын зерттеуші ғана емес, қорғаушысы да болған қайраткерлік қасиетін пайымдап зерттеудің маңызы зор. Сол себепті 1920-жылдардағы қазақ әдеби сынындағы Ыдырыс Мұстамбайұлының сын мақалаларының орнын ашып зерттеудің ғылыми маңызы зор.

Еңбекте Ыдырыс Мұстамбайұлының шығармашылығын арнайы қарастырған алғашқы ғылыми еңбек болғандықтан, мұнда қаламгер-қайраткердің әдеби мұрасы тұңғыш рет ғылыми айналымға түсіп отыр. Сондай-ақ, бұл ғылыми еңбекте 20-жылдардағы әдеби процесті, соның ішінде әдебиетші, сыншы Ы. Мұстамбайұлының орнын бағамдауға мүмкіндік беретін Қазақстан архивтерінен табылған тың деректер, әсіресе Қазақстан Президенті жанындағы мұрағаттан табылған өмірбаяндық деректер Ыдырыс Мұстамбайұлы шығармашылығын дәуір қайшылықтарымен салыстыра зерттеуге жәрдемі тигізді.

1920-жылдардағы қазақ әдеби сынының даму бағдарлары, саналық деңгейі, проблемалық шешімдері жөнінде бұған дейін арнаулы зерттеу жұмыстары жүргізілгенімен, осы жұмыстың тақырып ауқымын жаңа тұрғыда ашу маңызды. Монографияда осы кезеңдегі қазақ әдеби сынына жүргізілген зерттеулер мен көркемдік ізденістер жүйелей сараланып, танымдық талап тұрғысынан іріктей талданып таразыланған.

Ы. Мұстамбайұлының қазақ әдеби сынына қатысты еңбектері тұңғыш рет арнайы зерттеу жұмысының өзегін құрады. Оның әдебиеттанушы, сыншы ретінде қалыптасу жолы, қазақ әдебиетін зерделеуге қосқан үлесі жан-жақты, жүйелі түрде, біртұтас бірлікте алынып, зерттеу еңбектері тәуелсіздік талаптарына сай жаңаша бағамдалды.

Жұмыста XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетін зерттеген ғалымдардың еңбектері ғылыми тұрғыдан жүйелі тұтас бірлікте салыстырыла сараланды. Сол арқылы қазақ әдебиеттануындағы қаламгерлердің әр жылдардағы көзқарастарының қалыптасу жолдары айқындалды.

Зерттеудің нысаны ретінде 20-жылдардағы А. Байтұрсынов, М. Дулагов, Ж. Аймауытов, М. Әуезов, Н. Төрқұлов, Ғ. Тоғжанов, С. Садуақасов, М. Қайыпназаров, М. Дәулетбаев, Қ. Кеменгеров, К. Төгісов, Ш. Токжігітов, І. Қабылдұлы, Ә. Байділдин және Ы. Мұстамбаевтың сын мақалалары, Ы. Мұстамбаев өміріне қатысты материалдар мен мақалар, естелік жазбалар алынды.

Еңбектің теориялық және әдіснамалық өзегі Қазақстан ғалымдарының көркем әдебиеттегі дәстүр мен жаңашылдық, авторлық тұжырымдама, ұстаным жайлы еңбектеріне негізделгендіктен, қазақ әдебиеттанушы ғалымдары С. Қирабаев, Р. Бердібаев, З. Қабдолов, З. Ахметов, М. Мырзахметұлы, Р. Нұрғали, Ш. Елеуенов, Ж. Ысмағұлов, Т. Кәкішев, Ә. Нарымбетов, Қ. Мұхамедханов, Б. Майтанов, Б. Ыбырайым, Д. Ысқақұлы, Қ. Ергөбек, А. Ісімақова, С. Дәуітов, Д. Қамзабекұлы, Ғ. Орда еңбектерін негізге алдық.

XX ғасыр басындағы қаламгерлердің қазақ әдеби сыны мен дәуір үніне қатысты әр жылдары айтылған ғылыми пікірлердің қызметі айрықша. 20-жылдардағы қазақ әдеби сыны мен қазақ әдебиеті дәуірге жіктелуде, ондағы бағыттар мен ағымдардың анықталуында Ы. Мұстамбайұлының еңбектерінің маңызы зор. Сондай-ақ, әдебиеттанушының абайтануға байланысты ғылыми мақалаларының құндылығы жоғары, Мағжан Жұмабаевтың қазақ әдебиетіндегі мән-маңызын ашып көрсетіп, ақын поэзиясын қорғап қалуда Ы. Мұстамбайұлының еңбегі ерекше. Ол – 20-жылдардағы қазақ әдеби сынына араласқан қазақ қаламгерлерінің бірегейлерінің қатарынан орын алатын тарихи тұлға.

I ТАРАУ

1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ ӘДЕБИ СЫН ЖӘНЕ ҮДЫРЫС МҮСТАМБАЙҰЛЫ

XX-ғасырдың 20-жылдарындағы қазақтың әдеби сынын сол кездегі қоғамдық сана мен көркемдік таным деңгейінде қарастырған жөн. Төңкерістен кейінгі жылдары ескіні қирату, жаңаны орнықтыру үрдісі мейлінше қатты жүріп, патша заманында тыйым салынған ой-пікірлердің демократиялық негізде жариялануына мүмкіндік туды. Қазақ әдебиетінде негізі енді қалана бастаған көркемдік таным тапшылық, партиялық ұстанымды басшылыққа алды.

Сол жылдары көркем шығарманың қадір-қасиетін түсіну, эстетикалық деңгейін белгілеу тұрғысынан келгенде алашшыл акын-жазушылар мен сыншылар көш ілгері болды. Сондай-ақ, алашшылардың жетекші роль атқарғанын да атаған жөн. Олардан төңкерісшіл акын-жазушылар үйренуге еріксіз мәжбүр болды. Төңкерістен кейін бүкіл идеологиялық таным кеңес өкіметінің әдебиет саласында жүргізген саясатына таңылып, таптық мүдделермен тығыз байланыста болды.

20-жылдардағы әдеби айтыстар қазақ әдебиетінің тарихында өзіндік орны бар әдеби құбылыс қана болып қоймай, қазақ қоғамының барлық саласына әсері тип, қазақ әдебиетінде сол кезде қалыптасқан жағдайды жан-жақты ашып берді. Әдеби сын да негізінен үш бағытқа: біріншісі – өзін пролетариат жазушысы санайтын, яғни әдебиетті тап күресінің бір құралы ретінде қарастыратындар, екіншісі – әдебиетті саясатқа бағындыруға қарсы, яғни өздерін бұқарашыл жазушы санайтындар, үшіншісі – әр мәселеге тарихи тұрғыдан қарауды ұсынатын, жазушылардың жікке бөлінбей, біртұтас ұйым болуын қалайтындар деп бөлінді.

Бұл бағыттардың ішіндегі бірінші топтағылар әдебиеттің дұрыс дамуына байланысты пікірлерді айта алмаса да, іс жүзінде жеңіп шықты. Екінші топтағылар қай жағынан болса да дәлелді пікірлер айтқанымен жеңіліс тапты. Үшінші топтағылардың айтқандары да іске аспай, «ұлтшыл» деген атаққа ие болды.

20-жылдар қазақ әдебиеті тарихындағы күрделі кезең болып, романтизм, сыншыл реализм секілді толып жатқан әдеби агымдар орын алса, 30-жылдар әдебиеті партия ықпалында болғандықтан, ұраншыл

әдебиет болып қалыптасып, көркем сөз саналы түрде саяси бағытқа бет бұрды. Қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдерін қаралауға белсене араласқан әдебиет пайда болды. 20-жылдар әдебиеті қаламгерлері аз да болса тегеуірінді, көркемсөзді қадір тұтқан әдебиет болса, кейбір қайшылығына қарамастан 30-жылдар әдебиеті де тарихтан өз орнын табатыны даусыз. Көп жағдайда жаттанды сөйлеп, жалтақтап өскен әдебиеттің кешкен қасіреті көп болғанымен, бұл әдебиетті социалистік реализм әдебиеті скен деп жоққа шығаруға болмайды.

Сонымен, қазақ сынының қалыптасу үрдісі 20-жылдары әдебиеттің бір жанры ретінде қатарға тұрды. Жаңа заманның жетегіне ілесіп, тілек-талаптарын айта білді. Төңкерістен кейін скіге жарылған жазба әдебиетіміздің қандай көркемдік тәсіл қолданатындығы талқыланып қана қоймай, әдебиеттің өрісі қандай болмақ деген мәселені шешті. Алашшылдардың көзқарасындағы ой-пікірлерде бүкіл адамзаттық құндылықтың негізі сақталып, ортақ әдебиет жасау идеясына төңкерісшілдер тапшылдықтың қатаң талаптарын қарсы қойды. Кеңестік идеология мен большевиктер партиясы алаш қозғалысына қатысқан қазақ зиялыларын қуғын-сүргінге салу, жер аудару, қудалау арқылы «пролетарлық жеңісті» төңкерісшілдердің пайдасына шығарды.

Қазан төңкерісінен кейін отаршылдыққа қарсы қазақ зиялылары қарсылық көрсеткенімен. Кеңес өкіметі жеңіске жеткеннен соң ұлттық даму тежеліп, халықтарды отарлықта ұстау саясаты жүргізілді. Отаршылдықтың жаңа түрі пролетарлық интернационализм идеясымен бүркемеленіп, айлалы саясат ұстанды. Бұл саясатқа қазақ халқына түбі қасірет әкелерін білген ұлтжанды алаш азаматтары қарсы шықты. Мысалы, «Сарыарқа» газетінде «Большевиктер деген кімдер?» деген сұраққа олар: «Әдеттегі сауатсыз, қалтасынан өзгені, тонаудан өзгені білмейтін, көрсоқыр большевик халықты қалай басқармақшы» [1] деп жауап береді.

Большевиктік жолға түскен қазақ зиялыларының арасында халқымыздың рухани болмысын таптық саясат арқылы түсіндіруге тырысқан адасушылықтар болды. Оларды Кеңес өкіметі қолдап отырды. Демократиялық бағыт ұстаған қазақ зиялылары «ұлтшыл» деген атқа ілініп, толығымен зұлматқа ұшырады. Мәдени мұра болып саналатын халықтың рухани қазынасы кеңестік жүйенің қырына ілінді. Міне осындай ересен бай мәдени мұраны бір ғана тап, пролетариаттың мүддесі арқылы анықтап, таптық саясатқа сай келетін тақырыпқа жазылғандар және ескі керітартпа патриархалдық-феодалдық қоғам мүддесіне сай келетін тақырыпқа жазылғандар делініп, тарих сахнасынан аласталды.

Коммунистік партияның «мәдени мұраны» таптық тұрғыдан талдауы пролетариат көсемі В.И. Лениннен бастау алады. Ол 1913 жылы мынандай маңызды теориялық тұжырым жасаған: «Әрбір қазіргі замандағы ұлттарда екі ұлт бар... Әрбір ұлттық мәдениетте, екі ұлттық мәдениет бар...» [2, 129]. Алайда Лениннің мұндай тұжырымдары қазақ халқының рухани өміріне мүлдем жат болатын. Өйткені, қазақ халқында буржуазия, пролетариат деген атымен болмағандықтан мұндай ұғымның ешқандай қатысы жоқ еді.

1917 жыл мен 1991 жылдар арасында «қазақ совет әдебиеті» деген кезеңнің қалыптасқаны әдебиет тарихынан белгілі. Бұл да сол кезеңдегі жүргізілген саясаттың нәтижесі болатын. Бұл туралы белгілі ғалым, профессор Т. Кәкішев: «... Мұхтар Әуезовтің де кеңес өкіметіне сенім білдірмесе де, ізет еткен тұстары баршылық, Сәбит Мұқанов жөргегімде табым деп жылап жаттым десе де, халықтың тарихы, мәдениеті дегенде өзінің «қызыл» екенін ұмытып ақсақалдыққа салынып, өрелі ойлар тастаған тұстары көпшілікке белгілі. Замана соққан жел демекші, кеңес империясы, оның саясаты кімдердің басын игізбеді, кімдердің тізесін бүктірмеді» [3, 82] деп ой қорытқан.

Социализм жеңіске жеткен сайын тап күрессі күшейе береді деген Сталин теориясы Қазақстанның ғылымы мен тарихына кесірін тигізіп, тарихтың бұрмалануына негіз болды. Бостандықты жырлаудың аяғы таптық идеологияға апарып тірелді. Таптық, пролетарлық әдебиет бірден-бір шынайы әдебиет ретінде насихатталды. Бұрынғы әдебиетке «байлар дәуірінің әдебиеті» деген атақ тағылды. Қазақ халқының ғасырлар бойғы жиған рухани байлығы жоққа шығарылды.

«Әдебиет мәселесі» деген мақаласында Жүсіпбек Аймауытов: «... төңкеріс бір жағынан жалынды үмітті желдеткен үндеу кіргізсе, екінші жағынан уайым, қайғы, торығу кіргізді... Тап ақыны қазақта әзір жоқ...» [4] деп қожалық құрған, билеп тостеген үстем таптың әдебиеті мен төменшік, әлсіз әзілген бодан ұлттың әдебиеті бір болмайтынын айтады. Өйткені, «әдебиет – өнер болса, ал өнердің азды көпті еркіндікті тілейтіні» де рас. Ж. Аймауытовтың сол кезеңнің өткір шындығын атап көрсетіп, көрегенділік танытқан осы мақаласына жауап ретінде Жәкен Сәрсенбіұлы: «Қазақ еліне бұл төңкеріс өз тарихы тудырмаған жат төңкеріс еді... Қазақта төңкерісшіл, тапшыл жазушылар әзірге жоқ... Қазақ ақындары, жазушылары төңкеріске жолдан қосылған киімшен ақындар...» [5] деп, өзіндік үн қосып, дұрыс көзқарасын білдіреді.

Тап мүддесі басты назарда болғандықтан, әдебиеттің күрделі мәселелері біржақты қарастырылып, саясаттың ықпалымен алашшыл қаламгерлер

«ұлтшылдар» деген атақ алды. Жеке басқа табыну салдарынан, өкімет басына Сталин келгеннен бастап, ұлт зиялыларын жікке бөлу науқандары жүргізіліп жатты. Коммунистік партияның идеологиялық қаруының негізіне айналған мұндай шаралардың кесірінен жиырмамыншы жылдардың екінші жартысында қазақ әдебиеті тарихында қаламгерлерді жікке бөлу, әдебиетті саясатқа бағындыра сөйлеу барған сайын белен ала бастады.

1925 жылы Қазақстандағы билік басына Ф.И. Голощекин келген соң, Қазақстанның басшы орындарында бастапқыда «қожановшылдықпен» басталған күрес Қожанов Қазақстаннан кеткеннен кейін Смағұл Сәдуақасовтың «жігімен» күреске ұласты.

Әдебиеттен саяси астар іздеген қаламгерлер өз арасынан «жік» іздеуге тырысып, төңкеріс жылдарында «алаш» партиясымен байланысты болғандардың бәріне «ұлтшыл» деген айдар тағылды. Жүргізілген саясатқа байланысты әдебиеттегі өзгерістер жиырмамыншы жылдардың орта шенінен басталды. Саясатқа да, өнерге де өзіндік жеке көзқарасы бар үлкен жазушылардың әдебиеттен де, қоғамдық өмірден де күшпен аластатылуы басталды. 1932 жылы ВКП(б) өкілдерінен құрылған комиссия көп талқылаудан кейін, бірден-бір партиялық әдіс – социалистік реализм әдісін қабылдайды. «Коммунистік реализм», «пролетарлық реализм» деген ұсыныстар болғанмен қабылданбай, социалистік реализмді нығайтуға басты назар аударылады. Өнердің өз даму заңдарымен бекіген бұрынғы классикалық әдебиеттегі классицизм, романизм, реализм, сыншы-реализм дегендер қаулымен орнықпай, социалистік реализм бір адамның яғни, Сталиннің қаулысымен жария етілді.

Әдебиетті саясатқа апарып танудың мұндай келенсіз жағдайлары Қазақстан ақын-жазушылары да бейтарап қалдыра алмады. Бұл пікірге жауап ретінде Қазақстан Кеңес жазушыларының тұңғыш съезінде І. Жансүгіров баяндамасында: «Жазушылардың бірсыпырасы тереңдей алып, қызығып жаза алмады. Ал жазам дегендерді жалпылап сырттан соқты... 1930-32 жылдың ішінде әдебиетіміздің, әсіресе өлеңдердің құнын арзандатып, сапасын төмендетіп алдық» [6, 11-17] деп атап көрсетті.

30 жылдардың бас кезінде әдебиеттану ғылымында басым болған тұрпайы социализм М. Өтемісов, Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, С. Торайғыров т.б. көптеген ақындардың шығармашылығындағы идеялық және эстетикалық мазмұнды ғылыми тұрғыдан ашып көрсетуге мүмкіндік бермеді. Осы кезде орыс әдебиетінің А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, Н.В. Гоголь, И.С. Тургенев, Ф.М.

Достоевский, Л.Н. Толстой сияқты алыптарын «дворян» немесе «ұсақ буржуазия» жазушыларына жатқызды.

Бұл ретте бұлардың шыққан ортасы негізге алынып, жазушы қандай жерден шыкса, ол міндетті түрде сол әлеуметтік топтың мүддесін, көзқарасын білдіреді, сол таптың өкілі болады деп есентелінді. Осындай «теориялар» қазақтың ескі әдеби мұраларын игеруге біршама зардабын тигізді. Тіпті, ҚазАПП сыншыларының Қазан төңкерісіне дейін казактарда жөнді әдебиет те болмады деп асыра сілтеген кездері де болды.

XX ғасырдың басында Ресейде де айтарлықтай ірі оқиғалар, өзгерістер болып жатты. Ол жайында орыс әдебиеті тарихында: «Революционные события, сотрясавшие Россию, прямо опосредованно влияли на литературную и всю культурную жизнь русского общества. Если говорить о главном факторе, определяющем исторический процесс, то им, безусловно, было назревание в России социалистической революции. Накапливалась гигантская революционная энергия трудящихся масс, руководимых марксистской партией рабочего класса. Мир вступал в период социальных катаклизмов, в период крушения одной общественной формации и возникновения другой – социалистической. Изменялась духовная и общекультурная жизнь страны» [7, 7] деп жазылды. Ресей тағдыры туралы, орыс мәдениетінің тағдыры туралы пікірталастар жиі болып тұрды. Ресейдің келешегі жайындағы сын-айтыстар қызу жүріп жатты.

ҚазАПП сыны сол кездегі қазақ жазушыларының өздерін де әртүрлі «оншыл» топтарға жатқызды.

Бұрынғы кездерде өмір сүрген қазақ ақындарының бәрі де ескі қоғамның жыршылары саналғандықтан, олардың біздерге қажеті жоқ деген солақай пікір өріс алып, Абай, Сұлтанмахмұт сияқты классиктердің шығармалары халыққа жат деп танылды. Мұның бәрі «шолақ белсенділердің» мәдениет пен әдебиетті жаңадан жасаймыз деген және әдебиеттану ғылымында 20-жылдар мен 30-жылдардың бас кезінде үстемдік құрған тұрпайы социализм сияқты теріс теориялардың нәтижесінде туған жағдайлар еді.

Белгілі ғалым, жазушы Н. Рымғали «Әуезов және алаш. Әдебиеттегі ұлттық рух» атты еңбегінде: «Қазақ халқының ұлттық тамырына балта шабу үшін коммунистер ең алдымен осы қозғалыстың бастау көзінде тұрған Алаш көсемдерін, олардың ізбасар шәкірттерін бір қырып тастады да, артынан большевизмді жақтаған, совет өкіметін мадақтаған коммунист зиялылардың өзін де сыпырып әкетіп, көзін жойды. Аман-

есен қалған оқығандарды үнемі үркітіп-қорқытып отырды, анда-санда науқан жариялап, олардың ішінен де біреулерді жұлып алып, түрмеге тығып отырды» [8. 422] деп атап көрсете келе, алайда, Кеңестік жүйе қаншалықты қаталдық жасап, қырағылық көрсеттім дегенмен, Алаш идеялары, ұлттық азаттық рух, тәуелсіздік сарындары, әсіресе әдебиетте, өнерде, ғылымда жойылып кетпегенін айтады. Өйткені, партия қаулы-қарарларымен ой нысанасын, тақырып жүйесін, бейне бағытын, әдіс тәсілін белгілеп берген Кеңес дәуірі әдебиетінің алғашқы өкілдерінің бәрі де Алаш ұранды әдебиет шығармаларымен ауызданған, жазу-сызудың әліпбиін солардан үйренген еді.

1934 жылы 10 қаңтарда «Қазақ әдебиеті» газетінің тұңғыш нөмірінде М. Әуезовтің «Сыннан не тілер ем?» [9] деген мақаласы жарияланып, онда қазақ әдебиеті сынының алдында тұрған міндеттері жан-жақты талданады. 20-жылдардың бас кезінде қазақ әдеби сынының ауыр жүгін көтеріскендердің ішінде, Ғ. Тоғжановтың «Әдебиет және сын мәселелері» [10] деген кітабы 1929 жылы Қызылордада басылып шықса, 1933 жылы М. Қаратаевтың «Мұхтардың тартысы және кейбір мәселелер» [11] атты мақаласы және 1934 жылы май айында болып өткен сын туралы арнаулы пленумда «Қазақ әдебиетіндегі сынның міндеттері» [12] деген тақырыпта жасаған баяндамасы айрықша көзге түсті. Баяндамашы қазақ әдеби сынының тууын Абайдан бастап қарастырып, ҚазАПП сынының қателіктерін жан-жақты терең ашып көрсеткен. Әдеби сында көп уақытқа дейін орын алып келген әдістемелік теориялық кемшіліктерді сынап, сындағы келеңсіздікті мінейді. Баяндамада қазіргі сынның жай күйін көрсетер жағдай ретінде Абай төңірегінде болып жатқан әртүрлі пікірлерге кеңірек тоқталып, сындағы көкейкесті мәселелерді әңгімелейді. Сынның өрсі жетпей жатқан мәселелерге көңіл бөліп, сынның ролін күшейтуге қатысты бірқатар ойларын ортаға салған.

1931 жылы орталық «Правда» газеті әдебиеттегі жікшілдікті қатал сынаған мақалалар жариялай бастады. Бұларда РААП сынындағы кемшіліктер, ондағы жікшілдік өз ара сынның болмауы көрсетіліп, ұйымды қайта құру мәселесі қайта көтерілді. Әдебиет саласындағы саясат «Әдеби іс – ұйымдасқан жоспарлы, біріккен социал-демократиялық, партиялық жұмыстың негізгі бөлімі болуға тиіс» [13, 31] деген Лениндік нұсқауларын негізге ала отырып жүргізілді. Сол жылдардағы белсенді сыншылардың бірі С. Мұқанов әдебиеттің сынына, тарихын зерттеуге араласуы туралы: «...сол кезде ұлттышылдарға қарсы шыққан қазақ совет әдебиетінің әрі аз, әрі жас кадрларының қатарына қосылып, ұлттышылдыққа соққы беруге тура келді. Менің әдебиет тарихына,

әдебиет сынына араласу себебім осы еді» [14] деген пікірінен сол кездегі саясаттың ықпалын анық байқауға болады. Бұл ақын-жазушылардың шығармашылығының еркіндігіне нұқсан келтіретін, көркемдік сапаларға зардабын тигізетін ұран еді. Пролетариат әдебиетін тек «таза пролетар жазушылар ғана жасай алады» деген пікір де айтылды.

Соның дәлелі ретінде Әйтпек Мұсаұлы жазушы творчествосын бағалауда «ең алдымен біздің тексеретін мәселеміз кімнің қандай жазушы екендігі» дей келіп оған негізгі олшеу: жазушы әдет, салт-сана, әдет-ғұрып туысында пролетариат болып тууы бірінші шарт» [15, 56-63] деп жазды.

ҚазАПП 1932 жылы 18 май күні Қазақстан совет жазушыларының ұйымы болып құрылды. Мемлекет қайраткері І. Қабылов «Маркс-Ленин әдеби сынының сабақты мәселелері» [16, 5-6] деген баяндамасында қазақ әдебиет сынының алдында тұрған мәселелерді айта келіп, кейбір шығармалар айналасында айтылған сынлар төңірегінде пікір білдіреді. Көркем туындының міндетті түрде көркемдік сапарларға не болуы қажет екендігіне тоқтала келіп, көптеген шығармаларда ұшырайтын кемшіліктерді сынға алған.

Ол жөнінде белгілі ғалым, академик Р. Бердібай былай дейді: «І. Қабылов социалистік реализм әдісі туралы теориялық пікірлер айтты. Сыныштарды Маркс-Ленин әдеби сынын күшейтуге, оның негізгі принциптерін берік ұстануға үндейді. І. Қабылов 30-жылдардың орта тұсында әдебиеттің партиялық бағытта көркеюіне өзінің сауатты, білікті мақалаларымен болысқан қабілетті сыныштардың бірі» [17, 177]. Алайда, саясаттың жетегіне еріп, қызыл идеологияның сойылын соғып адасқан жазушылар да болды. М. Қайыпназаров Мәскеуде өткен сыныштардың жиылысында қазақ әдебиеті жайлы сөйлеген сөзінде Абайды халыққа жағ тұрға деп мәлімдеген. Ол, М. Әуезовтің Абайдың шығармаларын жинап, ағысөз жазып баспаға ұсынуын үлкен қателік деп тапқан [18, 16].

Баспа бетін көрген кітаптардың ішкі рухани дүниесі, оқырманға әсері сөз болмай, таптық тұрғыдан жазылған-жазылмағандығы, Маркстің көзімен қаралған-қаралмағандығы бірден-бір өлшем болды. Дегенмен, жазушыларымыздың бәрі бұған келісе берген жоқ. Зиялылардың арасындағы бағыттары көркемөнерді танудағы ақылға сыйымсыз қиындарды бағыл сынады.

Бұл ретте алғашқылардың бірі болып, үн қатқан Жүсіпбек Аймауытұлының «Әдебиет мәселесі», «Көркем әдебиетті саралау» [4] атты мақалалары жиырмасыншы жылдардағы әдебиеттануда аса зор

бетбұрыс болды. Бір қарағанда, енді серпілуге ешқандай бөгет жоқтай көрінсе де, шын мәнісінде бұл өте қиын, күрделі іс болатын. Дәл осы кезде, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері С. Сәдуақасұлының «Әдебиеттерді қалай сынау керек?» [19] деген мақаласы жарық көрді. Смағұл Сәдуақасұлы бұл мақаласында сынды қалыптастыру, оның құрылымын жасау шараларына айрықша тоқталған.

Бұл мақала қазақ әдебиетіндегі 20-жылдардағы әдеби айтыс-тартыстың барысында дүниеге келген біліктілігі жағынан айрықша еңбек. Егер осы кезде біржақты сынның бағытын ұстанған өкімет идеологияның барлық тетік-буындарын қолына мықтап ұстағанын ескерсек, «әдебиет әнгімелері» санатындағылардың жазылып, қоғамдық пікір тудыруы ергеден келе жатқан келіспеушілікті еске салады. Өкімшілік-әміршілдік жүйе осы күресте қай шепке шыққаны белгілі. Дегенмен, Ж. Аймауытұлы, Қ. Кемелгерұлы, Д. Ысқақұлы, А. Байтасұлы, С. Сәдуақасұлы, Ы. Мұстамбайұлы, Ж. Сәрсенұлы сияқты алаш азаматтарының әдебиет пен мәдениет, жалпы руханият дүниесі жайлы айтқан пікірлері өз мәнін жоғалтқан жоқ.

Бұл жайында жазушы Р. Нұрғали: «Әділіне келгенде Алаш қозғалысына қатысқан азаматтардың басым көпшілігі ұлт мүддесіне арналған күнделікті аршынды іс, қарымды әрекеттермен айналыса жүріп, қуғын-сүргін азабына қарамастан, әдебиет, публицистика, ғылым, аударма салаларында орасан бай мұра қалдырды» [8, 423] деп, табиғатынан дарынды жаратылған бұл буын өкілдерінің қазақы тал бесікте тербетіліп, исламның иманды бұлағынан нәр алып, мұсылманша хат танып, одан кейін жәдидше, орысша оқып, орта, жоғары дәрежелі білім алғандығымен, Орынбор, Омбы, Семей, Алматы, Ташкент, Уфа, Қазан, Мәскеу, Петербург шаһарларының тәрбиесін көргендігімен байланыстырады. Және де олар мұғалімдік, инженерлік, заңгерлік, экономистік, дәрігерлік секілді сап алуан мамандық пелері болуымен қатар, түркі, славянды былай қойғанда, араб-парсы, ағылшын, неміс, француз секілді жеті жұрттың тілін де меңгерген еді.

Сол жылдардағы сынның жағдайын «XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті» оқулығындағы: «Абай, Алтынсарыұлы сияқтылар біраз қазақ ерекшеліктерін ала кірген либерал буржуазияға айналады. Рас барлық Абай шығармасы ол емес. Ол бас кезінде, төркін жағында феодалдан шығып кеп осыған қарай ауысады... Абай шығармаларының қоғамдық-тантық нәтижесі, мағынасы, феодалшылықтан капитализмдікке қарай басқан тантық алдыңғы либерал табының салт-санасын көрсетуге сайын келеді» [20, 51] деп

айтылған пікірден де байқаймыз. Көркем шығарма бойынан таптық көзқарастарды іздеу, оларды таптық тұрғыда бағалау сол тұстағы әдеби сынның негізгі міндеттерінің бірі болатын. Абай мен Алтынсарин мұрасынан да осындай ерекшеліктерді іздеу осындай талап-тілектен келіп туғаны анық.

Ғ. Тоғжанұлы «Против национализма, обывательщины и комчванства в казахской литературе и критике» [21] деген мақаласында С. Сәдуақасұлының «Әдебиет және сын мәселелері жөніндегі ұлтшылдық теориясынан айнымағандығын» атай келе, оны «Абайшылдықты, ахметшілдікті тудырғысы келеді» [11] деп сынайды. С. Сәдуақасұлының әдеби сын жөніндегі ойларын, сынға алған мақалаларды Е. Бекенұлы «Көркем әдебиет туралы кім не үшін күреседі?» [22], Ә. Мұсаұлы «Көркем әдебиет мәселесіндегі айтыс туралы» [23], Ғ. Мүсірепұлы «Әдебиет айтысында» [24], Ә. Тәжібайұлы «Әдебиеттегі смағұлшылық» [25] сынды қаламгерлер де жариялады.

1925 жылдың басында ұлттық идеология төріне жазушылардың бірін күштеп, екіншісін әртүрлі айламен өзіне тартқан ҚазАПП шықты. Оны өкімет те, оның жүргізген саясаты да барынша қолдап отыруына байланысты саясаттың сойылын соғушылардың бағы жанып, олар ақылға сиымсыз екенін біле тұра, екі сөзінің біріне Маркс пен оның жолындағылардың пікірін тықпалап, үшқары ойларын халыққа таңумен болды.

Тіпті, Ғ. Тоғжанұлы 1928 жылы бір мақаласында: «Смағұл әдебиет мәселелерінде ұстанған бағытына түбегейлі сенімді. Сондықтан ленинизм, партия жолын місе тұтпайды» [21] деп жазды. Жнырмасыншы жылдардағы әдебиеттегі көкейкесті мәселенің бірі – әдеби мұраға деген көзқарас болып, соның ішінде Абай мұрасы айтарлықтай үлкен талас-тартыс туғызды. Абай мұрасы туралы алғашқылардың бірі болып сөз қозғағандардың бірі – Сәбит Мұқанов. Смағұл Сәдуақасовтың жасаған «Аханның алдында» деген баяндамасы көңіліне жақпаған Сәбит Мұқанов «Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер!» [26] деген белгілі мақаласын жариялайды.

Сынның негізгі сипаты айтыс түрінде болғандықтан, өз ара пікір таластыру, қарсы жауап қайтару, көп жағдайларда айтылған пікірлерді жоққа шығару, ең әрісі бірін-бірі саяси жақтан айыптау сияқты жағдайлар орын алды.

Қазақ халқының табиғатына, оның ішінде, қара олең сипатына жат олең өлшемдері еніп, Маяковскийше жазу, Демьян Бедныйше жазу керек деген әсіре еліктеушілік орын алды. Бұның бәрі қазақ поэзиясының

көркемдік сапасына орасан зиянын тигізіп, партияның науқандық шараларына арналған жалаң үгіт-насихатқа толы туындылардың өріс алуына апарып соқты. Бұл бағыт проза саласында да орын ала бастады.

ҚазАПП-тың бүкіл ақын-жазушыларға, тек қана Демьян Бедныйды үлгі етіп, Бедныйша жазуға шақыруы, «байлар әдебиетін басып озу» ұраны сияқты теріс қағидалар РАПП-тың теоретиктері ұсынған қате нұсқаулар еді. ҚазАПП-тың басшылары бұл жалған ұрандарға сын көзімен қараудың орнына, насихат жұмысын үдете түсеті. Мәселен, С. Мұқанов «Блокшылдықтан Демьяншылдыққа» [27, 2-5] деген мақаласында «қазір орыс әдебиетінде күдікті блокшылдық емес, күдіксіз демьяншылдық үстем болып отыр» дей келе, қазақ қаламгерлерін Демьян Бедныйша жазуға үндесе, сол кездегі әдеби сын туралы өзбек жазушысы Р. Мажиди КСРО жазушылар одағы ұйымдастыру комитетінің 1932 жылы 30 қазанында болған пленумында «пролетарнат, колхоз, батырақ» деген сөздер кездеспеген туындыларға тыйым салынатындығын» батыл сынға алады [28, 98].

Демьян Бедный «Звезда» және «Правда» большевиктік газеттерінің беттерінде мақалалар жазып, белсенділік танытты. Ол жайында орыс әдебиеті тарихында: «Поэзия Д. Бедного и по своей направленности, и по тематике, и по форме как бы непосредственно выражала мироощущение трудовых масс, осознающих свое право быть хозяевами жизни. Она была не только проникнута ненавистью к существующему строю, верой в победу революции, но передавала часто с блестящим мастерством самый характер психики, склада ума пролетарских и крестьянских слоев» [7, 11] деп жазды. Д. Бедныйдың шығармашылығы орыс әдебиеті тарихында зор беделге не болып, өз замандастарының арасында тиісті бағасын алып жатты. Ірі пролетар жазушы ретінде кеңестік поэзия жанрын жанрын дамытуда айтарлықтай үлес қосты.

«Айналып келгенде үлкенді-кішілі маркақаларымыз түйіндеген түйін біреу – «қазақ ұранды халық» қамы еді» дей келе, әдебиеттанушы-ғалым, профессор Ш. Елеуқенов «Мағжан мен Мұхтар: ұлт тақырыбын дамытудағы ізденістер» атты зерттеуінде: «Кеңес өкіметі орнасымен әдебиетіміз екі дәй болып бөлінді. Негізгі ерегес, талас әдебиеттің қандай бағытта дамуы мәселесіне байланысты жүрді. Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов сынды ақын, жазушылар халықты бөле-жармай тұтас ұлт мұңын жоқтады. Бұлар дүниетанымдары, әдебиететіккалық қозқарастары жағынан пікірлес, бағытта болды.

Қарсы топ (Сәкеп Сейфуллин, Сәбит Мұқанов т.б.) өздерін Кеңес өкіметінің оң көзі санап, «байшыл-үлгішыл» дейтіндермен аяусыз,

бітіспес күрес жүргізеді. Бұл күрестің мән-жайы жөнінде бұрын да, қазір де аз жазылған жоқ. Сан кітаптар жарық көрді. Сонғы жылдардағы басылымдар Мағжан мен Мұхтарды «байшыл», «ұлтшыл» дегенге қимады. Сол кездегі солақай байбаламды емес, нақты фактілерді, шындықты басшылыққа алуға шақырды. «Дұрыс пікір...Әдебиет тарихын қаз-қалпында, шөп-шалам, қоқыстан, боямадан тазарған түрінде оқуға не жетсін» [29, 168] деп әдебиет сынындағы қайшылықтарды ашып көрсете отырып, сол тұстағы айтыс-тарғыстардың сырын ашуға тырысады. Қазақ ақын-жазушылары бірі кеңес ұранып, екіншісі алаш ұранын жақтағанмен, олардың түптеп келгендегі алдарына қойған мақсаттары бір еді. Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқановтар сол тұстағы коммунистік партияның таптық идеологиясын бетке ұстап, ауқатты отбасынан шыққандардың шығармаларының бәрін де жоққа шығаруды көздеді. Ал, шын мәнісінде көркем шығарманың бағасы оның авторының қандай отбасынан шыққандығына қатысты емес, оның көркемдік эстетикалық қуатына қатысты бағаланатындығын ескере бермеді. Бұл – сол тұстағы заман кемшілігі еді.

Жынымасыншы жылдары қазақ әдебиеті сынының өркендеп қанат жаюына қоғам қайраткерлері де өздерінің айтарлықтай үлестерін қоса отырып, дарындары жағынан кәсіби қаламгерлерден кем түспейтін деңгейде көрінді. Олар – Смағұл Сәдуақасов, Ыдырыс Мұстамбаев, Нәзір Төреқұлов, Ілияс Қабылов, Сұлтанбек Қожанов, Шәймерден Токжігітов сынды азаматтар. Бұлар негізінен мемлекеттік қызметте болғандықтан сынға жиі араласуға мүмкіндіктері аз болды.

Солардың ішінен өзінің мақалаларының мәнділігімен, өміршендігімен, терең ойлылығымен жарқырай көрініп, аса белсенділік танытқан, ірі қоғам қайраткері, әдебиет сынышысы Ыдырыс Мұстамбайұлының еңбектеріне ерекше тоқталуды жөн көрдік. Ыдырыс Мұстамбайұлы 1898 жылы Семей уезі, Заречная Слабодка (Алаш) елді мекенінде (қазіргі Жаңа Семей) дүниеге келген. Әкесі-Мұстамбай Жауғанұлы, шешесі Қолан сол жылдары Алексеевтердің жүн жуатын зауытында жұмыс істеген. 6-7 жасқа келгенде Ыдырысты ата-анасы мұсылманша оқуға беріп, ол мұнда 13 жасқа дейін оқиды. Ыдырыстың 12 жасында өкіс ауруынан анасы қайтыс болса, ал әкесі зауыттағы жұмысын тастап, етікшілік кәсібінс ауысады. Осы зауытта ат айдаушы болып жүрген ағасына, біржағы қолбала ретінде көмектесе жүріп, Ыдырыс 1911 жылы Семейдегі екі класты орыс-қазақ училищесінің 6 жылдық курсына оқуға түседі. Оның үш жылын зауыттағы тері және жүн кенгіру жұмысында қол үзбей істеп жүріп оқыса, кейін қабілеттілігінің, зеректілігінің арқасында мемлекет

өсебінен оқуға қабылданады. Интернатта жатып оқыса да, Ыдырыс жазғы демалысында да, зауытта жұмыс істейді. Еңбек ете жүріп, 1916 жылы аталған училищені үздік бағалармен аяқтап шығады. Мұның ішінде әсіресе арифметика, геометрия, физика, тарих, жаратылыс тану, таза жазу, орыс тілі пәндерінен озық білімділігін танытады.

Ары қарай білімін жетілдіргісі келгенімен, Ыдырыс қаражаттың жетімсіздігінен осы жылдың көктемінде почта-телеграф мекемесіне әуелі үйренуші ретінде жұмысқа кіреді. Жаңа мамандыққа байланысты оқуын Заречная Слабодкадағы почта-телеграф кеңсесінде жалғастыра жүріп, аздап етікшілікпен айналысып, әкесіне көмектеседі. 1916 жылы күзде осы кеңсеге байланысшы болып тағайындалғаннан соң, оқуға деген ықыласы күшейген Ыдырыс өз бетінше іздене жүріп, Семей мұғалімдер гимназиясының курсына түсуге дайындалады.

1917 жылы төңкерістен кейін, ол кеңсе қызметкерлерінің одақтық жұмысына белсене араласады. 1918 жылы Семей қаласында Кеңес өкіметі орныққанда, Бүкілресейлік почта-телеграф қызметкерлері одағының Губерниялық комитетінің атынан Семей Совдепіне делегат болады. Көп ұзамай сәуір айында Алаш (Заречная Слабодка) аудандық совдепі төрағасының орынбасары болып және Семей уездік Совдепі Төралқасының мүшесі болып сайланады. Сонымен қатар, почта-телеграф мекемесіндегі жұмысын да қоса атқарады.

1918 жылы маусым айының басында Семейде Кеңес өкіметі ауысып, Кеңес қызметкерлерінің жауапты адамдарымен бірге Ыдырыс та қамауға алынады. Семейдегі төңкеріс алғашында қантөгіссіз бейбіт жағдайда өтеді. Тіпті 1918 жылы Колчак диктатурасын жариялағанда да одақ жұмысы біраз уақытқа сақталады. Төңкерісті эсерлер мен меньшевиктер басқарады. Ыдырыс Мұстамбайұлы жақын достарының арқасында, солардың араласуымен қамаудан босатылады. Алайда, бұрынғы істеген байланысшы қызметіне қайта орналасу құқынан айырылып, жұмыстан босатылады. Қамаудан тамыз айында босаған Ыдырыс мұғалімдер гимназиясының 5-класына оқуға түсіп, оны өз қаражатымен 1919 жылдың қазан айының аяғына дейін оқиды. Осы кезде ол өзінің ескі жолдастарының ұсынысымен Совдеп жұмысы бойынша көтерілісті дайындау жұмысы жөнінде астыртын іске кетеді.

1919 жылы 30-қарашадан, 1-ші желтоқсан айына қараған түні Семейдегі Плещеев хуторы, Затонның жұмысшылар ауданында болған көтеріліске Ыдырыс та қатысады. Күндіз-түні, қым-қиғаш, атыс-шабыстан кейін, 2-ші желтоқсан күні қаланы көтерілісшілер басып алып, Кеңес өкіметін жария етеді. Өкімет билігі бір айдың ішінде

көтеріліске жетекшілік жасаған жасырын ұйымның қолына көшіп, ұйым Облыстық әскери-революциялық штаб деп аталынып, азаматтық бөлімдерге бөлінеді. Ыдырыс та азаматтық бөлімге мүше болады. Көтерілісті бұрынғы эсер Құрмажин деген біреу басқарады. Бір айдан кейін Совдепке сайлауға дайындық жүргізуді бастап, біржағынан Омск арқылы Орталықтың өкілдерімен де байланыс жасайды. Қаңтар айында Омбыдан 5- Армияның саяси бөлімінен (жорықтық) Ревкомы келіп, Семей Губерниялық Ревкомы және РКП(б)-ның Губбюросы құрылады. Ыдырыс Губерниялық басқару бөлімінің меңгерушісінің орынбасары болып тағайындалады.

1920 жылы ақпан айының басында кандидаттық стажсыз-ақ партия қатарына өткен Ыдырыс, осы жылдың 20-шы ақпанында Зайсан казак бөлімінің меңгерушісі болып тағайындалады, осы Зайсан уездік Ревкомының және жергілікті уездік партия бюросының мүшесі болып сайланады. Өмірінде Семейден ұзап шықпаған Ыдырыс 1920 жылдың тамыз айына дейін Зайсанда қызмет істейді, содан кейін Орынбордағы Кеңестердің Бүкіл Қазақтың 1-ші съезіне қатысып ҚазОАК-не мүше болып сайланады. Зайсанға қайтар жолында Семейдегі РКП(б)-ның Губбюросы губерниялық деңгейдегі жұмысқа алып қалады.

1920 жылдың қараша айында Кеңестердің губерниялық съезінде Губаткомның мүшесі және губерниялық казак бөлімінің меңгерушісі болып, соңынан губерниялық ұлттық бөлімнің меңгерушісі болып сайланады, содан кейін 1921 жылдың қазан айына дейін Губатком төралкасының мүшесі, губерниялық казак бөлімінің меңгерушісі, губернияның азық-түлік жөніндегі комиссариаты төрағасының орынбасары, Губревтрибунал төрағасының орынбасары және басқадай жауапты қызметтер атқарып, БОАК мүшесі болып сайланады.

1921 жылдың 20 қыркүйек айында екінші рет Орынборда өткен Кеңестердің Бүкілқазақтық екінші құрылтайына шақырылып, ҚазОАК-нің мүшесі болып қайта сайланады. 1922 жылдың қараша айында РКП(б)-ның Губкомының шешімімен бірден Оралға іссапармен жіберіліп, Орал Губаткомы мен Губкомының мүшесі, губерниялық басқару бөлімінің меңгерушісі, аштыққа ұшырағандарға көмек жөніндегі шекаралық ұйымының жанындағы РСФСР өкілділігінің төтенше өкілі болып қызмет атқарады, одан кейін сол жылы 28 тамыздан бастап, 1923 жылдың аяғына дейін, губерния прокуроры болады.

1923 жылдың желтоқсанынан 1925 жылдың мамыр айына дейін Ақмола губерниялық прокуроры, әрі губаткомының мүшесі, 1925 жылдың мамыр айынан 1926 жылдың желтоқсанына дейін Сырдария Губаткомының

төрағасы, 1926 жылдың желтоқсанынан 1927 жылдың қарашасына дейін Қазақ ОАК-нің нұсқаушысы, 1927 жылдың қарашасынан, 1929 жылдың тамызына дейін алдымен «Ет өнімдері» мекемесінің басшысы, соңынан «Союзмяса» мекемесінің аймақтық басшысының орынбасары қызметін атқарса, 1929 жылдың тамызынан қарашасына дейін аймақтық Темір жәрмеңкесін ұйымдастырып және Жәрмеңке төрағасы ретінде оған басшылық жасайды.

1929 жылдың желтоқсанынан 1930 жылдың 20-шы маусымына дейін Республикалық жұмысшы-шаруа инспекциясы Халық комиссариатының сауда өнеркәсіп тобында аға инспектор қызметін атқарып, 1930 жылдың маусым айынан бастап Қазақстан жетекші партия ұйымының ұйғарымымен Қазақ ССР байланыс басқармасы төрағасының орынбасарлығына тағайындалады.

Ыдырыс Мұстамбайұлының өзі де түрлі заң, кеңес қызметінде лауазымды міндеттер атқарғанымен, әдебиет, мәдениет, саясат төңірегінде болып жатқан оқиғаларға сын тұрғысынан белсене араласып, соның ішінде әсіресе, Абай мұрасын үнемі назарында ұстап, сол кездің қасаң саясатынан қызғыштай қорғады. Ұлы ақынды халық санасынан өшіріп, шығармаларын жоққа шығаруға тырысқан шенеуніктер мен кейбір каламгерлер әрекеттеріне аяусыз тойтарыс беріп, дәлелді түрде қарсылық білдірді, ескі атаулы мен көне мұраға тыйым салған Сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйе қаһарынан еш қорықпай ұлы ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы ерекше орны мен мән-маңызын жете ашып берді. Қайтпас қайсар өр мінезі үшін де «таймас қара» атанып, 1920-жылдардағы Абай төңірегіндегі әдеби айтыс тартыста ұлы ақын өмірімен шығармашылығы жайлы терең білімділігін танытып, биіктен көрінді.

Арнаулы әдеби мамандығы болмауына қарамастан Ыдырыс Мұстамбайұлының Абайды құмарта сүйіп, ақындық мұрасына араша түсуінің өзіндік себептері бар: 1. Ыдырыстың ата-бабасы қоныстанған жер ұлы ақын ауылымен көршілес болып, белгілі ақын Дулат, оның алдындағы Ақтамберді жырау мен Ақтайлақ би, айтыс өнерінің айтулы дүлдүлдері Түбек пен Сабырбай, Абайдың талантты шәкірті Әріп Тәңірбергенов сияқты дарын иелері шыққан орта еді. Осы жайдың өзі оның бала кезінен Абай өлеңдерімен сусындап, Абай жайлы әңгімелермен қаныққандығын айқын білдіреді. 2. Ыдырыс ұлы ақын талай ат басын тіреген зиялылар ордасы – Семей қаласында дүниеге келіп, осы ірі ғылыми-мәдени орталықта білім алды, өмірге жолдама алды. 3. Ыдырыс Абайдың болашақ зерттеушісі, ұлы ақынды әлемге танытқан Мұхтар Әуезовпен етене жақын араласып, қызметтес, пікірлес болды.

Кезінде қайтпас өр мінезімен «таймас қара атанып» өмірінің соңына дейін Ф.И. Голощекинмен ұстасып өткен Ыдырыс Мұстамбайұлына партия тарапынан шүйлігу аз болмады. Мұны сол кездегі Қазақ Өлкелік партия комитетінің хатшысы Измұқан Құрамысұлы мақаласынан да көреміз: «... Мұстамбайұлының істеген қатесі жеңіл-желпі қате емес. Мұстамбайұлы партиядағы он жылдық өмірінде алашорда туралы да адасты. Сәдуақасұлы Смағұлдың жігінде де болды, троцкийшіл де болды, переселен, қазақыландыру мәселелерінде де ауа жайылды» деп айыптай келе: «Дұрысында ешнәрсе істемейтін, ешнәрсені ойламайтындар – партия жолынан аумаушылар, кейде біздің жағдайда өз бетімен білері жоқтар, айдағанға жүре беретін құл болып шығады. Бұл қателесуден де қауіптірек, біздің жағдайда белсенді шын коммунистер қателеспей тұра алмайды» [30] деген Ы. Мұстамбаевтың сөзін келтіреді.

Бұл тізбектеліп кете беретін, шегі жоқ айыптаулар, Ы.Мұстамбайұлының «партия тазалауында», «мойнына алған» алты қателігінен шығып отыр еді, ал шын мәнінде ұлты үшін туған, біртуар абзал азаматтың «бұл қателері» сол кездегі қазақ елінің мүддесін көздеген бірден-бір дұрыс саяси бағдар болатын. Ол осы ретте: «... Мен Сәдуақасұлының жігінде болғанда, менің алты негізгі мәселелерде қателерім болды. Бірінші қатеміз: ұлтшылық, ұлтшылыққа түскенімізде, біз қазақтың ұлтшыл оқығандарын асыра бағаладық. Солан барып, оларға біртүрлі ымырашылдық қылдық. Қазақстандағы Европалық коммунистерге қарсы болдық, отаршылдық саясатын жүргізді дедік. Екінші қатеміз: ауылда тап тартысын ұқпағандық. Ауылдағы бай, кедей арасындағы қайшылықты бүркегендік болды. Осыдан барып, кәмпескенің дұрыстығына сенбедік. Үшінші қатеміз: Қазақыландыру жайында болды. Процентпен қазақылансын, партия комитеттеріне, басты мекемелерге қазақ бастық болсын дегенді ұсындық. Төртінші қатеміз: Қазақстанда өнерлі кәсіпті күшейту жайында болды. Бұл туралы Смағұлдың «большевик» журналында мақаласы шықты. Мен де сол пікірде болдым. Бесінші қатеміз: Өлкелік партия комитетінің басшылығына қарсы болдық. Партия басшылығында қыстау бар, күштеу бар дедік. Кейбір басты коммунистерді отаршыл, не жікшіл деп айыптадық. Алтыншы қатеміз: троцкийшілдік жігінде едік. Соның кейбір пікірлерін дұрыстадық. Осы қателерімді мойныма аламын...» – дейді [30]. Кезінде «қателік» болып есептелінген осы алты негізгі мәселенің бүтінгі тәуелсіз елдің талап-тілектерінен туындағаны сөзсіз. Сол «қателіктердің» қазіргі уақытта дұрыс болып табылатынын ескерсек, бұлардың барлығы да қазақ ұлтының мүддесін көздегеннен туындаған болатын.

Онын: «қазақтың ұлтшыл оқығандары» деп отырғандары шын мәнісінде көзі ашық, сауатты ұлжанды азаматтар болатын. XX ғасыр басында қазақ елі мен жеріне отаршылдық саясаттың жүргізілгені рас болса, сол отаршылдыққа ұлтшыл азаматтардың алғашқылардың бірі болып қарсы тұратындығы да заман шындығы еді. «Кәмпескеінің» дұрыс болмағандығын да кеңес өкіметі құлаған соң ғана айта бастадық. Отырықшылыққа үйренбеген көшпелі елдің бары да нары да мал болса, сол малды жаппай кәмпескелеудің салдарынан отызыншы жылдары жаппай ашаршылық қырғыны болғаны тарихтан мәлім. Ендеше, Ы. Мұстамбайұлының бұл айтып отырғанының да кемшілік болып табылмасы анық.

Сол жылдардағы билік басындағы жағдайды Т. Көкішев «Сәкеннің ұлтжандылығы» атты мақаласында: «... Осы «тапшылдықтан» ушыққан ырду-дырдудың ең мықты көрсеткіші үкімет құрамы болса керек. Социалистік автономия алған Қазақстанда қазақ халқының саны осы тұста 68-70 процент болғанына карамастан 14 шешуші қызметтің тек төртеуіне ғана қазақтар не болды. Партия ұйымының билігі былай тұрсын, Халық Комиссарлары Кеңесінің, яғни партияның дегенін орындайтын жұмысшы органының төрағалығы түгіл, орынбасарлығы да бұйырмады» – деп анық көрсеткен болатын [31, 224]. Ғалымның бұл пікірі өмір шындығын ғана емес, сол шындықты айтқаны үшін жазықты болған азаматтардың да ісін ақтап алары даусыз. Себебі, ғасыр басында шешімін таппаған, арты дау-дамайға ұласқан өзекті мәселенің бірі де бірегейі – осы ұлттардың өзін-өзі басқаруы болатын.

Көрнекті қоғам қайраткері Ы. Мұстамбайұлының сол кездегі қыстау, күштеудің болатынын атап көрсетумен бірге, басшылық тарапынан іске асқан асыра сілтеушілікті батыл түрде айыптап отырды. Ы. Мұстамбайұлының: «білсе де, білмесе де қойдай шулап, дауыс беріп отырған көпті көріп, партия жолы дұрыс, Ленин басшылығы күшті десек – үлкен адасқандық болар еді» [30] – деп ащы болса да шындықты батыра, ашына айтқандығы да сол елге, жерге деген шынайы махаббаттан туса керек. Сол үшін де Ыдырыс Мұстамбайұлы «партия жолын бұлжытпай орындаушы жолдастарды қаралайды, ...партия басшылығын қаралайды, партия басшылығына сенбейтінін білдіреді» – деп сыналған болатын. Мұстамбайұлының сол кездегі айтқан: «Партия жолынан аумаушылықтың астындағы шіріген иісті білмесе, мұны иіс білмейтіндер ия өмір бойы бұғаудан арылмаған аурулар білмейді. Ерте ме, кеш пе оның шірігені білінеді, бірақ оған дейін ол өзінің шірігенімен тұрмай төңірегін бүлдіреді» [30] – деген пікірі араға жылдар салып өз нәтижесін көрсетті. Оны 70 жылдан аса өмір сүрген Коммунистік партияның күлі көкке

үшуымен түсіндіруге болады. Қаламгердің айтып отырған «өмір бойы бұғаудан арылмаған аурулары» кешегі кеңестік дәуір тұсында тілі басқа тілегі бір кеңестік одақ құрамында болған кеңестік елдердің бәрінің ұлттық ерекшелігін жою саясатынан көруге болады. Орыстандыру саясатының бір шеті қазақ елін де жайлады. Ұлт тіліне қауіп туды. Ұлт тіліндегі балабақша, мектептер жабылып, жаппай орыстандыру саясаты көзделді. Бұл да сол бұғаудың астыртын жүргізілген жымьсыкы саясатының бір көрінісі еді.

Ұлтжанды азаматтың елі мен жерінің болашағын ойлап, сол үшін басын құрбандыққа тіккеніне оның өмір жолы мысал. Оның бір қырын белгілі журналист Н. Шәкеевтің «Мұстамбаевты тергеу стенограммасы» атты мақаласынан көруге болады. Осы тарихи құжатта қаламгердің болмыс-бітімі, табиғи тұлғасы сомдалған. Ы. Мұстамбайұлының ісін тергеуді Қазақ автономиялық республикасының жұмысшы шаруа-инспекциясы халық комиссариатының алқа мүшесі әрі осы мекеменің секретариат меңгерушісі Титов дегеннің жүргізгенін, тергеудің барысында қойылған сұрақтардың қитұрқылығы және соларға қайтарылған жауаптардың тереңділігі, өткірлігі әрі жауап берушінің дүниетаным, ой-өрісінің кеңдігі аталмыш құжаттың тарихи мән-мағынасын арттыра түсетініне тоқталады. Жұмысшы-шаруа инспекциясы тарапынан жасалған бұл екі тергеу мәселенің әділін, оқиғаның барысын және ненің немен шатасып жатқанын айтқан Ы. Мұстамбаевты соттаудың (1933 жылы), сөйтіп артынан атып жіберудің (1937 жылы) алдын-ала жасалған амалы, голощекиндік қуғын-сүргіннің зұлымдық айласы болғандығын біле отырып, кей жерлерінен үзінділер келтірелік:

«...Титов: – Жекелеген қай жолдастарды айтасыз?»

Мұстанбаев: – Мәселен, Голощекиннің басшылық етуінде кемшілік бар, т.т.

Титов: – Жарайды, Голощекин дұрыс басқара алмай отыр екен, алайда ұйымға Өлкелік комитет, Бюро, пленум басшылық жасап отыр емес пе ?

Мұстанбаев: – Бұл айтқапыңызды түсінемін. Егер сіз Өлкелік комитеттің 7-8 адамнан тұратын Бюросын айтсаңыз, онда мен мұны тек арифметикалық сан ғана дер едім, өйткені бүкіл дерлік Өлкелік комитет бір ғана Голощекин.

Титов: – Диктатор деңіз.

Мұстанбаев: – Қалай десеңіз, олай деңіз. Мүмкін диктатор шығар, мүмкін басқаларды жауапкершіліктен айырып, өз дегенімен жүргізуге көндіріп алған соншама күшті жолдас, иә партия қызметкері, т.т. шығар. Әйтеуір қай жағдайда да бүкіл Өлкелік комитет Голощекиннің ашса-алақанында, жұмса-жұдырығында тұр. ...

Дұрыстығын растап қол қоюшы Мұстанбаев» [32, 30-40].

Осы жауаптардан Мұстамбаевтың ел алдындағы борышын адал ақтай білгендігін көреміз. Ол кезде Голошекинге қарсы шығу – басты өлімге тігумен бірдей болатын. Ендеше, ол – елінің болашағы үшін басын ерлік өлімге тіге білген қайраткер.

1926 жылдың маусымында Қазақстандағы ҚазАПП-тың құрылуына Мәскеуде пролетариат жазушыларының бүкілодақтық ассоциациясының (ВАПП) құрылуы себеп болды. Алайда, бұл ұйым қазақ жазушыларының арасында іріткі туғыздырып, олардың жік-жікке бөлініп, топ-топ болып бір-бірімен айтысуына түрткі болды. Қазақ әдебиетінде де пролетариат әдебиеті атанған жаңа ағымның пайда болуы сол кездегі айтыс-тартысты одан әрі қыздыра түсуге себін тигізді.

Жиырмасыншы жылдардағы көркем әдебиет туралы айтысқа бірте-бірте Қазақстан басшыларының бірі Смағұл Сәдуақасов, бүкіл өлкелік партия комитетінің жауапты қызметкері Шәймерден Тоқжігітов, ірі кеңес қызметкері Ыдырыс Мұстамбаев та қатысады. Тек қазақ әдебиетіне ғана емес, қазақ халқының болашағына зор әсері бар бұл әдеби айтысқа бұлар белсене араласып, өз ойларын ортаға салды. Айтыс басындағы өзекті мәселелердің бірі «ұлтшыл» атанып жүрген акын-жазушыларға деген көзқарас болатын. Бұл күрделі мәселе өлкелік партия комитетінің сол кезде өткен 5-6 конференцияларында да көтерілген болатын. Сондықтан да айтысқа кейін қосылған сыншылар мәселенің осы жағына баса назар аударды.

Әсіресе, Смағұл Сәдуақасовтың ұлт, ұлтшылдық туралы: «...Қазақ елі социализм жасауға кірісіп, мақсатына жету үшін ең әуесі өзінің ұлт екенін біліп, ұлттығын танып алуы керек... Жүсіпбек пен Мұқтарды жоқ қылу осы күнгі қазақ әдебиетінің бір қолы мен бір аяғын кесіп тастаумен бір есеп» [20] деген батыл пікірі кеңес идеологиясы басшыларына ұнамады. Мұндай бірден-бір дұрыс көзқарас алашшыл азаматтардың көпшілігінің пікірлерінде кездесіп отырды. «Ұлтшыл» атанған әдебиет өкілдерінің көркем мұрасына араша түсу – сол тұстағы ұлттық рухани мұраларымызды сақтап қалудың бір белгісі еді. Қазақ әдебиетіндегі поэзия жанрының бастауы арыда жатқанымен, проза жанрының озық үлгісін ұлт әдебиетінде қалыптастырған екі алып жазушының жоғары көркемдік эстетикалық талапқа сай жазылған мұрасын арашалау ол кез үшін оңай шаруа болған жоқ. Алайда, сөз қадірін түсінген озық ойлы азаматтар осы шындықты өздері ғана мойындап қоймай, оның сырын ұқтыруға да бар күш-жігерлерін жұмсады.

Ұлтын құлай сүйгендігі үшін «ұлтшыл» атанған қайраткерлердің елі

үшін атқарған шаруаларын біз қалай бағалап жүрміз, оларды дұрыс түсіне алдық па деген сауалдарға академик К. Нұрпейіс «Біз Байтұрсыновты қалай бағалап жүрміз ағайын?» деген мақаласында жауап берген болатын. Тарихшы ғалым: «...ол (А. Байтұрсынұлы – Т. Т.) өз халқын барынша сүйген ұлтжанды ұлы тұлға болды. Кеңестік кезеңде ол алғаш рет істі болып түрмеге отырғызылғанда, 1929 жылғы 25 желтоқсан күнгі ОГПУ тергеушісінің: «Саяси көзқарасыңызда өзгерістер бар ма?» – деген сұрағына, А. Байтұрсынұлы: «Бұрын да, қазір де саяси тұрғыдан айтқанда, мен ұлтшылмын, байларға байланысты мәселені айтпағанда, осы күнге дейін алаштық көзқарастан ауытқыған жоқпын» [33] деген Байтұрсынұлының пікірін келтіреді де оған өз көзқарасын білдіреді. Жоғарыда келтірілген Ы. Мұстамбайұлы мен А. Байтұрсынұлының осы жауаптарына қарап отырып, олардың өздері ұстанған жолдан ешқашан да бас тартпағандығын, оны әділ жол деп қабылдағандығын тануға болады. «Алаш» партиясының құрамында болған қайраткерлер ұлтшыл деген ұғымды «өз халқын сүйу» деген мағынада түсінді. Алашшыл азаматтардың ойынша ұлтшылдар бүкіл ұлттың мүддесін білдіруге тиіс, яғни ұлтшылдық деген тұтас ұлтқа бақыт пен жақсылық тілеу.

Алаш азаматтарының бұл іспеттес пікірлерін көптеп келтіруге болады. Мысалы, солардың бірі, Ыдырыс Мұстамбайұлымен жерлес, пікірлес, қызметтес болған Мәнен Тұрғанбайұлы өзінің «Ұлтшылдық» деген мақаласында: «...Қысқасы: ұлтшылдардың мақсаты әрбір ұлттарға мәдениет кіргізіп, бақыт таңынын атуына себепші болмақ. Мәдениет күшейген соң өздері-ақ кісішілдік пікірін тауып алады. Ұлтшылдар әр жұртты шиеленістіріп, қырылыстыру, өз ұлты үшін басқаларды құрбан қылу деген ойдан жырақ» [34, 37] деп айтқан болатын. Ал, осы мақаланың авторына ұлтымыздың біртуар асыл азаматтарының бірі Шәкәрім Құдайбердіұлы «Ұлтшылдық туралы» атты мақаласында ұлтшылдық туралы өз ойын былайша білдірген: «Абай» журналының екінші нөмірінде жарияланған ардақты Мәнен бауырымыздың «Ұлтшылдық» деген мақаласына бір ауыз сөз айтқымыз келеді. Менің ұғуымша ол кісі: «Ұлтшылдықтан мәдениет, мәдениеттен адамшылық туады» дейді. Бұған дәлел керек қой?! Көріп отырмыз, ұлтшылдық пен мәдениеттің ең жоғарғы басқышындағы Европа, олар адамшылық қылып отыр ма? Менің ойымша, әлі күнге шейін, асса ұлт, қалса өзімшілдіктен оза алған жоқ. Себеп не? Ұлтшылдық мәдениетті туғызса да, ақ жүрек туғыза алмайды; Ақжүрек дегеніміз «Ұждан» (эмма жанға махаббат, шапағат, ғәділет), қазақша тәмам адам баласын бауырындай көріп, жаны ашып, әділет қуу. Осы айтылғандай ақжүрек қобеймей тұрып, адамшылық

және алмайды. Ұлтының кемшілігін толтыру, артықты өзгелерге зиянсыз жолмен табу, ақ жүрек (ұждан) ісі. Оны істеп отырған кім бар? Және Мәнен бауырымыз: «Партиялардың бәрінің көздеген мақсаты дұрыс» – дейді. Қата қылса да енді дұрыс демесе, ақиқат біреу-ақ емес пе? Менің ойымша, осы ХХ ғасырдың өнер елдерінің – білімі қылған ісінен, біле тұра нәпсісіне құлдығы зор сықылды. Қорытқанда «ақ жүрек» қайтсек табылады? Қайткенде соны таба аламыз? Бар мақсат енді сонда болу керек қой. Қайса Ғамның: «Пәлендей істі қылмасаң, пәлендей істен тиылмасаң, аспан патшалығына жете алмайсың» дегені әммаға бірдей ақ жүрек қой...» [35, 39]. Бүкіл шығармашылығына:

«Мейірім», «Ынсап», «Әділет»,
«Шыдам», «Шыншыл», «Харакет»,
Түп қазығы: «Ақ ниет» –
Бұл жетеуін ел қылу [237]

– сынды мәңгілік құндылықтар категориясын арқау еткен ақын адамгершілік, адамшылық категориясын жоғары қояды. Осы айтылған пікірлерге қарап отырып, алаш азаматтарының «ұлтшылдық» деген терминнің астарына үңіліп, оған өз пікірлерін білдіріп отырғанын аңғаруға негіз бар.

Ұлтшыл атанған қазақ зиялыларын ғасыр басында алаңдатқан өзекті мәселенің бірі – рухани мұра. Ұлттық рухани мұрамыздың бүгінгі мен ертеңі жөніндегі салиқалы ойлар мен тиянақты тұжырымдарды да сол тұстағы мерзімді басылым беттерінен мольна кездестіруге болады. Сыншы, журналист Шәймерден Тоқжігітов сол кездегі саясаттың ықпалымен әдебиеттің партиялығы деген мәселеге айрықша көңіл бөліп, әдебиет пен саясатты бір-бірімен байланыстыруға ұмтылғанымен, таза әдебиет мәселелерінде аса білгірлік танытады. Шәймерден Тоқжігітовтің: «Әдебиет мәселелері» деген мақаласында еңбекшілер жазушысы, жолбике жазушы болып бөлінгенмен қазақ әдебиетіне зияннан басқа пайда жоқ екендігін айта келіп: «Бұлайша бөлсек іріктелудің жөні жоқ. Ұйым жалпы болу керек» [36] деген нақты пікірі жүзеге аспады. Оның ескі мұраларды пайдалану, оларды қазіргі кезеңнің пайдасына жарату жөнінде айтқан пікірлері де Смағұл Сәдуақасұлының ой-пікірлерімен үндестік тапқан. Ескінің жақсысынан үйрену керек, одан үлгі алу керек екендігін қаламгерлер баса айтты.

Рухани мұра жөніндегі айтысқа да Ыдырыс Мұстамбайұлы өзінің «Көркем әдебиет туралы» [37] атты мақаласымен қомақты үлес қосты. Аталған мақаласында Ы. Мұстамбайұлы көркем әдебиет туралы айтыста

ерекше көзге түскен Сәбит Мұқанов пен Қошке Кемеңгеровтің баспасөз бетіндегі айтысына тоқталып, оған төрелік айтады. Ол: «... сөздерінің басын айтыс басталғанда мұқату, кекету секілді нәрселер болмауы керек деп бастап, аяғында бір-бірімен ұрысуға айналып кеткендігін...» айта келіп, «айтысушылардың бірін-бірі түк білмейтін мылқаусын, сенімен айтысып әуре болмаймын деп, ия болмаса сен контрсын, ойлаған ойынның бәрі арамдық деп кекетіп ұрыса берсе елдің айтысудан да көңілі қалатындығын, дұрыс пікір бұғып ел алдына түспейтіндігін» [37] ескертеді. Әділ сынның болуын, бір-бірінің жеке басына емес, олардың шығармаларын сөз ету керек екенін қаламгер баса айтады. Сәбит пен Қошкенің айтысынан жеке басқа тиісудің кең етек алғанын тілге тиек еткен қаламгер оның зиянды жақтарын да санамалап көрсетеді. «Бізде Белинский, Добролюбов секілді сыншылар жоқ. Белинский болмағанымен де әркім пікірін айту керек. Пікір таласа келе шындық шығады» [37] деген пікірінен әділ сынның пайдалы екендігін түсіндірген қаламгер өз замандастарын сын шын болсын дегенге шақырады. Әділ сынды дұрыс қабылдау керек, сын айтқан адамның жеке басына тиісудің қажеті жоқ екендігін қаламгер баса айтады. Сынды қабылдау мәдениеті қалыптасқанда ғана сын шын болатындығын да қаламгер жадында ұстап отырған.

Ы. Мұстамбайұлының бұл пікірлерінің қазіргі күнге дейін маңызын жоғалтпағанын, осы күнгі белгілі сыншыларымыздың көзқарасында да ұшырасатынын атап өткен жөн. Белгілі сыншы-ғалым, академик С. Қирабаев «Сын туралы сөз» атты мақаласында: «Белинский де, Чернышевский де, Добролюбов та таза сыншы болмағаны белгілі. Добролюбов: «Сын – ең алдымен, дүниеге азаматтық көзқарастың қазіргі кездегі өмір құбылыстары мен әдебиеттегі көрінісін ашып, оны жүйелі түрде іске асыру» дейді. Ал, Писарев: «Өмірдегі, ғылым мен әдебиеттегі басты құбылыстарды бағалап, содан туатын белгілі бір көзқарасты үнемі және жүйелі түрде тарату – біздің сын деп айтатынымыз осы» деп жазғандығын айта келіп, сын туралы ойын: «Бір жағынан, «дәуірдің философиялық санасы», екінші жағынан, «жылжымалы эстетика», міне, Белинскийдің айтуынша, сыншының қос қанаты осы болуы керек. Біздің қазақ сынында осы қасиеттер әлі толысып болды деп айту қиын. Сыншының бойында осы екеуінің бірі болса, екіншісі жетпейді. Сондықтан біздің жазғандарымызда жеке шығармаларды талдау негізінде әдебиеттік немесе қоғамдық дамудың заңдылығы дәлелденбейді» [38, 134] деген болатын. Бүгінгі қазақ сыншыларының бойынан қоғамдық даму мен әдебиеттану ғылымының бірлестігі табыла бермейтіндігін сыншы баса айтады.

Бүгінгі сын деп отырғандарымыздың көпшілігі сыпыра мақтауға ден алып бара жатқандығы да жасырын емес. Мәселен, Ғ. Мүсірепов «Қазақ батырын» жазып болған соң сол шығармаларға айтылған сындарды түгел қабылдап, кейін оны «Қазақ солдаты» деп жазып шыққандығын баса айтуға болады. Осындай мысалға М. Әуезовтің «Абай жолы» романы да мысал. Кеңестік дәуір тұсында жазылған шығармалардың дені осындай сындардың салдарынан көптеген өзгерістерге енгені әдебиет тарихынан белгілі. Ендеше, әділ сынның ақын-жазушылардың қаламын ұштап, қанатын қатайтуына көмегі зор екендігін сыншы дұрыс көрсете білген.

Әдебиетімізде айтылған мәселелерге кеңірек тоқталу, тереңірек талдау жағы бізде ойдағыдай болмай, көңілден шықпай жататыны рас. Бұл жерде сыншының білімділігімен қатар, оның дүниежүзілік әдебиеттен те хабардар болуы шарт.

Жиырмасыншы жылдар әдебиетінің дамуына сыншыл реализмнің ықпалы болғанымен, кеңес өкіметі тарапынан шыққан сыншыл реализм әрі қарай басқаша дамыды. Белгілі кеңес теоретигі Л. И. Тимофеев: «Сыншыл реализм – дамудың капиталистік стадиясына тән, ол қоғамның тарихи қайшылықтарын зергітеп, көркем бейнелейді, оның сюжеттік, характер жасау, тақырыптық дәрежесі де солармен байланысты болады» деп жазған болатын [39].

Сондықтан да кеңестік заманда ескілікті сынай жазған шығармалардың өзін төңкеріске дейінгі реализмнің үлгісімен салыстыруға болмайды. Мүмкін, бұл сыншыл реализмнен үлгі алған болса да, нағыз сыншыл реализмнің өзі емес.

Дегенмен, сол кездегі сынға қойылатын талаптын көптігінен оның дұрысы да, бұрысы да кездеседі. Кейде әдебиеттің нәрсіздігін сынмен де байланыстырады. Сынның қоғамдық жоғарғы деңгейі, ең алдымен, әдебиеттің сапасына да қатысты.

Академик С. Қирабаев сын туралы өрелі ойын былайша жеткізеді: «Сын – жүйелі жазылған әдебиет тарихы емес. Сондықтан да ол әдебиет фактының бәрін қамтып, оған баға беріп үлгере де алмайды. Қазіргі басылып жатқан кітаптардың молдығы сын мүмкіндігімен сәйкес емес. Сондықтан сыннан бәрін күту, барлық кемшілікке сынды кінәлі санау ойға қона бермейді» деп, «әдебиет сияқты, сын да рецеппен жазылмайтынына» [38, 128-129] назар аударады. Өйткені, сын негізінен әдебиет пен өмірдің бір-бірімен өзара байланысын талдай отырып, шындықты ашуға, осы жолдағы әдебиеттің әдістемелік, теориялық негіздерін дамытуға үлес қосуы тиіс.

20-жылдары қазақ әдебиетінің сыншылары кімдер екендігі, қандай бетті әдебиет үстем болатындығы туралы пікірталасқа әркім өз

көзқарасын білдіріп жағты. Сәкен Сейфуллин бұған: «Қазақ әдебиетінің көркемсөз жазушылары қандай болса, сыншылары да сондай...» [40, 189-190] деп жауап бере келе, соңғы бір екі жылға дейін қазақ әдебиетінде ұлтшылдық, байшылдық бет зор болып, үстем болып келгендігін сөз қылады.

Сондай-ақ, С. Сейфуллин көркем әдебиеттің келешегіне де көз жібереді. Ол: «Қазақтың көркем әдебиетінің болашағы кімдікі?» деген сауалға өзінше жауап беруге тырысады. «Қазақтың көркем әдебиетінің болашағы еңбекші таптікі. Еңбекші тап үкімет нығайған сайын еңбекші тап партиясына кіруге сұранушылар, совет құрылысына қатысушылар көбейіп келеді. 1917 жылы большевиктерді көктетіп сөгүшілер, енді большевиктер басқарған еңбекші тап үкіметі күшейген сайын большевик партиясының ықпалына жүгіруді көбейтіп келеді» [40, 189-190] деген пікірінен оның біржақты таптық тұрғыдағы көзқарасы анық аңғарылады. Бұл – әрине, сол тұстағы әдебиеттің шындығы. Көркем әдебиетке талап пен шектеу күшейгеннен кейін қазақтың ақын-жазушылары еріксізден большевиктер партиясының сойылын соққаны мәлім.

Сол кездегі саясаттың ықпалымен бұрынғы өмір сүрген қазақ ақындарының шығармалары халыққа жат деп танылғандықтан, жиырмасыншы-отызыншы жылдардың бас кезінде «пролеткультиштылардың» мәдениет пен әдебиетті жаңадан, тыңнан жасаймыз деген теріс теориялары қалыптасты.

Алайда, сын туралы оңды пікірлер де айтылып, өздерінің көзқарасын дұрыс жеткізе білген сыншылардың да болғаны белгілі. Смағұл Сәдуақасов: «Сын мидың жануы. Сын ойларды қосып, адамның пікірін қайрап отырады. Сынсыз жазылған сөз, қайралмаған пышақ сықылды» [41] – дейді сын туралы пікірінде. Қаламгердің бұл пікірі әділ сынның шығарманың көркемдік сапасын арттыра түсуге көп ықпал ететіндігін аңғартады. Осы ойын ол сынды қайраққа балай отырып түсіндіреді. Дерексізді деректі затпен көрсете отырып, сынның атқарар қызметін жеткізе білді. Ендеше, ақын-жазушыларын қаламын ұншай түсетін де сол сын екендігі анық.

Әділ сын туралы енді бірде ол: «Бұқара қазақ өз алдына, біздің жазушыларымыздың көбі сынды қарсылық сөз деп ұғады. Егер біреуге-біреу сын жазса ол екеуі араз екен, қас екен дейді. Әрине, бұның бәрі жете білмегендіктің белгісі» [42] – дейді. Оның осы пікірлерінің өзі-ақ әдеби сынның атқарар қызметі мен көтерер жүгін аша түсері даусыз. Әдеби сынды дұрыс қабылдай білмегендіктен де Сәбит пен Қошкө бір-бірінің жеке бастарына тиісіп, сынның қадірін қашырған болатын. С.

Садуақасұлы казак ақын-жазушыларының сынды дұрыс қабылдауын талап етеді. Көркем шығарманың қуатын көтеретін сын екендігін де ол қайта-қайта еске түсіріп отырады.

1920-жылдардағы кеңестік идеологияның құрсауында болған казак әдебиетінде идеялық-көркемдік ізденістер мен бағыттарды белгілейтін атаулар, атап айтқанда, байшыл, ұлтшыл, буржуазияшыл, ескішіл, алашшыл дегендей толып жатқан даттаушы атаулармен бірге тапшыл, төңкерісшіл, маркстіл, және т.б. атауларды қолдану орын алды. Осының бәрі, сол кездегі жүргізілген солақай саясаттың ықпалымен туындағанын тарих дәлелдеді.

Қазақ совет әдебиетінің негізін салушы Сәкен Сейфуллин де төңкерісшіл ақын есебінде ұлттық әдебиетке тұңғыш рет жаңашылдық рух кіргізіп, казак әдебиетінде лениндік ұстанымдарды ұстанды. Бұл бастаманы Б. Майлин, І. Жансүгіров, М. Әуезов, С. Мұқанов т.б. шығармашылығы толықтыра түсті. Сол дәуірдегі казак кеңес әдебиеті туралы академик С. Қирабаев: «Жұмысшы табының мүдесіне қызмет ету совет әдебиетін коммунистік партияның халықтың азаттығы жолындағы күрес туының астына топтады. Әдебиет Ленин көкөсеген партиялық істің бөлінбес бөлігіне айналды. Кеңес жазушылары қазір партияны коммунистік қоғамның жаңа адамын тәрбиелеу ісіндегі көмекшілері саналады» [38, 11] дей келе, бұл пікірін 1954 жылы кеңес жазушыларының екінші съезінде кеңес жазушысы М.А. Шолоховтың айтқан: «Біз туралы, совет жазушылары туралы шетелдердегі өшіккен дұшпандар бізді партияның айтуымен жазады дейді. Мәселе одан гөрі басқашалау, біздің арқайсымыз өз жүрегіміздің айтуымен жазамыз, ал біздің жүрегіміз партиямыз бен туған халқымыздікі» [38, 11] деген сөзімен сабақтастырады.

Коммунистік партияның әдебиетке деген ықпалын Сәбит Мұқановтың «Көркем әдебиет туралы қорытынды пікірім» деген мақаласынан да кездестіреміз: «Қазақта жігі ашылған екі таптың жазушылары бар. Бірсуі – еңбекшілер, екіншісі – байшылдар. Бұл екеуі біріне-бірі өмірінде қосыла алмайды. Байшылдардың азырақ есі барлары өлетінін біледі де, шөрс-шөрелікке айналып, бізге жақындайды (Жүсіпбек сықылды) қысқасын айтқанда, күшейіп келе жатқандар да, келешегі күштілер де қазақтың еңбекшілерінен шыққандар» [43, 196] деп, әдебиет ұйымынан гөрі партия ұйымдарының күштілігіне сенім білдіреді.

Ыдырыс Мұстамбайұлы да әдебиет туралы пікірталастарға белсене араласып, саясаттың ықпалымен айтылған кейбір керітартпа сындарға тойтарыс бере отырып, өзінің саяси сауаттылығын танытады. Әдебиеттануда да оның терең білімділігі, аса парасаттылығы, дүниетанымының кеңдігі байқалады.

Соңғы мезгілде айтыс қозғаған кейбір қателері мен кемшіліктеріне тоқтала келіп, Ыдырыс Мұстамбайұлы, ең алдымен «Қазақ елінің көркем әдебиеті қашаннан басталады?» деген сұрақтан бастайды. «Бұл күнге шейін бұл сауал қақында бір жерге тоқталған пікір жоқ. Әке-шешесі, тарихы жоқ әдебиет бола ма екен! Елдің әдебиеті болса да, көркем әдебиеттің қандай дәуірін алсаң да, өзінің жеке тарихы болады. Қошкенің сөзінің ішінде көмескі жері көп» деп, алдымен Қ. Кемеңгерұлының «Көркем әдебиет туралы» мақаласындағы [44] пікірлеріне тоқталады.

Қошке Кемеңгеровтің қазақтың бұрынғы халық ауыз әдебиетінің жайын айта келіп «орыстың отаршылығына қарсы ұлт әдебиеті туды» және «ұлт әдебиетінің 17 жылдық дәуірі бар» деген пікіріне өзінің келіспейтіндігін білдіреді. Ы. Мұстамбайұлы ұлт әдебиетінің бастауы ауыз әдебиетінде жатқанын анық аңғарады. Ол сол үшін де Қ. Кемеңгерұлының ұлт әдебиетінің 17 жылдық тарихы бар деген пікіріне қарсылық білдіреді. Қ. Кемеңгерұлының айтып отырғаны Қазан төңкерісінен кейінгі қазақ кеңес әдебиеті екендігі де рас. Ы. Мұстамбайұлы сол үшін де бұл пікірге келісе алмайды. Ол: «... Қошкенің бұл сөздері қазақ әдебиетінің ұлтшылдық дәуіріне 17 жыл дегені ме, жоқ ұлт әдебиетінің барлық тарихы 17 жыл дегені ме, анық емес, жоқ болмаса қазақтың көркем әдебиетінің өзі ұлтшылдық арқылы туады ма... Анығында Қошкені түсіну қиын» [37] деп өз пікірін ашық жазады. Ол Қошке мен Сәбиттің мақалаларын талдай отырып, Сәбиттің де пікірлеріне қосыла бермейді. С. Мұқанов көркем әдебиетіміздің басы жүз жыл бұрын басталатынын айта келіп, қазақтың соңғы жүз жылдағы әдебиетіне өзге халықтың әсіресе он тоғызыншы ғасырдың аяғы, жиырмамыншы ғасырдың басындағы орыстың төңкерісшілдерінің әсері болғандығына тоқталады [37].

С. Мұқановтың пікірін келтіре отырып, Ыдырыс Мұстамбайұлы оған қарсы: «Сәбиттің бұл сөздерінің бәрі де жаңылыскандық... ұлт тарихының болсын, не көркем әдебиет тарихы болсын, мөлшерлеп айтуға болмайды, не нәрсенің болса да тарихын тексергенде шұбалаңдатып 100 жыл, 200 жыл деп дәлелсіз құрғақ сөздерін айта берсек, онан тарих та шықпайды, диалектика да табылмайды» [37] деп жауап қайтарады.

Ыдырыс С. Мұқановтың қазақ әдебиетінің санын жүзге толтырып қойғандығына баяғыда мұнан жүз жыл бұрын жер ауып айдалып келген Зелинский деген поляк ақыны қазақ туралы, қазақтың халін ойлап өлең жазғандығымен байланыстыратындығын айтады. Екеуінің де пікір таластырып отырғандары қазақ ауыз әдебиеті де емес, көркем әдебиет туралы болып отыр.

Қошке мен Сәбит арасындағы дау тудырған мәселенің бірі – поляк ақыны Г. Зелинскийдің «Қазақ», «Дала» поэмалары туралы болғаны

белгілі. Қошке ол шығармалардың қазақ өмірінің көркем шығармадағы көрінісі десе, Сәбит онда қазақ тұрмысынан ештеме де жоқ деп келіспейді.

Поляк ақынының осы шығармалары жөнінде әдебиеттер байланысын тұрақты зерттеген әдебиеттанушы ғалым Ш. Сәтбаева: ««Поляк әдебиетінің тарихындағы» Г. Зелинскийдің өмірбаяны мен творчествосы туралы бөлімде оның «Қазақ», «дала» поэмалары арнайы зерттеліп, идеялық көркемдік қасиеттері жоғары бағаланды. Онда «Қазақ» поэмасының сәтті де әсерлі шығуы «ең алдымен материалының сонылығы, пейзаждары мен тұрмыс белгілерінің жаңалығы, кейіпкерлерінің іс-әрекеттері мен негізгі конфликтінің (махаббат пен қанды кек парызы) дәлелді, кейіпкерінің – қазақтың, даланың бостандық сүйгіш ұлының, сезімдерінің шынайылығына байланысты» деп көрсетілді. Варшаваның «Роланса» баспасы шығарған Г. Зелинский жинағының «Қырғыз» және басқа халықтар өлеңдері» деп аталуы да ақын творчествосында қазақтар туралы жазылған дастандардың қаншалық бағасы барын көрсетсе керек» [45, 79] деген болатын. Ғалымның осы пікіріне қарағанда поляк ақынының шығармасына қазақ тұрмысы арқау болғаны анық. Бірақ, бұл шығарма қазақтар туралы жазылған поляк ақынының туындысы болғандықтан оны қазақ әдебиетіне алып келіп қоса алмаймыз. Қошке мен Сәбиттің осы шығарма туралы келісе алмағанын білген Ы. Мұстамбайұлы да сол шығарма жөнінде өз пікірін білдіреді.

Әр халықтың ауыз әдебиетінің тарихын айыру оңай емес. Өйткені, әр халықтың ауыз әдебиетіне басқа көршілес елдердің әдебиетінің зор әсері болады. Ол жайында Ыдырыс: «Бірақ, біздің халық әдебиетімізге келсек бұған көбінесе әсер берген орыс әдебиеті де емес, XIX-XX ғасырларда болған орыстың төңкерістерінің де әсері аз. Біздің қазақ әдебиетімізге көп әсер берген күншығыс елдер әдебиеті. Орыс әдебиетінің, не орыс ішінде болған төңкерістердің тіпті әсері болмады деп айтпаймын, бірақ күншығыс елдерінің берген әсеріне қарағанда тіпті аз. Бұл күнге шейін қазақтың не бір ертегісінде, не бір өлеңінде айтылмай жүрген орыс ішінде болған көтерілістер қалайша әсер берген болады» [37] – дейді. Ұлт әдебиетінің бастау көзі туралы Ы. Мұстамбайұлы пікірі көңілге қонымды. Ол осы пікірі арқылы Қошке мен Сәбиттің пікірлеріне төрелік білдіреді. Шындығында да, Ы. Мұстамбайұлы айтқандай, күнбатыс елдерінің өркениетке жетуіне күншығыс елдерінің әсері аз тимегені бүгінгі күні мәлім болып отыр.

Күнбатыс және күншығыс елдері туралы 20-жылдары көркем әдебиетте Смағұл Садуақасұлы да қалам тартқан болатын. Смағұлдың «Күнбатыс һәм Күншығыстың бостандық жолында күрестерінің

тарихы» атты Еуропа мен Азия елдерінің ұлт азаттық қозғалыстарын талдаған ғылыми танымдық туындысы 1923 жылы «Жас қайрат» газетінде жарияланған [46].

Смағұл Садуақасұлының аталған мақаласы жайында ғалым, профессор Д. Қамзабекұлы өзінің «Смағұл Садуақасұлы» атты еңбегінде қаламгердің Күнбатыс елдерін соғыс өртің тұтандырушы отаршыл ретінде, Шығыс елдерін езілуші, отаршылдыққа қарсы тұрушы елдер қатарында қарастыратынын, оның пікірінше, Күнбатыстың бостандық жолындағы күресі таптар арасындағы күрес, яғни әлеуметтік теңдік үшін күрес, ал Күншығыстың бостандық жолындағы күресі – отаршылдарға қарсы күрес, ұлт азаттық жолындағы тәуелсіздік үшін күрес екендігін, екеуінің арасындағы айырмашылықты ашып талдағанын айта келіп, С. Садуақасұлының сөзінен мысал келтіреді: «Күншығыс баяғы ескі ғасырлар заманындағы дәуірінен айырылған соң, соңғы уақыттарға шейін кемдік көріп келді. Ол қорлықты, зорлықты көбіне батыстан көрді. Сондықтан Күншығыстың зорлыққа қарсы күресі өзінен-өзі Еуропаға қарсы күрес болып шықты. Күншығыстың күресі – ұлт күресі, ұлт бостандығын алуы үшін тартыс болды» [47, 194].

Бұл туындыда Күншығыстың күресін баяндағанда, Жапония, Қытай, Үндістан, жақын Күншығыс, оның ішінде Түркия елдеріндегі әлеуметтік жағдайларына жеке-жеке тоқталады. Аталған әр мемлекеттің ұлт азаттық қозғалысынан айтарлықтай мағлұмат береді.

Ыдырыс Мұстамбайұлы «Көркем әдебиет туралы» [37] атты мақаласында қазақтың халық әдебиетінің тарихы Зелинскийден де басталмайтынын, әр елдің ауыз әдебиеті өзімен бірге туып өсетінін, тек біздің ескі әдебиетіміздің жиналмағандығын, көбі жоғалып кеткендігін назарға ала отырып, Сәбиттің пікіріне былайша тоқталады: «Енді көркем әдебиетке келсек мұның тарихын неғұрлым әрман аластатып 100 жылға апарып қойғысы келген Сәбиттің бір ниеті болмас па? Сәбиттің айтқан сөздерінде басқа дәлел жоқ, әдебиет сынына шеберлік керек. Әдебиет жайында шорқактың бірі өзіміз. Сөйтсе де біреудің қатесін көрген соң түзетін, түсініс беруді мойынға алдық. Қате адамның бәрінде де болады. Сонда да осы арада Сәбиттің қатесін зор десек, Сәбит ашуланбас» [37] деп Ыдырыс өзінің таза шығымен сын айтып отырғанын білдіреді.

Ыдырыс «біз түгел орыс елін алсақ олардың ұлт әдебиетінің туғанына Пушкиннен бастағанда міне жаңа ғана 100 жыл туып келеді» деп әдебиеттің әр түрлі дәуірі белгілі күшті ақындардан басталып саналатындығын атап өтеді де, «... Сондықтан біз қазақтың ұлт әдебиеті Абай заманынан басталады деп айтушы жолдастарға қосыламыз» [37] деп

өзінің нақты көзқарасын білдіреді. Әдеби сынға қатысқан қаламгерлердің «ұлт әдебиетін кімнен бастаймыз?» деп көтерген өзекті мәселесінің негізі қазақ жазба әдебиетінің көшбастауын кімнен алу екендігі аян. Олардың ұлт әдебиеті Абайдан басталады деп топшылаулары да сондықтан. Абайдың аржағында жатқан жыраулар поэзиясы мен ауыз әдебиеті үлгілерінің мол екендігін білгенмен, олардың қисынын келтіре алмаған қаламгерлер ұлт әдебиетін Абайдан бастауды жөн санайды.

Сондықтан да Ы. Мұстамбайұлы: «... Қалайша Абайдан басталады, басқа біреуден неге басталмайды. Абай сондай ақын ба еді, Абайдан бұрынғы әдебиет қандай еді, әдебиетімізге берген Абайдың әсері қандай?» деген сауалдар тастайды. Ол сол сауалдарға шама-шарқынша жауап беріп те көреді: «... Абайдың ақындық жағын алсақ, қазақ елінің тұңғыш шын ақыны Абай. Онан бұрынғылары «Көжебайлар». ... Абайдан бұрын көркем әдебиетіміз қандай екені елге мәлім. Бір ауыз сөзбен жоқ деп жауап беруге болады. Бар болса тек әр түрлі қиссалар не әлде әдебиетке қосыла алмайтын Көжебайлар болатын» [38]. Осы пікірінде ол көркемдік эстетикалық талапқа сай дүниелердің бастауы Абайда жатқанын баса айтады. Оның аржағында да әдебиеттің болғанын білгенмен, таза көркемдік талапқа сай дүниелерді Абай шығармасынан ғана таба білгені анық. Сондықтан да Абай қазақ поэзиясының негізін салушы болып саналады.

Сәкен Сейфуллин көркем әдебиетке жалғыз-ақ Маркс қағидасын, еңбекші тап жолын тұтыған адам ғана дұрыс баға бере алатынын, «әйтпесе кез-келген қолына қалам алып, сөздерін ептеп сырлаған болып жаза берген кісі тұрмыстың түрлі түйіндерін, оның ішінде әдебиет түйінін дұрыс шеше алмайды» [40] деген көзқарасты ұстанады.

«Қазақ әдебиеті қалай туып, қалай өсіп, кімнен үлгі алып келеді?» деген риторикалық сұрақ бере отырып, оған өзі былайша жауап қайырады: «Қазаққа хат үйреткен Мұхаммед діншілері, шеттен келген мұсылман саудагерлер. ... Бері келе тұрмыстың өзгеруіне қарай, ноғай халқы мәдениет ретінде талпына бастап, ұлттық сезімі зорайды. Қазақ тұрмысының, қазақ шаруасының өзгеруіне қарай және 1905 жылғы төңкеріс дүмпуімен қазақ әдебиеті де, аздап болса да, ұлтшылдық рухымен өсе бастады. Үлгісі енді мүлде ноғай мен орыс әдебиеті болды» [40] дейді де, оған мысал ретінде «Міржақыптың «Оян, қазағындағы», – «қазақтың қандай еді мағышаты ... мағрипаты, рахағы», дегендері, «Әпендім» дегендері, Мағжанның «Шолпанындағы» Тоқаевқа еліктеп жазғандары бұған дәлел» екендігін келтіреді.

С. Сейфуллиннің ойынша қазақ орысқа бағынған соң-ақ сарт, ноғаймен қатар, қазақ әдебиеті орыс әдебиетінен де нұсқа ала бастаған, бірте-бірте

орыс мәдениеті қазақ халқына жайылған сайын орыс әдебиетінен үлгі алу күшейген. Келе-келе орыс үкіметі қазақтың тұрмыс билігін алып орыс мәдениеті үстемдігін зорайтып, сарт, ноғай молдаларын тықсырып, қазақ арасынан тайдыра бастаған. Орысқа алдымен жанасқан қазақтың билері, ақсүйек дүмділері болғандықтан, орыс әдебиетінен ең алдымен Абай тәрізділер нұсқа алған. Яғни, қазіргі қазақ әдебиетінің үлгісі орыстікі болып саналады.

Ал, Ыдырыс Абайдың әдебиетке әсері мол болғандығына толығырақ тоқталады: «... «Оян, қазақ» деп, «Сары маса» деп бастап соңғы барлық белгілі ақындарымыз үлгіні Абайдан алды. Кейінгі ақындарымыздың көбі орысша оқығандардан шықты. Әрине, олар да ниеттің негізгі жолдарын, әдебиеті бай орыс жұртынан көріп үйренді. Бірақ қазақтың сұлу тілімен өлең жазуды Абайдан үйренді. Жас жазушыларымызға пішін, сұлулық жағынан Абай әлі де болса үлгі болады. Көп жолдастар Абайдың атын бүркей береді. Бұл тарихи қиянат. ...Ұлтшылдар Абайды жақсы көреді деп Абайды, Абай демеуге бола ма? Ұлтшылдар «Күн козғалмайды, жер айналады деп айтады екен деп бізге жер айналмайды деу жон бе? Екінші, Абайды жуан атадан деп үркетіндер бар. Бұл бізге ұят. Абайдың тумысы бай болғаны, оның ақындығына таңба сала алмайды» [37]. Қаламгердің осы пікірі оның көркем шығарма табиғатына терең бойлай білгендігіне мысал бола алады. Ол Абай шығармасына таптық тұрғыдан карауға басы ашық қарсы. Ол ауқатты ортадан шыққанмен, оның ортасы көркем шығармаға кедергі бола алмайды деп сол тұстағы солақай сыншыларға батыра соққы береді. Рухани мұра, Абай мұрасы туралы кереғар пікірлердің өршіп тұрған шағында айтылған Ы. Мұстамбайұлының осы бағасы – көркем шығармаға сол тұста берілген әділ пікірлердің бірі. Абайдың қазақ поэзиясын мазмұн мен түр жағынан байытқанын саралай білген қаламгер оның қазақ поэзиясына алып келген жаңашылдығын тілге тиек етеді. Абай шығармаларының көркемдік кестесін тани білген қаламгер өзінің биікті де білімді пікірін мойындата білді.

Орыстың ұлы сыншысы В.Г. Белинский жалпы ақын туралы пікірін былайша таратады: «... Кімде-кім жаратылысында дарынды, талантты болса, сол ақын болады. Бірақ ақындық таланттың да шама-шарқы бар, ол әркімде әр түрлі, әр дәрежеде болады. Бір ақынның таланты, шабыты шампан шарабы сияқты құлпырып, быжылдап, қайнап, көбіктенеді, адамды тез есіртпін, тез басылады.

Екінші ақынның таланты, шабыты жиектері жайнаған көк орай шалғынды таза, мөлдір өзен сияқты ағып жатады.

Үшінші ақынның таланты, шабыты Ниагр ұшан суы тәрізді тулап, толқындап, сарқырып, көбік шашып атқылап тұрады.

Төртінші ақынның таланты, шабығы қиыры жоқ, түбі жоқ, бетінде күмбез аспан дүниесі: ай мен күн, жыпырлаған жұлдыз, түнерген, нажағай атқан бұлт бейнесі көрініп тұрған, толқындары әрқилы қайықтарды, алып кемелерді айдап бара жатқан, тұңғыық, жұмбақты түбі неше түрлі, ірілі-уақты жәндіктер дүниесіне, інжу, маржан ормандары мен ақық, сөдеп тауларына толы, мейлі жайшылықты болсын, мейлі дауылды болсын, әрі зәулім, әрі салтанатты шалқып жатқан мұхит тәрізді» [48] дейді.

Белгілі абайтанушы Б. Кенжсбаев «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері» атты еңбегінде, Абайды сыншы В.Г. Белинскийдің төртінші ақындары қатарына жатқызады: «Абайды, ойланып тұрмай-ақ, ұлы сыншы келісті етіп бейнелеген төртінші ақын қатарына жатқызуға, Абайдың ақындық таланты, күші, поэзиясы сол ақын құрамдас деп айтуға болады деп білеміз» [49, 68].

В.Г. Белинский ақындықтың басты ерекшелігі туралы: «Ұлы ақын өзі туралы, өзінің жеке басы, «мені» туралы айтса, ол жалпы көпшілік туралы, бүкіл адам баласы туралы айтқаны; өйткені ұлы ақынның тұлғасында жалпы адам баласына тән қасиеттің бәрі де бар, болады» [50, 148] деп жазады.

Белгілі ғалым, профессор Мекемтас Мырзахметов М. Әуезовтің жиырмасыншы жылдар басында-ақ өз зерттеулерінде Абай мұрасының рухани нәр алған үш саласы жайлы жаза бастағанын, 1945 жылы ұлы ақынның жүз жылдық мерей тойында Қазақстан Жазушылар Одағының салтанатты пленумында жасаған баяндамасында: «... асыл ойдың жемісі болған ақын мұрасына қарасак, ол бір қазақ халқының көп ғасырлық қасиетін бойына жиған ерекше бір қазынадай. Онда дана ақынның өз халқының және жалпы адам баласының өнер, ой байлығынан алған үш үлкен салалы түп төркіні барын байқаймыз.

Бұның біріншісі – қазақ халқының есте жоқ ескі заманнан жиып сақтап, өсіріп келген өз даналығы...

Екінші бір қол артқан қазынасы – араб, парсы, түркі тіліндегі шығыстың көркем классик поэзиясы.

Үшінші үлкен нәр, мол азық алған зор саласы – орыс халқының мәдениеті және сол арқылы Европа мәдениеті ...» [51] деп өзіндік байламды ой қорытқанын айтады. Міне, абайтанушы ғалымдардың осы пікірлері ХХ ғасыр басында Абай мұрасы жөнінде Ы. Мұстамбайұлының айтқан пікірінің дұрыстығын растайды.

Бдырыс өзінің «әдебиет – тап құралы» деген қисынды жақтайтынын білдіре келіп, «Көркем әдебиет туралы» деген мақаласында Қошкенің бұл мәселеде ашып ештеңе айтпағанын, оның мақаласының ішінде:

«таптар ісінің қаруы» деген пікірге жанасатын бір сөзі жоқтығын, басқа мысалдардан келтірсе де бұл пікірден шегіншектей жүрегіндігін сөз қылады. «Анығында Жүсіпбек те, Қошке де Маркстің шаруашылық негіздерін шолып айтқан (экономическая теория) сөздерінен мысал келтіріп отырса да, бірақ, Маркстің пәлсапасының ішіндегі тап тартысы жайындағы айтқан төңкерісшіл қисынын (теория революции) білмейді, ескермейді. Не білсе де, айтпайды. Танығысы келмейді» [37] дейді. Қаламгердің осы пікірі – оның философия, әдебиеттану ғылымдарын тең игергеніне, теориялық білімін практикамен ұштастыра білгеніне айғақ.

Ал, Сәбиттің ақын кім, оның талантын қалай анықтау керек деген мәселеде нақтылы пікір айта алмағанын, тақырыптан ауытқып кете беретінін сөз етеді: «...Сәбит керексіз сөздерді айтып кетті. Сәбиттің қателері мынау: Сәбиттің талант туралы, талант ортаның жемісі деген сөздері дұрыс, бірақ, сол пікірден шығып мынандай сөздерді айтты: «ақын сөзіне ақын болса, ақынға былғары илеп беретін иші өзінің илейтін иіне ақын, арбашы шабатын ағашына ақын, техник салатын үйіне ақын, Маркс шаруа ғылымына ақын, қойшы қой бағуға ақын, егінші жыртатын жеріне ақын» мұның алдында айтатыны «ақынның бар қасиеті сөзді ажарлай білуде, жалғыз ажары сөз бен тіршілік етуге болмайды».

Сәбиттің қателіктерін көрсете келіп Ыдырыс «Сәбиттің бұл сөздеріне қарсы көп дәлелдер керек емес. Рас ақынға үйрету, тәрбие көру керек шығар, Маркс шаруа қоғам тұрмысының ақыны шығар: Бірақ, ішінде кең бұқарашылық, нағызшылдық жолымен жазылған нәрсе Қартқожа» [37] дей келе, сынның кемшілігіне тоқталып өтеді. Ы. Мұстамбайұлының осы пікірінен оның Жүсіпбек Аймауытовтың шығармашылығына әділ баға бергенін атауға болады. Жазушының «Қартқожасының» қазақ әдебиеті үшін қандай табыс болғаны соңғы он-он бес жыл бедерінде жап-жақсы айтылды. Өмір шындығын шынайы бейнелей білген бұл шығарма – соя тұстағы қазақ әдебиетінің негізгі табысы еді. Ы. Мұстамбайұлы эпикалық үлгіде жазылған шығарманың көркемдік кестесі мен оның қазақ әдебиетіне алып келген жаңалығын таны білді. Сонымен бірге Ыдырыстың әдеби ағымдарды жіктеудегі қозқарастары да көңілге қонымды. Ол «бұқарашылдық» және «кедейшілдік» бағыты жағынан Қошкеге жақындай түседі.

Осы тұста көзге түскен мәселенің бірі – қазақ әдебиетіндегі саяси бағыт туралы пікірлер. Бұл мәселе жөнінде де әртүрлі пікірлер айтылып жатты. Сәкен Сейфуллин «қазақ әдебиетінде саяси бетін – байшыл, ұлтшыл және еңбекші, тапшыл» деп екіге бөледі де, байшыл, ұлтшыл бетті әдебиетшілер, мәселен: А. Байтұрсынұов, М. Дулатов, М. Жұмабаев,

Ә. Бөкейханов, М. Әуезұлы және басқаларды, ал еңбекші, тапшыл бетті әдебиетшілерге Сәбит Мұқанов, Бейімбет Майлин, сыншы ретінде Әбдірахман Байділдин, Ғаббас Тоғжанұлы және басқаларды жатқызады.

Әдебиеттің бұл екі айқын бетті жазушыларының арасында бірен-саран шөре-шөре жазушылар бар екендігін айтқан оның, олар жөніндегі пікірін толығырақ келтіргенді жөн көрдік: «Бұларда айқын бет жоқ. Кейде о жаққа, кейде бұ жаққа ауысып жүреді. Бірақ, бұл азғантай шөре жазушылар жыл санап еңбекші тап жағына үйісіп келеді. Әсіресе, осы күні әбден еңбекші тап жолына түскен шебер акын Мәжит. ... Ал біразы октябрь толғағынан туғандар. Мәселен Сәбит, өлген Шолпан қыз және басқалар. Ал, көбі әуелде октябрьді мақұлдамай, октябрьге сенбей соңынан октябрь эміріне мойынсұнып келгендер. Және бұлардың кейбіреулері әуелде октябрьге қарсы әрекет қылғандар, бірі октябрьге әуелде қатыспай шеттеп қарап қалғандар, бірі ә дегенде октябрьге түсінбей қалып, теріс ізге түсіп кетіп барып, тура жолға келгендер» дейді [40]. С. Сейфуллиннің осы пікірінен оның жіктеуі тікелей таптық тұрғыда болғандығы көрінеді. Ол ауқатты ортадан шыққандардың бәрін де ұлтшыл әдебиет өкіліне жатқызады. Ал, еңбекші таптың әдебиетін кедей, шаруа отбасынан шыққандар ғана толықтырады.

С. Мұқановтың да қазақ әдебиетіндегі саяси бағыт туралы пікірі С. Сейфуллиннің пікірімен үндес: «1. Еңбекшілік бағыт. Бұлар қазақтың еңбекші табын сүйеді. Кеңес үкіметін, кәмөнес партиясын жақсы көреді. Ұлтшылдыққа да, отаршылдыққа да қарсы. Кеңес үкіметі мен қазақ еңбекшілерінің тағдыры байланысты...

2. Кеңес үкіметіне қарсы бағыт. Қазақта тап бар деп түсінбейді.

3. Шөре – шөре. Оларда тиянақты пікір жоқ. Құш кімде болса, оның тілегі сонда. Кеңес үкіметін тамағы тойса, жақсылайды, тамағы ашса, жамандайды. Бір күн байды жырласа, бір күн кедейді жырлайды. Әрине, бұлар оншыл, ұлтшылдардан көп пайдалы... Жақсысын аламыз. Жаманын тастаймыз» [43, 189]. Сәкен Сейфуллин мен Сәбит Мұқановтың саяси бағыт туралы пікірлері ортақ. Олардың екеуі де кеңес үкіметін жақтаушылар мен оған қарсыларды екі топқа бөледі де арасындағыларды «шөре-шөрелер» деп айдарлайды.

Қазіргі қазақ әдебиетінің жай-күйі қандай? Оның ұстанған бағыты қандай болу керек? – деген сауалдарға Ж. Аймауытов та өз пікірін білдіреді. Ол: «қазақ асарын асап, жасарын жасаған, мәдениеті көпей ел; табиғат сырына ақылы жетіп болмаған, бақташы, диханшы ел; дін тұманынан әлі арылмаған ел; жан жүйесі, ой жүйесі, рух әлемі жаңа қалыпқа әлі қалыптанып жетпеген ел ұлтшылдық сезімі кемеліне

келмеген ел; тапшылдық әлеуметшілдік пікірін жаңа ғана естіп отырған ел. Өткендегі хандарын, билерін, батырларын жырлап, ақыл-ой ертегімен, қиссамен, қиялмен суарылып келген ел; ескі өкіметтің зорлығын көріп, жерінен, еркіндігінен айрылған ел; сондықтан қазақ әдебиетінің бұл күнгі бағыты көбінесе, сарындамалық, қала берсе, нағыздық бағытта болуға тиісті, осы күнгі азды-көпті әдебиеттегі табыстарымыз осыны көрсетеді (мысал келтіріп жатуға орын тар), бұл бағытта ешкім кесіп-пішіп бермейді. Ешкім мына бағытты аласын деп күштей алмайды, оны тұрмыс, тарих ағымы өзі белгілейді. Сыншының міндеті: барды бар, жоқты жоқ деу; бұлай болса тәуір болар еді деп, түзеу, жөн сілтеу, жазушыға жәрдемдесу» [52, 247] – деп сыншыға міндет жүктейді. Ол сол тұстағы қазақ елінің әлеуметтік жағдайының көркем шығармада шынайы көрініс табатынын айта келіп, ақын мен жазушыға бағыт беру, оларды түзу жолға салу әділ сынның, сыншының міндеті екендігін баса айтады. Ақын-жазушыларға тиым салуға болмайтынын, олардың нені қалай жазатындығы шығармашылық еркіндіктеріне байланысты болатындығын ескертеді. Ж. Аймауытовтың осы пікірінің шынайылығы ХХ ғасыр басында жазылған шығармалардың дені отаршылдыққа қарсы жазылғандығынан байқалады. М. Дулатов «Оян, қазақ!» деп жар салса, өзі «Маса» болып ызыңдап сол тұстағы бұқара халықты қалың ұйқыдан оятуға тырысқандығына олардың шығармалары мысал бола алады.

Ыдырыс Мұстамбайұлы жаңа буын жазушылардың да өсіп келе жатқандығын айта келіп, солардың ішінен Сәкен шығармашылығына ерекше тоқталады: «...Сәкеннің «Қызыл сұңқарлары» мен «Тар жол, тайғак кешу» заманның қалпымен ақынның өскен орғасын салыстырып тексеруге бір жеке сын керек. Мұның өзі де тәуір үлкен еңбек. Бұлардың жоғарғы айтқан түрде көп кемшіліктері де бар. Бірақ соңғы жазылып жүрген «Тар жол, тайғак кешуде» жақсы жерлер де бар. Соңғы жазылған «Қара жер», «Сабаншы», «Күзді күні далада», «Ананың қаны» тағы басқалары. Әсіресе «Ақкудың айырылуы» деген өлеңдердің бәрі де жақсы көркем сынға қай жағынан бола да толық. Әр ақынның өзіне лайық (лирикасы) болады. «Сыр сандық» деген өлең осындайға жағады. Мұның да көркемдігі алдыңғылардан кем емес... «Советстан – от арба» деген секілді өлеңдер қала көрген кедейлерге, қалада оқып жүрген жастарға әбден мағыналы. Бірақ бұл айтысқа қағынасқандағы мақсатымыз: осы күнгі әдебиетіміздің дәуірін тексеріп, әсіресе тілекті, мақсатты жерлерді айтып өтпек еді» деп өзіндік бағасын береді [37].

Бі. Мұстамбайұлы тілге тиек еткен осы туындылар жөнінде тәуелсіздік тұсында жазылған С. Қирабаев «Сәкен Сейфуллин» атты

зерттеуінде былай дейді: «Сәкен табиғатты ел байлығының символы ретінде пайдаланады. Бұған «Экспресс» жинағындағы көп өлең дәлел бола алады. ... Осы кітапқа кірген «Жазғы далада», «Күзді күні далада», өлеңдері де сол дәуірдегі қоғамдық өмірдің өзгерістерін көрсетуде және жана дәуір адамының сезімін танытуда маңызды. ... Туған даланың сұлу табиғаты мен адал махаббатты бірлікте алып жырлауда Сәкеннің «Аққудың айрылуы» поэмасының ерекше маңызы бар»[53, 192]. Ғалымның осы пікіріне сүйенетін болсақ, Ы. Мұстамбайұлы ақынның шығармаларын орынды саралай, сараптай білген. Ол – көркем шығарма табиғатына терең бойлап, өз тұжырымдарын, пікірлері мен ойларын сол тұста айта да жаза да білген білікті қаламгер.

С. Сейфуллиннің «Асау тұлпар» атты өлеңдер жинағына Нәзір Төрекұлұлы сын мақала жариялайды. Ондағы: «Бір жақтан порнография жазған, бір жақтан Азия мен Европаны айыра алмай, басындағы ботқасын жұртқа үлестіріп берген, бір жақтан өзінен шығарып жазуға келгенде білімсіздігін интернационализм қылып көрсеткен кісіні революционер ақын деп айта алмаймыз» [54] деген жолдардағы сыншының тым асыра сілтеп айтқан пікірлері әдеби қауымның сынды дұрыс қабылдауына кедергісін келтіріп қана қоймай, сол жылдардағы әдеби сынның дұрыс қалыптасуына да біраз зиянын тигізеді.

Алайда, Н. Төрекұлұлының пікірлерімен келіспеушілік білдіріп қана қоймай, оған қарсы мақала жазған қаламгерлер де табылды. Солардың бірі Сәбит Мұқанов «Сынға сын» атты мақаласында: «Сәкеннің кім екенін, Нәзірдің кім екенін қазақ еңбекшілері жақсы біледі. Октябрь төңкерісіне кімнің шын, кімнің өтірік қатынасуы да оларға мәлім. Байлар бәйбікештерге Сәкеннің ұнамайтынын білеміз» [55] – дейді. С. Мұқанов Нәзір Төрекұлұлының артық айтқан пікірлерін сынап отырып, саясатқа бұрыш кеткенін де байқамай қалады. Жалпы алғанда, ол кездегі әдеби-айтыстарда әдебиет пен саясаттың арасына шек қойылмай араласып жүретінін анық байқауға болады.

Сәкен Сейфуллин Қазақстан үкіметін басқарған жылдары айтарлықтай игі істер атқарды. 1923 жылы «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік» деген мақала жазып, орыс тарихында, тілінде қырғыз, киргизия болып келген елдің 1925 жылы «Қазақстан» атын алғанына Сәкеннің үлесі де болды. Ол туралы белгілі сыншы, профессор Т. Кәкішұлы өзінің мақаласында: «Біздің қазақ коммунистерінің кейбіреуі қазақ тілі туралы қатты кірісуге біреу «ұятшыл» деп айтады деп бой тартады. Бірақ, ол – қулық, бұл – коммунистік қылық емес, ол – жарамсақтық, жағымпаздық ...» деп қазақ тілін кеңсеге кіргіземін деп жүрген белсенді адамдарды айып таққаннан сескенбеу керектігін айтқанынан мысал келтіреді [31, 9].

Шындығында, С.Сейфуллиннің қазақ халқы үшін қыруар іс атқарғаны рас болса, оның шығармашылығы жайында да оң пікір айтқандардың болғаны да даусыз. П. Төрешұловтың «Тар жол, тайғақ кешу» туралы бір екі сөз» дейтін мақаласы 1928 жылдың 28 желтоқсанында шығып, Сәкеннің роман-эссесі сыңға алынғанда, редакция өз гарапынан жазған түсіндірмесінде «Нәзірдің Сәкен кітабынан түк пайда жоқ деуі де қате. Нәзірдің сын жазғандығы бет алысы дұрыс емес. Қанша қателері, теріс пікірлері болғанмен де, Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешуі» қазақ жұртшылығы, қазақтың саяси тұрмысы жағынан бірінші кітап. Рас, Сәкен кітабы тарих емес. Бірақ тарих болмағанмен тарих жазушыларға пайдасы бар кітап» деп тапқанына қарамастан мадақтау мен қаралау процесі алма кезек жүріп жатты.

Н. Төрешұлов сын мақаласында «Тар жол, тайғақ кешуді» әдебиеттің қай жапырына жататындығын айырудың қиындығын айта келе, Сәкеннің өзін де: «Сәкен – баяғы Сәкен. Сәкен өзінің ту баста таңдап түскен жолында...» [56] деп түйреп өтеді. Алайда, ақын шығармасы туралы екі ұдай пікірлер болғаны рас.

Кейінірек Әбділда Тәжібаевтың «Тар жол, тайғақ кешу» мен Нәзірдің сыны туралы» үлкен мақаласы шығып, кітап туралы сынында: «Кітаптың саяси маңызы күшті. Қазақ тарихының көбі содан табылады. «Тар жол, тайғақ кешу» реализм, шындық жолымен жазылған суретті шығарма. Кітаптың жаңа орбін келе жатқан жастарға жол басшылығы мол. Нәзір қанша жамандағанымен де «Тар жол, тайғақ кешудің» қадірі енді күшейе бермек. Кітаптың суретшілік жағы күшті, тілге де бай. Ал, Нәзірдің сыны толық сын емес, қыңыр, бір жақты сын, бет тырнау» [57, 122] деп сында артық айтылған пікірлердің барын жазады. Осыған қарағанда біреулер Сәкеннің қара басына тиісіп жатқанда, енді біреулер оның жеке басын да шығармасын да арашалап жағты.

Сәкеннің ақындығы жөніне келгенде сыншы Т. Кәкішев мынадай тұжырым айтады: «Сәкен ұлы ақын, төңкерісшіл, дауылпаз ақын. Қазақтың жаңа жазба әдебиетінің негіз қалаған Абайдың жаңашылдық рухы, әсіресе Сәкенге жүкқан, Сәкенде күшті. Тілейік мейлі, тілемейік мейлі, Сәкен қазақ кеңес әдебиеті деп аталатын бағыттың негізін қалаушы болды, соның ұраншысы, жыршысы болды. Ол қате болған күннің өзінде де тарихи құбылыс екенін қысыр тілеушілердің өзі жоққа шығара алмайды.

Диалектика заңын өзгертуге ешкімнің дәрмені жеткен емес, жетпейді де» деп нақты қозғарасын білдіре келе, сөзіне жауапты, бағаға сараң Ғабит Мүсіреповтың пікірін қоса келтіреді: «Сәкеннің өзі үлкен ақын.

Әсіресе жазғанынан гөрі өзінің жаңы үлкен ақын адам болатұғын... тұла бойы тұнып тұрған ақындық еді, қара тырнағына шейін ақындық үшін жаратылған жан еді. Мен Сәкеннің өлеңдерінен кейде ыргак жағынан болсын, ой мен түр жағынан болсын кемшілік таба аламын осы кезде, бірақ Сәкеннің кісілік жаратылысында бір кемшілік жоқ деп ойлаймын. Сондықтан мен Сәкенді басқалардан ерекше бағалаймын» [31, 10-11]. Ы. Мұстамбайұлы Сәкеннің шығармаларын тегіннен тегін сөз етпегеніне жоғарыда келтірілген мысалдар дәлел бола алады. Ол Сәкеннің ақындығын тани да, оны таныта да білді.

Ыдырыс Мұстамбайұлы «Көркем әдебиет туралы» мақаласында Бейімбет Майлин поэзиясына да назар аударып, ақын өлеңдерінде аса үлкен кемшілік жоқ болса да, қала мен ауылды салыстырып жырлауда үлкен ілгерілеушілік барын атап өтеді. Оның «Жазғы кеш», «Бұлтты күн», «Ауыл», «Айт, шу ала атым», «Елдегі екпінді істер», «Ленин үлгі» тағы басқа әбден жақсы өлеңдеріне жақсы баға бере келіп, Бейімбеттің заманмен бірге өзгеріп өсіп келе жатқан ақын екендігіне тоқталады. «Бірақ, жоғарғы айтқан сынаржақ бола ма деген қауіп бар» деп айта келе «... Біздің жас жазушылармызға, кедейшіл ақындарымызға айтатынымыз жалпы саяси тілек бөлек. Бірақ, «Батыр Баянды», «Қартқожаны» оқы. «Қартқожа» секілді романды сен де жаза алатын бол дейміз» [37] деп Мағжанды. Жүсіпбекті үлгі етеді.

Қаламгер М. Жұмабайұлының «Батыр Баяны» мен Ж. Аймауытұлының «Қартқожасын» тілге тиек етіп қана қоймай, қазақ ақын-жазушыларына одан үйренуді міндеттейді. Осыған қарағанда ол шығарма табиғатын бойлай білген. Себебі, «Батыр Баян» сол тұстағы қазақ поэзиясының қол жеткізген табысы болса, «Қартқожа» қазақ прозасындағы үлкен жетістік еді. Аталған шығармалар тек ғасыр басының ғана емес, қазіргі қазақ әдебиетінің елеулі де құнды дүниелері екені анық. Ы. Мұстамбайұлының ақын-жазушыларға осындай озық үлгіде жазылған шығармаларды үлгі етуі де тегіннен-тегін болмаса керек.

Әдеби сынның осы үлгісі Қ. Кемеңгерұлының «Көркем әдебиет туралы» [44] еңбегінен де көрінеді. Ол «ұлтшылдардың көркем әдебиеті көп басылып кетті» деген, Сәбиттің уайымына қарсы дау айтады: «Ұлтшылдар» газетке кінәлі болса да, басылған кітаптарға кінәлі емес шығар. Мағжанның 4-5 өлеңін кесе көлденең тарта берудің жөні жоқ. Мағжанның ол өлеңді жазуында тарихи себеп бар шығар. Өзі ұлтшыл болғанымен, бұқара кедей жұмысын жазатын болса не айып шамы бар? Жүсіпбектің пьесаларынан, «Қартқожасынан» қандай кінәмшіл адам болғанымен ұлтшылдықтың пісін таба алмас Мұхтардікі де осындай» [44] дейді.

Жүсіпбек Аймауытов романдары қазақ әдебиетіндегі М. Дулатов шығармасынан кейінгі роман жанрындағы алғашқы үлгілердің бірі екендігі әдебиет тарихынан белгілі. Сәкеннің «Тар жол, тайғақ кешуінің» көркем роман үлгісінен гөрі мемуарлық сыпаты басымдығын ескерсек, Жүсіпбекке дейін қазақта көлемді проза болмағанын да мойындауға тура келеді. Жүсіпбек қазақ әдебиетінің бастауында тұруымен ғана емес, әр жанрдағы ізденістерімен жаңа жанрлардың дүниеге келуіне, олардың әдебиетімізде орнығуына үлесін қосты. Роман, повестерімен қатар ол жазған пьесалар, сын, көсемсөз мақалалары осыған дәлел.

Қазақ прозасын озық үлгіде жазылған шығармаларымен байытқан Ж. Аймауытұлы шығармаларының көркемдік эстетикалық жетістігі туралы: «Жүсіпбек шығармаларындағы образдар жүйесінің байлығы, тіл көркемдігі, сурет, портрет, мінездеу, психологиялық пірімдер, ішкі монолог пен диалог – түгелдей әдебиеттің классикалық үлгілерінен үйренуден, оны жаңа топырақта өз жолымен дамытудан туған жаңалықтар. Оның шығармаларындағы кейбір композициялық босандық, қайталаулар да алғашқы ізденістерінің жетіспей жатқан тұстары. Ең бастысы – осы шығармаларымен Жүсіпбек қазақ әдебиетінің халықтық позициясын қорғады, соны дәлелдеді. Оның көзқарасы образ жүйесінен ғана емес, әрқилы орта мен адамдардың іс-әрекетін, мінезін, қылығын суреттеуден танылады» деген болатын оның шығармашылығын зерттеуші академик С. Қирабаев [58, 144]. Жүсіпбек – қазақ романының алғашқы авторларының бірі. Оның «Қартқожа» (1926), «Ақбілек» (1928) романдары – қазақтың ұлттық әдебиетінде тұңғыш рет еуропалық романдар үлгісімен жазылған туындылар. Ол аталған романдарымен дәуірдің көкейтесті мәселелеріне үн қосып, жаңа заманның кесек бейнелерін ұлт әдебиетіне алып келді.

С. Қирабаев «20-жылдардағы қазақ прозасы» атты зерттеуінде «Қартқожа» романы туралы: «Қартқожа» – қазақ өмірін, оның әлеуметтік аршалыстар кезіндегі күрделі тағдырын кең көлемде алып суреттейтін шығарма. Онда қазақ ауылының төңкеріс алдындағы және әлеуметтік шиеленістер тұсындағы тіршілігі, одан кейінгі ұмтылысы шыншылдықпен көрсетіледі. Әсіресе, жазушы оң-солын айырмаған ауыл жастарының тартыстар талқысында әлеуметтік жіктер мен таласты түсініп, қоғамдық әділетсіздіктің себеп-салдарына ой жіберуін нанымды ашады. Роман тарихтың осындай бір кезеңді, шытырман оқиғаларға толы тұсындағы қазақ ауылы өмірінің жалпы тағдырын жұмсартпай кең тұрғыда суреттей алуымен бағалы» [53, 82-83] деп айшықты тұжырым жасайды. Шындығында, Жүсіпбек Аймауытовтың бұл романы – сол тұстағы заман шындығын шынайы бейнелеген кесек туынды.

Сол кезеңдегі саясаттың ықпалынан шықпағандардың бірі Әбдірахман Байділдин екендігін мақаласынан байқаймыз: «...Ұлтшылдық пен байшылдыққа қарсы күрес аштық. Біраз ақындарымыз бұрынғысынан гөрі бағытын сұрыптап, бірталай тереңдетті» деп, мысалға Сәбиттің «Октябрьдің откелдері» деген өлеңін, Сәкеннің «Советстан», «Жалшылар қорғаны» атты өлеңдерін, Бейімбеттің соңғы кездегі бірлі-жарым өлең, әңгімелерін, Жақан, Қалмақан сықылды жастардың кейбір өлеңдерін мысалға алады. Бұлардың еңбекке үндеуінін, партияның жолына түсуге шақыратынын айта келіп, әдебиеттегі «жолбикелерге» де тоқталып өтеді: «...Жолбикелерде өзгеріс көп емес. Олар әлде болса, бірде олай, бірде бұлай бұлтақтайтындықтан құтыла алмай келеді. Әйткенмен олар, қай жағынан болса да, «тоқсаншылдардан» анағұрлым «иманжүзді». Олар соңғы кезде бірталай маңызды нәрселерді де шығарды. Мәселен, Жүсіпбектің «Қартқожа» деген романы, бірталай кемшілігі болса да, әдебиетіміздегі көп олжаның бірі. Бұдан басқа да олардың тәп-тәуір өлеңдері, әңгімелері шығып жүр» [59] дейді.

Сол жылдары Маркс-Ленин жолымен сынауға айрықша көңіл бөлініп, әдебиетке тап көзімен қарап сынауға баса назар аударылды. Дегенмен, таптық тұрғыдан талдауға қарсы болған, оны мойындамаған ақындар да болды. Олардың айтуынша, жұмыскерден, жалшыдан ақын шықпайды, әдебиетті оқығандар ғана жасайды. Алайда, олардың пікірлерін әшкерелеп жазғандар да табылмай қалған жоқ.

Жүсіпбек Аймауытовтың өзі де 1920-жылдардағы әдеби сынға қатысты айтыстарға үн қосты. «Талқыға» деп жазған «Әдебиет мәселесі» [4] деген мақаласында Жүсіпбек Аймауытов: «Қазақ әдебиеті қазір қандай дәуірде: күйректік (сентиментализм), сарындамалық (романтизм), санашылдық (идеализм), нағыздық (реализм) дәуірінде ме? Тұрмысқа, заманға қайсысы қатысады? Қазақ әдебиетінің орыс әдебиетінен өзгешелігі болды ма, енді бола ма?» деген риторикалық сауалдар қоя отырып, оған жауап іздейді.

Оның пікірінше қазақ әдебиетіне төңкеріс бір жағынан жалынды үмітті желдеткен үндеу кіргізсе, екінші жақтан уайым, қайғы, торығу кіргізген. Тап ақыны қазақта әзірге жоқ, демек, қазақ жазушылары, ақындары төңкеріске жолдан қосылған. Олардың бір қанаты төңкеріс рухымен суғарылса, екінші қанаты ұлтшылдықпен суарылып қалған. Сондықтан да, ұлтшылдық сезім тез заманда қала қоюы мүмкін емес.

Ая. «төңкеріске, коммунизм жолына көрінеу қасақылығы жоқ болса, ұлтшыл ақындарды пайдалануға болады... Қожалық құрған, билеп-төстеген үстем таптың әдебиеті мен төменшік, әлсіз, езілген бодан

ұлттың әдебиеті бір болмайды. Қазақ әдебиетінің ұлы орыс әдебиетінен айырмасы бар, әм болмақ» деген ойын білдіре келіп, Жүсіпбек Аймауытов әдебиет туралы ойын: «Әдебиет – өнер. Өнер азды-көпті еркіндікті тілейді. Қазақ әдебиеті көгерсін, гүлденсін десек, жалаң тап көзімен, не саясат көзімен қарап сыңаржақ кетпей, Маркс көзімен (диалектика әдісін қолданып) сынау керек» [4] деп тұжырымдайды.

Осы мақалаға жауап ретінде Жәкен Сәрсембіұлы «Әдебиет мәселесі туралы» [5] деген мақаласында: «Қазақ еліне бұл төңкеріс өз тарихы тудырмаған жат төңкеріс еді. Сондықтан төңкерістен кейін қазақтың ақын-жазушылыққа талаптанғандары келе жатқан бетінде кез келгенді ағызып кете беретін тасқын судай төңкерістің табиғи занымен кетті. Осы секілді қара бұқарасын былай тастап төтеден төте пролетариат әдебиетін орнатамыз деген ағым орыс әдебиетшілерінде де болды. Бұл төңкерістің алғашқы кезінде еді, әлі де бар» деп қазақта төңкерісшіл, тапшыл жазушылардың әзірге жоқтығын, қазақ ақындары, жазушылары төңкеріске жолдан қосылғандығына тоқталады.

Бұл жерде Ж. Аймауытұлы мен Ж. Сәрсембіұлының төңкеріс туралы, тап жайында айтқан пікірлерінде үндестік бар. Бұлар қазақ әдебиетінде төңкерісшіл, тапшыл ақындардың болмағандығын айтады. Өйткені мұндай ұғымдар қазақ әдебиетіне жат болатын.

Осы іспеттес мақала, пікірлер 1920-жылдардағы әдеби сында өте көп. Бәрі де сол тұстағы әдебиет жайынан терең әңгіме қозғайды, болжамдарын айтады. Дегенмен, қазақ әдебиетінде тапшыл ақындардың бар екендігін жоққа шығармайтын сыншылар да кездеседі.

Мәселен, Ғаббас Тоғжанов «Көркем әдебиет туралы маркстіктер не дейді? Жүсіпбек не дейді?» [60] деген мақаласында: «Өнер (оның ішінде көркем әдебиет те бар) дегеніміз қашанда болса да, белгілі бір таптың ойын, сезімін көрсетеді. Белгілі бір таптың көзқарасын (тілегін) білдіреді ...қазақтың надан екені рас. Бірақ мұның бәрі надан қазаққа надан маркстік болуды міндет қылмайды. ... Бай-кедей бір болмаса, қазақта тап ақыны да жоқ деуге болмайды. Бай-кедей бар тұрмыста ақын да осы тұрмыстан құрық алып кетпейді» [60] –дейді. Ғ. Тоғжановтың осы пікірінен оның көркем өнерді таптық тұрғыдан түсінетінін қоруге болады. Оның пікірінше бай мен кедей болған жерде әдебиет те таптық болады дегенге саяды.

Алайда, Ғаббас Тоғжанов келесі «Мағжан совет тұсында» [61] деген мақаласында Ахмет Байтұрсынұев еңбегін жоғары бағалайды да, «Абай, Ахмет сықылды өз тұсында ие болған тарихи адамдарын қазақ еңбекшілері сыйламақ» деп түйеді.

Сол жылдары «Алқа» жағындағы қаламгерлер 1925 жылы 12 маусымда құрылған ҚазАПП-пен ымыраға келе алмағаны рас. Өйткені ҚазАПП-тың алдына қойған үш мақсатының біріншісі – «әдебиеттегі байшыл-ұлтшылдыққа қарсы күресті күшейте түсу, ол үшін әдебиет майданында жүріп жатқан айтыстарды қоздырып, байлардың, байшылдықтың да таптық сырын айқындай түсу, сөйтіп тап жауына еңбекші таптың өшпенділігін күшейту» болса, бұл ұйымның кешікпей адасатынын, ұлттық ой-аңсарды ойсырататынын қазақ зиялылары жақсы түсінеді.

Осы шақ туралы Бейімбет Майлиннің «Екі оқушыға жауабым» [62] атты мақаласында: «Менің жақсы нәрселерім болса, оны аяқпен ысыра салған секілденіп, бұдан 15-20 бұрын жазғандарым болса, соны сүйреп әкеп, додаға салу басталды. Бұл – ҚазАПП-тың қыспағының үдеп тұрған кезі еді. Мен сол кезде көзге шыққан сүйел сықылдандым» [62] деп жазғаны біраз жайға көз жеткізеді. Ұлтшыл қаламгерлердің ҚазАПП-қа мойынұсынбауының негізгі себебі – оның көркемөнерге жат, теріс бағыты еді. ҚазАПП-тың осы кемшіліктері жөнінде академик С. Қирабаев: «ҚазАПП өз қызметінде көп қателіктерге жол берді. Жікшілдік, әдебиетті төрешілікпен басқаруға тырысу, сынға қысым жасау сияқты қылықтар бұл ұйымды әділдік жолынан тайдырды. ҚазАПП сыны «сойып салу», «әшкерелеу» сыны болды. Осы жағдайда партия «Көркем әдебиет ұйымдарыш қайта құру туралы» (1932) қаулы алып, Кеңес жазушыларының біртұтас одағын құруға шешім қабылдады» [53, 51] – дейді. Осы айтылғандарға қарап отырып, ҚазАПП-тың сол тұстағы өрескел қателіктерін пайымдауға болады. Осындай келеңсіздіктерге жол берілген соң ақын-жазушылардың шоғырланған ортасы Ташкентте олар «Алқа» ұйымын ашуға бел байлады.

Осы ұйымның бағдарламасын жасаған М. Жұмабаев туралы Д. Ысқақов былай дейді: «Нәтижесінде өзінің атына айтылып жатқан сындарға жауап ретінде, Қазақстанда көркем әдебиет туралы жүргізіліп жатқан ресми саясатқа қарсылық ретінде атақты «Алқаның» айқындамасын жазды. Кезінде баспасөз бетінде жарияланып үлгірмеген бұл бағдарламаны Ә. Бөкейханов, С. Қожанов, М. Әуезов, Ж. Аймауытов, С. Сәдуақасов, Е. Омаров, Ж. Тілеулиев, т.б. қолжазба күйінде оқып, қуаттаған» [63, 117]. Бұл ұйымның бүкіл бағдарламасы жасалып, зиялы қауым тарапынан қолдау тапқанмен сыртқы күштердің тежеуінен жұмысын іске асыра алмай, қағаз жүзінде ғана қалды. Мұның өзі Мағжан сынды Мәскеуден білім алып, әлемдік әдебиетпен сусындаған қазақ ақын-жазушыларының сол тұстағы ҚазАПП-тың ісіне қарсылығын аша түсті.

Смағұл Сәдуақасұлы 20-жылдардағы әдеби сын еңбектерінде «Алқаның» идеяларын негізге ала отырып, оларды ел арасына кең

таратуды басты бағытта ұстанады. Қаламгердің осы бағыттағы туындыларының бірі, 1925 жылы шыққан Б. Майлиннің өлеңдер жинағына деректеме ретінде басылған «Бейімбеттің өлеңдері» [43] деп аталатын. Мақаласын автор қаламгердің ақындығының қыр-сырын, өзіндік ерекшелігін ашуды көздеген. Сыншының: «Сыншылардың көбі кейде ақындарымыздың затын сынамай, атын сынап жүр» деген пікірі – 20-жылдары әдебиеттанудағы солақайлыққа берілген бағасы болатын. Сондай-ақ, қаламгердің өзі айтқандай, қазақ ақындарының шығармасы топталып, жиналып кітап болып шықпауы олардың шеберлігін «толық сипаттауға» кесірін тигізетіндігін алға тартып, басы-аяғы құралған Майлиннің «нашары да бар, жақсысы да бар, тіпті жақсысы да бар» өлеңдерін табиғи қалыпта өсіп келе жатқан қазақ әдебиетінің үлесі ретінде қарастырған.

С. Сәдуақасұлы, жоғарыда айтқандай, қазақтың ертеден келе жатқан арманы – ұлттың тұтастығы еді. Б. Майлиннің шығармашылығын сөз еткенде де, оның осы пікірі байқалып отырады. «Бейімбет сықылдылар – сол болашақтың ұйытқысы. Болашақ деп осы күнгінің өзгергенін айтамыз. Бүгінгі күнсіз ертеңгі күн жоқ» [43] деген сыншы тұжырымы әдеби үрдістегі өзгерістердің заңды құбылыс екенін түсіндіру мақсатында айтылған.

Ол жөнінде профессор Д. Қамзабекұлы «Смағұл Садуақасұлы» [47, 59-61] атты еңбегінде: «Жаңаның да жаңасы бар. Тұсында әдебиетімізге жасанды ендірілмек болған түрлі «изм» сүрендерінен ақын-жазушыларымыз да, әдебиетшілеріміз де бойын аулақ салғаны мәлім. Ауылға келген өзгерісті жалаң жырлап, темір-терсек аспап-саймандарды санамалап кететін өлең-жырларға қазақ оқушылары тіпті сол шақта-ақ үрке қараған-ды» [47] деп сол кездегі әдебиетке баға бере келіп, алайда Б. Майлиннің өлеңдерінің заты бұларға үш қайнаса сорпасы қосылмайтынын айтады. Өйткені, оның осы саладағы шығармалары қазақ әдебиеті тарихында классикалық үлгі болып қалған әңгімелерімен рухтас еді. Ал, Смағұл сыншы ретінде Бейімбетті жазып-сызып жүрген замандас жиырма қаралы ақын-жазушының арасынан тауып алып, әдебиетшілік көрегенділік жасады. Осы қабілетінің арқасында ол Бейімбетпен қатар Жүсіпбек пен Мұхтарды танып, кешікпей-ақ бұларды баспа жүзінде жұртшылыққа мәлім етті.

Академик С. Қирабаев Бейімбет Майлиннің жазушылық өнері туралы: «Жасынан еңбекші халықтың тұрмысын, отаршылдық пен ішкі езгінің қабаттасқан ауыртпашылығын көріп өскен ол қажу танытпай, болашаққа сеніммен қарай білді... Қоғамға осындай үлкен сенім арта отырып,

Бейімбет шындықты боямаламай, жаңаның бәріне бас шұлғи бермей, реалист жазушы есебінде өмірде орын алған ұнамсыз құбылыстарды, халық үмітін алдауға құрылған шындықтың көлеңкелі жақтарын өз шығармаларында үнемі ашып көрсетіп отырды» [64, 151] деп жоғары баға береді.

Б. Майлиннің жазушылығының ерекшелігі – оның өмірдің шындығын шынайы суреттеуінде. Оның шығармалары, көбінесе, очерк тектес болып келеді.

Ыдырыс Мұстамбайұлы «Көркем әдебиет туралы» [37] мақаласын аяқтай келе, Қошкенің пікіріне тағы да тоқталып, өзіндік көзқарасын білдіреді: «...Қошкенің «Оян қазақ» пен «Горе от умань» салыстыруы да қате. Бастап шыққан уақытта «Оян қазақтың» қазақ еліне әсері үлкен болғанымен «Горе от умаға» теңелмейді. «Оян қазақ», «Знободневный» бір үгіт кітапша еді. «Горе от ума» орыстың көркем әдебиетінің бір жұрнағы және де «Бақытсыз Жамал» мен «Бедная Лиза» екеуі бірдей емес. Карамзиннің сезімшілік негізімен жазылған «Бедная Лизадан» «Бақытсыз Жамалды» біз артық деп ойлаймыз». Сәбит пен Қошкенің айтысына кеңірек тоқталған Ы. Мұстамбайұлы олардың екеуінің де артық, кем кеткен тұстарына мейлінше талдау жасайды. Қошкенің тілге тиек еткен «Горе от ума» мен «Бедная Лиза» шығармаларын қазақтың «Оян, қазағы» мен «Бақытсыз Жамалымен» салыстыруға келмейді дейді. Қаламгер осы тұста аталған шығармалардың көркемдік эстетикалық жетістіктеріне үңіле отырып ой түйеді. Ол «Бедная Лизадан» «Бақытсыз Жамалды» артық санайды. «Бақытсыз Жамал» жазылған тұста қазақ мәдениеті мен әдебиетінің жай-күйі қандай еді дегенді баса айтады.

А. Байтұрсынұлы әдебиеттегі пікірталас туралы: «Талас-тартыс – табиғаттың негізгі заңы. Тілеусіз, мақсатсыз адам болмаған соң, толассыз, тартыссыз өз адам жоқ» [65, 294] десе, Ә. Бөкейхан «Роман не нәрсе?» [66] атты мақаласында роман жайында: «Басқа халықтарда роман не ғасырлардан бері тамыр жайып, күннен күнге, жылдан жылға ілгері басып сабасына толып тұрған кезде, біздің қазақта ең бірінші көрінген романды озық жұрттармен салыстыруға әрине болмас. Біз өз бойымызға лайықтап, мұны қазақ әдебиетінің тәуір қызметіне санаймыз» [66] деп жазған.

Академик Қ. Жұмалиев «Социалистік реализмнің қазақ прозасындағы қалыптасуы» [67] атты зерттеуінде роман жайлы: «Роман мен ұзақ әңгіменің арасындағы шекараны, өзгешелікті дәл мынау деп үзілді кесілді айта қою қиын. Айырмашылығы ұзақ әңгімелер негізінде бір, не екі сюжеттік линияға негізделеді, өмір құбылысы романдағыдай онша

терең суреттелмейді» деп пайымдама жасаса, академик М. Қаратаев: «Орыс ойшылы Беллешкийдің «Роман – ұлы өмір кітабы, әңгіме содан жұлып алған парак. повесть – сол кітаптың тарауы» [68, 235] деген пікірін таратып айтты.

Академик С. Қирабаевтың: «Эпостың ең үлкен түрі роман сөздің ең биік үлгісі... Онда бірнеше сюжеттік линия қатар өрістеп, сол негізде халықтың көптеген жан-жақты образы жасалуға тиіс... Ал повесть – шағын бір, екі сюжетті дамытып, соған қатысты геройлардың азғана тобын алдыңғы кезекке қойып көрсете алады» [69, 19-20] деген ғылыми нақты тұжырымы мен академик З. Қабдоловтың: «Ұзақ әңгіме яки повесть – орта көлемді эпикалық түрдің үлгісі... Мұнда шағын эпостағыдай бір емес бірнеше оқиға: адам өмірінің бір, не бірер эпизоды ғана емес, бір алуан кезеңді құбылыстары кеңірек біраз дамытыла суреттеледі. ...Роман – кең көлемді эпикалық түр. Эпостың бұл түрінде жазылған шығармалар адам мен қоғам тіршілігін мейілінше кең қамтып алуан-алуан даму кезеңдерімен біртұтас жүйелен, толассыз қимыл-қозғалыс қалпында жан-жақты жинақтайды» [70] деген анықтамасы повесть пен роман табиғатын таңуға темірқазық бола алады.

Әдеби сында, әсіресе «Екеу» деген бүркеншік атпен «Көркем әдебиет туралы» [71] деген мақаланың алатын орны айрықша. Сәбит Мұқановтың айтуынша «Екеу» Даниял Ысқақов пен Абдолла Байтасов болса, соңғы кездегі зерттеушілердің айтуы бойынша екеу Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезовтердің бүркеншік аты. Бұл қаламгерлер саясаттың күшімен әдебиеттің жасалмайтынын ескертпін, акын-жазушылардың ойлау еркіндігіне сырттан қол сұғуға болмайтынын айтады. Және де олар әдебиет халықтың әлеуметтік тұрмысына тәуелді екенін, пролетариат әдебиеті болу үшін ең алдымен соны жасайтын пролетариат табы болу керек деп түйіндейді. Тіпті пролетариат диктатурасын өтпелі құбылыс деп таныған бұл мақала зор кемелгерлікпен жазылған, қазақ әдебиетінің келешегіне бірден-бір дұрыс бағыттағы мақала еді. Бүгінгі күнге дейін өз құндылығын жоймаған бұл мақалада тек әдебиетке ғана емес, халық тағдырына қатысты ой-пікірлер де айтылған еді.

Алайда, сол кездегі Сәбитке бұл мақала ұнамай, Қошкеге қайтарған жауабындағы «Байдың толғағы» [72] деген мақаласында, сол кездегі «Социализм орнаған сайын тап күресі күшейеді» деген ресми қисынды негізге ала отырып, Екеудің мақаласын бай табының сойылын соғып, жырын жырлайды деп сынайды. Екеудің мақаласындағы: «Үсақ ұлттардың қалың бұқарасы теңгерілмей тұрғанда, ұлтшылық жойылмайды» деген сөзін түсіндірген С. Мұқанов: ««Бұл сөзден қазақ халқы әлі ұлтшылық

жолмен барсын» деген сөздің иісі анқып тұр» деп жазды. Осындай теріс түсінік Кеңес өкіметінің ақырына дейін үстемдік етіп келді. Шәймерден Тоқжігітовтің жазушылар ұйымы туралы жазған пікірлеріне Сәбит Мұқанов «Әркім «өзінше» ойлайды. Шәймерден мен Ыдырысқа жауап ретінде» [73] деген мақаласында қарсы шығады. Шәймерденнің «ұйымға коммунист болсын, болмасын» деген тұжырымына Сәбиттің берген: «... ұйым деп бірін-бірі іреп-соймайтын, алауыздық жасамайтың, жаңылғанын түзететін, бір пікірлі, бір жерге адамның қосылған басын, жиалған күшін айтамыз» деген жауабы, оның түсінігінше ұйымға кірген адамдардың бәрі бір пікірде ғана болуы керек сықылды.

Осы мақаласында Сәбит Мұқанов Ыдырыстың пікіріне ерекше тоқталып, жауап қайтарады. «Көркем әдебиеттің санын жүз жылға апарып отырған Сәбиттің бір ниеті (!) болмас па?» [37] деген Ыдырыстың пікіріне, С. Мұқанов былай дейді: «Менің ниетімнің әлде неге шауып отырғанын Ыдырыс білмей, мені Абайды жалмап қойғысы келіп отыр ма деп зәресі ұшқан көрінеді. Мен Абайды жалмамаймын, ешкім-ешкімді жалмамайды. Бұл арада не ниет болсын. Дәнеңе де жоқ. Менің жазғаным өз басыма келген ой.

Өзінің түсінігі жөнінде адам-адам болғалы күрестен көз ашпағаны, адам тарихы тап тартысының тарихы екендігін, тарих ондаған жылдарды аттап барып, қазығын бір түйіп ажырататынын, олай болса Пушкин де, Абай да орыс пен қазақ әдебиетін бастап жаратқандар емес, түйінін түйіп қорытағындар екендігін айтады. Яғни, Абайдың ар жағында да қазақтың жақсылық-жамандық әдебиеті болғандығын, сол әдебиеттер сарқылып келіп, Абай заманында бір қазық қағып өткендігіне тоқтала келіп, «Осының кезеңінде Абай кез келген соң даяр табактың несі, даяр тоқпақтың ұрушысы, даяр тарихтың қағушысы болды да жүре берді» деп тұжырым жасайды. Тіпті, «оқиғаның зорының әкесі Октябрь төңкерісі болса, оның да «қоктен түсе қалмағанын», «...неше жылдан бергі тап күресінің түйіні» [73] екендігін айтады.

«Өзер болса «Америка аштың» – деп Ыдырыс тағы міне түсер. Абай байшылы табының ақыны. Неге? – деп шошымаңыз» деп алып, Мұқанов былайша ой сабақтайды: «...Қысқасы баға аталыға емес, байға берілегін заманның басы басталады. Сондықтан Абай бір жағынан боласты жамандау, байды жамандау, биді жамандау деген әдетке салынып ескінілдерді сөкті...

Екіншісі – елді өнерге, оқуға шақыру. Бұл екеуі де жаңашыл-байшылықтың өркендеуге бет алған кезінде басталатын жұмыстар. Абай қиялшыл, қиялшылдықтың өзі байшылықтың үлкен тірегінің

біреуі. Бұл жағынан да Абай байшылдықтан қашса да құтыла алмайды. Ондап зерттелген кісіге байшылдық ұлтшылдықтың түп қазығы» [73]. С. Мұқановтың осы пікірінен оның біржақты көзқарасын аңғаруға болады. Ол Абайдың бай, төрелерді сынағанын көре тұрып оны байшыл деп сөгеді. Оның негізгі кемшілігі де осы еді. Ол үшін ауқатты жерден шыққандардың жазғандары да солардың сойылын соғатындай көрінетін. Абайдың оқу, білімге шақырғанын көре тұра оның өзі сол байшылдық, ұлтшылдық сынды тар құрсаудан шығарғысы келмейді. Ол үшін Абай не айтса да сол байшылдықты көздеп отырған тәрізді. Қиялшылдықтың өзін сол байшылдыққа апарып телітін Сәбит әрине, қателікке бой алдырды. Оның пікірінен бай баласы ешқашан кедейдің сойылын соға алмайды деген ой аңғарылады. Бұл – сол тұстағы тапшылдықтан туған ой еді.

«Абайдың молдасы Пушкин мен Лермонтов» деп таптың Сәбит Мұқанов «...Абай кедейге көріне қарсы жазған жоқ. Бірақ кедейшіл емес, байшыл. Олай болса, өзіне-өзі (объективно) кедейге қарсы болып табылады» [73] деп одан әрі, көзқарасын нықтай түседі.

Дегенмен С. Мұқанов, өзінің артық айтқан жерін де: «... Мен бұл арада әдебиет тарихын жазайын деп отырғаным жоқ. Қисыны келген соң айтыла салынды. Меніңше Абай жаңашыл. Онысында дау жоқ. Өз заманында пайдалы адам болды. Әлі де пайдасы бар. Онысында дау жоқ» деп мойындай отырса да, «...Ахаң (Байтұрсынұлы – Т. Т.) сықылды. Абайды да орынсыз көтеретіндер бар. Ол дұрыс емес» [73] деп, әркімнің тарихта өз орны бар екендігін, одан артық сыйды тарих көтермейтіндігін айтады.

Сәбит пен Қошке арасындағы айтыстың бір шешімнің табылуына Екеудің (М. Әуезұлы мен Ж. Аймауытұлы) «Көркем әдебиет туралы» [71] мақаласының айтарлықтай әсері болды. Бұл қаламгерлер Қошке мен Сәбит айтыстарының маңызды жерлері: «қазақ әдебиетінің өсу, өспеуі, қандай адам жазушы, ақын болуы, қазақ жазушыларының қазіргі бағыттары жайынан көрінетіндігін» айта келіп, кейбір басты-басты пікірлеріне пікір жазатындығын ескертеді. Бұл мақалада Қошке пікіріне келіспеушілік атымен жоқ, олар осы мәселе төңірегінде сөз жазған Ө. Байділдаұлының да кейбір пікірлеріне қосылмайды. Ал, Сәбит Мұқановтың пікірлеріне қарсы дау айтулар бар.

«Ұлтшылдықты отаршылдық туғызғанына Сәбиттер таласпайтын болар. Бір күнде отаршылдық та, ұлтшылдық та жоғалып кетпекші емес. Бірі қалғанда, екіншісі де қалады» [71] дей келе Екеу С. Мұқановтың әдебиетті техникаға тіркеп, Байтоқ жыраудың өлеңімен дәлелдемек болғандығын, бұл тым ояр батылдық, бірлі-жарым жаман олеңмен де, жақсы өлеңмен де бір дәуірге баға беруіне сын айтады.

Сәбит Мұқанов «ұлтшылдар туралы» ойын «Көркем әдебиет туралы қорытынды пікірім» [43, 189-190] атты мақаласында жан-жақты ашып сабақтайды.

Қошке Кеменгерұлы А. Байтұрсынұлы мен Абай туралы сондағы пікірінде қалатынын айта келіп, 1923 жылдың март айында шыққан «Еңбекші қазақ» газетінің 69-санындағы Сәбит Мұқановтың «Қара тақтайға жазылып қалып жүрмеңдер, шешендер» деген мақаласына тоқталады. С. Мұқанов ондағы айтыс мәселесі Ақанның әдебиет қызметі туралы екендігін, «Ақаңның әдебиетке, тілге қызметін ол кезде бағаламайтынын, әлі де бағаламайтынын», оған себеп «Ақаң Кеңес үкіметіне, коммунист партиясына қосыла алмайды» дейді де, оның дәлелі ретінде «Еңбекші қазақ» газетінің 1921 жылы, 8 июльде шыққан 29 санындағы А. Байтұрсынұлының: «Бауырмал қазақ қалам қайраткерлері бибауырмал (интернационалист) бола алмайды. Сыртын бояса да, ішін өзгертпейді. Бибауырмал үкіметке еріп қазақ елін пісіріп жегізе алмайды» [74] деген мақаласын мысалға алады.

Ары қарай Сәбит Мұқанов ұлтшылдардың бағыты туралы, диалектика туралы түсінігін айтып өтеді: «Мен бастапқы мақаламда «ұлтшылдар да жыл санап өсті» деп Міржақып пен Мағжанның екі дәуірлерін мысалға алып едім. «Шолпан» мен «Оян, қазақты», «Көже» дедің, диалектиканы білмейсің» деп Қошке маған ұрсыпты. Қошкенің диалектикасы басқа бір жақтан алып келген диалектика болмаса, мен көрген диалектикада менің сөзім дұрыс сықылды» [43].

Сәбит Мұқановтың талдауы бойынша әрбір көріністің құбылыстарын бақайшағына шейін зерттеу, өткені мен қазіргісін салмақтау, қалай оскендігін талдау, яғни, ұлтшылдардың жақсы жазғанын жақсы, жаман жазғанын жаман деу. Ары қарай, сыншы әдебиет туралы ойын саясатпен байланыстырады: «Батыр Баянды» көркемдік жағынан мен «көже» дегенім жоқ. Оған біздің таласымыз – саяси беті туралы. «Бүркіт тегі» де сондай. Ал «Оян қазақ» туралы сол пікірім, пікір. Плеханов пен Міржақыптың арасында жер мен көктей айырма бар. Плехановтың жақсы, жаман болсын, социал-демократ деген аты бар» [43] дейді.

Ыдырыстың әдебиетке деген көзқарасында сол кездегі ресми көзқарасқа тәуелді жақтары байқалып тұрса да, ұлттық рухани мұра туралы сөз болған жерлерде, әсіресе Абай мұрасын қорғауда жанын сала кірісіп, өзінің батыл пікірлерін тарихи тұрғыда талдау жасауға, дәлелдеуге тырысады. Әсіресе, сол кездегі айтыстың белсендісі Сәбит Мұқановтың кейбір ұшқары айтылған пікірлеріне үнемі тойтарыс бере отырып, оған өзінің сын тұрғысынан достық ниеттегі ойларын білдіреді.

Ыдырыс Мұстамбайұлы «Біздің таластарымыз» [75] деген қомақты сыни мақаласында Сәбит Мұқановтың сол кездегі саяси-қоғамдық бітім-тұлғасына жан-жақты мінездеме береді.

Аталған мақалада, Ыдырыс Мұстамбайұлы көркем әдебиет турасындағы айтысқа баға беруден бастап, сол кездегі айтыста қызу пікірталас тудыруға себеп болған Сәбит Мұқановтың көзқарастарына толық тоқталып сынайды.

Оның «Ақындардың мінездері және Сәбиттің мінездері» атты алғашқы тарауында: «Ақын жырлайды, сұр тұрмысқа бедер салады. Ақынның сөзінің сұлулығына, маңызына қарап, ақынның әлеуметшілдік саяси тілегіне қарап, ақынның өлеңдерінің көпшілік бұқараның мұңына үйлесуіне қарай жұрт ақынға баға беруші еді. Бұл айтқандардай ақынның сөздерінің бағасы болса, ақынның қанша дұшпандары болсын (бар дұшпандары болсын, жоқ дұшпандары болсын – бәрібір) оған бөгет болып жолында тұра алмайды, ақын өрлеп жүре береді, жұрт оны танымай қоймайды» [75] деп бастап, «егер де ақынымыз дүмбілез болса, біраз заман аты аталып жүрсе де, бара-бара жоқ болатынын, атағы өшетінін» айтады.

Өйткені, ақын өзінің кім екенін, тілегі, мұңы не екенін өзінің сөзінде білдіреді, ал ақынның жырына қарап оған бағаны жұрт береді. Ақынға өзін-өзі ақтап жату, өзін-өзі мақтап жату керегі жоқ нәрсе және лайықсыз. Біреу оған өтірік пәле жауып жатпаса, «мен былай дедім, менің асылымды ұқпадыңдар» деп ақынға таласып отыру қисынсыз. Оған мысал ретінде Ыдырыс Мұстамбайұлы Гоголь, Тургенев, Достоевский, Салтыковтар да өздерінің көздері тірі отырған күндерде де әркім әртүрлі деп жатқанда үндемей көбінесе шыдап отырғанын, олардың кейбір әңгімелері 4-5 жыл, біреулері 10 жылдай созылып жазылып жүргендігін, соншама сары майдай сақтап, көзінің карашығындай күтіп, барлық тілегін, барлық пікірін кіргізіп, қанша еңбекпен, қанша сабырмен жазып шығарған нәрселерін әркім әртүрлі баға беріп, «іреп-сойып» жатқанда, кейбіреулерден орынсыз сөгіс естіп жатқанда бұлар шыдап отыра бергенін, ақырында бұлардың әрқайсысы әдебиет жүзінде тиісті орнын алғандығын айтады [75].

Ж. Аймауытов та сын туралы пікірталасқа араласа келе, қазақтың ұлтшылдығы үстемдігі, бағындыруды көкसेген, шегіне жеткен, озбыр ұлтшылдық еместігін, алдымен бас қорғауға, жансауға қылуға, жете алса теңдік алуға талпынған тіленші ұлтшылдық екендігін, қазақ жұмыскерлері шын мәнінде пролетари еместігін ашық айтады. Ол: «Әдебиетті, өнерді оқығанның өнерлісі, оқымағанның самар оттары жасайды» [52, 256] деп өзінің саяси сауаттылығын, даналық көрегенділігін танытады.

Ыдырыс Мұстамбайұлы мысал ретінде дүниежүзінің әдебиетін алады: «Дүние жүзі әдебиетінің ескі мұраларының біреуі «Фаусты» жазған немістің атақты ақышы Гете өлгелі жүз жылдай болса да, «Гамлетті» жазушы Англияның Шекспир дейтін ақыны өлгелі 300 жыл болса да, бұлар туралы әлі де талас-тартыс, дау біткен жоқ. Бұл айтылған әдебиет мұралары 100-300 жылдан бері талай батыр сыншыларды көрген. Бұлар Белинскийді де, Плехановты да, Марксті де, Ленинді де, қала берсе Троцкий мен Воронскийді де көрген. Бұлар шыққаннан бері тарих талай құбылған» [75] деп сынның өміршеңдігін, қашанда болсын әдебиет бар жерде сынның да қатар жүретіндігін айтады.

Ж. Аймауытов та өзінің нақты көзқарасын «Ақын бір жағынан өз табының, әлеуметінің жоғын жоқтап, мүддесін көкसेп жүрсе, екінші жақтан оның бір артықшылығы – өзгеден тәжірибешілдігінде, өзгеден өмірді анық, жете білуінде» дей келе, Луначарскийден мысал келтіреді: «Ақын бірнеше таптың, бірнеше топтың ар елегінде болуға мүмкін. Ақын тегігі көп машина тәрізді. Тургеневті ақсүйектердің ақыны, солардың уәкілі деуге бола ма? Болмайды! Тургеневтің тұсынлағы барып тұрған ақсүйектер адам құлданып, құлдың еңбегін жеп, дәурен сүргенді дұрыс деп білетін еді. Тургенев мұжықты құлдануға қарсы болды. Ол тумысы ақсүйек болса да, еркіндікті сүйетін ақсүйек еді. Ақынның кім екенін ұғу үшін оның шығармаларын тексеріп, зерттеу керек. Зерттесек кейде бір тап емес, әлденеше таптың мүддесін көкसेген ақындарды да табамыз» [52, 147].

Жүсіпбек мысал ретінде, Лермонтовты, Шекспирді алып, олардың бір белгілі үгіт айтпағандығын, таптың жырын жырламағандығын, оларға сырлы, коркем сөз шығару, айқын перне түсіру мақсұт болғандығына тоқталады. «Олар бір әдемі суретті, болмаса адамда болатын бір сезімді, болмаса белгілі адамдардың жанында болған тартысты алады да, княлына келген нәрсені суреттейді» [52] дейді. Жүсіпбектің бұл пікірі бірден-бір дұрыс, әділ пікір еді.

Ыдырыс та Гамлет шыққан заман мен бүгінгі заманды салыстыра отырып, ол уақыттағы адам баласының мәдениеті мен бұл күнгі мәдениеттің, салт-санасының арасы қазекеннің арбасы мен автомобильдің арасындай екенін, түйе мен аэропланның арасындай екендігін айтады. «Сонда да бұлар ескі әдебиеттің ең көркем нәрселері. Дүние әдебиетінің ең бағалы мұралары болып есептеледі. Бұларды әркім-ақ бақайшығына шейін қалдырмай талқыға салған, талайлар іске жаратпай шығарған. Сәбит екеуімізді былай қояйық талай дәулер бұлардың «жәйін тауып», іске жаратпай шығарған» деп сын туралы

тереңірек талдай түседі. Орыстың атакты ақыны Тургенев «Гамлеттен» ешбір мағына таба алмай, жынданған адамның сөзі, жай бір «қырту», оны жазған жазушы Шекспир де көкек деп кеткендігін, алайда Тургенев өзінің заманына қарай көркем әдебиетті Сәбит екеуінен жақсы танитындығын мысалға алады.

Ары қарай Ыдырыс: «Егер де бұларда Сәбиттің сынына салсақ, қорқамын: бір тиынға жаратпас еді. Себебі бұлардың ішіндегі әңгімелер өңшең патшалар, корольдер, жын-шайтандар, не аруақтар туралы болып шығады. Сәбит не демейді? Бірақ сол жалғыз Гамлет туралы күллі жер жүзінде, неше жүз тілде шыққан сындар да жинап қаласа, бір кішкене үй салуға болар еді. Соншама сындарды тапжылмай бір кісі үнемі оқып отырса бірінші ол адам жынданып кетер еді. Екінші оған 100 жыл жасау керек болар еді!» [75] деп сонша пәлені көрген, сонша заманнан өткен, тарихтың түрлі құбылысын басынан өткізген «Гамлет» пен «Фауст» ескіріп баяғының ертегісі болып қалмағандығын, патшалардың, жын-шайтандардың әңгімелері екен деп карамастан, КСРО-ның күллі мемлекет театрларында қойылып отырғандығын атап өтеді.

«Жер жүзіндегі қаламға шебер талай кемеңгерлер қырық-пышақ болып қырылысып жүрген екі әңгіменің жазушылары өздерін-өздері ақтап бір ауыз сөз айтып па?» деп, Ыдырыс риторикалық сұрақ қоя келе, оған өзі былайша жауап береді: «Жоқ, керек десе «Гамлетті» жазушы анық кім екені даулы. Оны жазушы Шекспир емес деп таласушылар да көп. Бұлар ескі ақындардың мінездері» [75].

Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Нәзір Төреқұлов та дүниежүзілік әдебиет туралы пікірінде, Еуропаға еліктеудің онша қорқынышты еместігін, өйткені Еуропа мәдениетіміздің бір асылы екендігіне тоқталады. «Абай әдебиетіміздің атасы, бұл жолдың қорқынышсыз, біздің үшін пайдалы екендігін сезіп, сол жолға бұрылды. Әйтпесе Абай үшін араб, парсы жолы да ашық еді...» деп, өзіндік пікірін былайша түйіндейді: «Енді оздік жолымыз қалды. Бұл жолға түспестен бұрын өте даярлануымыз керек, ұлт әдебиетімізді майданға шығармақ үшін ең әуелі өз тұрмысымызды білгіміз, үйренбегіміз, халық аузындағы әдебиетімізді жиып, тәртіпке – белгілі сарынға салмағымыз, өз жұртымызды әр жақтан білмегіміз керек. Қазақ зиялылары бұл күнге шейін бұл туралы не қылды? Ештеңе... Бізге ұят: халқымыздың бай әдебиетін, оның ертегілерін, макалдарын, күйлерін, жырларын ... білуге, жинауға құштарлығымыз жоқ. Оларды көңіл қойсақ жию қиын емес. Әрбір оқып-жаза білетін кісінің қолынан келетін жұмыс. Егер халық аузынан жазып, бір жерге жинасақ, оларды тәртіпке салсақ, әдебиетіміз,

ғылымымыз үшін бір пайда шығара алатын кісілер табылып қалар еді» [76]. Н. Төреқұловтың осы пікірінен оның рухани мұраға деген қамқорлығын көруге болады. Ел ішінде ауыздан-ауызға тарап жүрген қаншама жауһарларымызды қағаз бетіне түсіретін уақыт келгендігін ол баса айтады. XX ғасыр басында көтерілген өзекті мәселенің бірі де сол рухани мұраға деген қамқорлық еді. Осы мәселе араға бір ғасыр салып XXI ғасырдың басында заңды жалғасын табуда. Елбасының бастамасымен жүргізіліп жатқан «Мәдени мұра» бағдарламасы да сол ізгі істердің заңды жалғасы болып табылары даусыз.

Ж. Аймауытов Қ. Кеменгеров пен С. Мұқанов айтыстарының маңызды жерлеріне, қазақ әдебиетінің өсу-өспеуі, қандай адам жазушы, ақын болуы, қазақ жазушыларының қазіргі бағыттары жайына тоқтала келе, «ақын да, арбашы да, қойшы да... өз орнында ақын...» деген ұшқары пікірлерге батыл тойтарыс береді.

Жүсіпбек Аймауытов «солшыл» жазушылардың ішінде мұндай көптің ұғымына қарамай өз әуестенуімен жазып кетушілікті Сәкен Сейфуллиннен табады. «Оның «Экспресс», «Аэроплан», «Так-так-так-рудзутак»... сықылды өлендері көпке, оның ішінде, еңбекші қазаққа қандайлық ұғымды, жұғымды болар екен» дей келіп, ойын былай түйіндейді: «Қазақ былай тұрсын, әуелі орыста да жалшы әдебиетші жоқ деп білгіштер жазып отыр. Троцкий сияқтылар: байлар мәдениетіне, байлар өнеріне жалшы мәдениетін, жалшы өнерін қарсы қоям деу түбінен дұрыс емес. Жалшылардың мәдениеті де, өнері де тегінде болмақшы емес, өйткені жалшылар тәртібі уақытша өткінші тәртіп. Оның пікірін дұрыс емес дейін десең, төңкерістің бас қайраткері біздің Сәбит: «Шөре-шөрелерде тиянақты пікір жоқ. Күш кімде болса олардың тілегі сонда, кеңес үкіметін тамағы тойса жақсылайды, тамағы ашықса жамандайды. Бір күн байды жырласа, бір күн келейді жырлайды» деп отыр» [52, 253]. Сол жылдары ұлтшылдық бағытпен қатар, тапшылдық, төңкерісшілдік және жолбикелік бағыттар туралы пікірталастар болып отырған.

Сондай-ақ жаңа ақындар туралы Жүсіпбек Аймауытұлының ойын Ыдырыс Мұстамбайұлынан да көруге, екеуінің арасындағы үндестікті анық байқауға болады. Ыдырыс өз ойын былайша таратады: «Ал енді жаңа ақындарды алайық. Горький туралы төңкерістен бұрынғы айтылған пікірлерді қоя тұрайық. Дәл совет үкіметінің заманында Горький туралы қанша түрлі пікірлер болды. Луначарскийден бастап, маркстіл сыншыларымыздың әрқайсысы әртүрлі деп жүрген жоқ па? Горькийге Лениннің берген бағасына қарамай кейбіреулер өзінше соғысып жүрген жоқ емес пе? Горький отыра қалып бәріне жауап жаза бастаса, шашы

ағарар еді. Айтыстан басқа түк бітірмес еді. Жазу далада қалар еді. Жаңа әдебиеттің басқа ақындарынан Пильняк, Иванов, Маяковский, Сейфуллина және басқалар туралы не айтылмай, не жазылмай жүр? Бұлар құр шоқпарын қолына алып, бір біріне тұра ұмтылып: «Мен мың сөзімнің ішінде еңбекші деп жүз рет айттым, сен бес-ақ рет айтыпсың» деп неге жүгірісіп жүрген жоқ? Өздерін ақтап бір газеттің бетін толтыруға олардың да күйі бар» дей келе, өзіміздің әдебиетке ауысады: «Ал біздің ақындарға келсек, өздері ақын, өздері сыншы. Бірін бірі мақтайды, бірін-бірі боқтайды. Айтысқанда сөздерін сипатты, дәлелді ету үшін «мерез» деген сөздерді қоса салады, ол не сұмдық? Әлде қалмай жүрген жікшілдік кеселдері ме екен? Жабайы кісілердің, әсіресе, оқып жүрген жастардың біздің айтысымыздап мпы қататын болды» [75]. Ы. Мұстамбайұлының орыс әдебиетінен мысал келтіру арқылы оларды қазақ ақын-жазушыларына үлгі етеді. Қазақ әдебиетінің мақсаты – еңбекші, бұқара, кедей деген сөздерді қайта-қайта айту емес, олардың мүддесін жоқтау екендігін қаламгер түсіндіре білді. Сонымен бірге ол қазақ ақын-жазушыларын бір-бірін жөнсіз мінеі беруден сақтандырады. Көзі ашық оқығандардың өзі бір-бірін мінеп, отырса, көпшілік бұқара халық кімге сенеді деуі де орынды. Жеке басқа тиісе кететін айтыс-тартыстардың көптігі сонша, сол тұста қорқем әдебиет туралы айтысқа тек ақын-жазушылар ғана емес, сөз қадірін түсінер мемлекет, қоғам қайраткерлері де белсене араласқаны мәлім.

Сын қоғамдық-философиялық мәселелерді терең талдауға қатыса отырып, өзінің әдістемелігін жетілдіреді. Ал, ғылыми-қоғамдық тұжырым жасау үшін сын бүкіл әдебиет ағаулыдан хабардар болуы керек. Сыншы бүкіл қоғамдық ой-пікірдің тарихын жете білуге тиіс. Атақты сыншы Белинский жөнінде академик С. Қирабаев «Сын туралы сөз» [38, 134] еңбегінде: «Белинскийдің «Әдебиеттік армандар» атты мақаласын жазған кездің өзінде, дүниежүзілік әдебиетке, Шекспир, Гете, Байрон шығармаларына тұрақты қалыптасқан көзқарасы болғанын білеміз. Ол еуропалық классицизм мен романтизм тарихын жақсы білген. Сыншының осы құбылыстар жөніндегі пікірлері аталған жазушыларға берген мінездемесі дәлдігімен және тапқырлығымен бағалы. Сол дәуірдегі орыс әдебиетін ол адамзат мәдениеті көтерілген еуропалық биіктен қарап сынайды» [38] деп ұлы орыс сыншысына нақты көзқарасын білдіріп, әділ бағасын береді.

20-жылдардың басында қазақ әдебиетінде кеңестік идеологияның жетегіне ерген ақын-жазушылар өздерінің ұстанған бағыттарының әділдігін дәлелдеп, ұлттық бағыттың «кері кеткен», «зиян» екендігін

әшкерелеумен қатар, олар орыс әдебиетінде жүріп жатқан тұрпайы айтыс-тартыстардың көрігін қазақ әдебиетінде де қыздыруды қалады. Сол жылдардағы қазақ әдебиетінің ауыр жағдайына жаны ауырған Ж. Аймауытұлы «Көркем әдебиетті саралау» [4] атты еңбегінде: «Төңкерістен кейін қазақ өлсеңшілері, жазушылар көркем сөздің не екендігін білмегендіктен, айтпесе өнері жетпегендіктен не болса соны баспаға түсіріп, көркем әдебиеттің құнын түсіріп барады. Төңкерістің алғашқы екі елімінде айғай сөз, үгіт жарастықты еді. Сән болып еді. Төңкеріс сабасына түскен заманда алғашқы айғаймен жүре беру келіспейтін кінәратты нәрсе. Дәмсіз, кенеусіз сөзбен қандай әдебиет болса да туғыза алмаймыз» [4] деп жазды.

Қазақ төңкерісінен кейінгі қазақ әдебиетінің жай-күйі Ж. Аймауытұлы айтып отырғанындай күй кешті. Бұл тұста қазақ ақын-жазушылары непі қалай жазу керек екенін білмей дағдарып қалды.

Алайда, Жүсіпбек сынды сыншылардың жанайқайына «төңкерісшілер» құлақ аспады. Ғалым М. Базарбаев айтқандай, олар «ақыр соңында тап деген бір ғана тақ-тұқ тақырыптың аумағынан аса алмай қалды» [77].

Сәбит «Көркем әдебиет туралы қорытынды пікірім» [43, 190-191] деген мақаласында «еңбекші жазушылар туралы» ерекше тоқталады: «Қазақтың еңбекші жазушылары – еңбекші табының тілі. «Тап бар елден таптап тысқары шығатын ақын болмайды» деп Богданов жазды. Еңбекші таптың екі түрлі дәуірі бар. Біреуі санасы оянбаған, байға ішінен қас болса да, сыртына шығара алмаған кезі. Екінші – таптың міндегін сезініп, күреске белін буып түскен кезі» деп қазақта тап бар деген сөзге дау болып, пікірталас туғандығын айта келіп, өзінің тұжырымында: «Қазақта тап бұрыннан бар-ды. Бірақ тапшылықтың сезімсіз дәуірінде жүрген. Октябрь төңкерісінде мылтық алып жәрдем көрсетпегені – сол падандығы» деген байлам жасады. Алайда, «қазақтың бай табы, кедеймен салыстырғанда, анағұрлым саналы» деп мойындаған Сәбит Мұқанов интеллигенция туралы ойып: «... Партия еңбекші тапты көтеру ісін баса істеп еді. табандары тайғанақтап, партиядан шығып отырды. Тағы да бәлшебекті жамандады. Жамандағанда, құлайды деп ойлап жамандап еді. Құламады. Сондықтан (әсіресе, Жүсіпбек) бетін қайтадан бұрып отыр... Біздің «еңбекші жазушылар» дегенде нысанаға алатындарымыз: не коммунистің бағытынан қайтпай қалған ескі оқыған ақындар, болмаса, Октябрден кейін туғандар» [43] деп ашықтан-ашық білдіреді.

Ғалым Д. Ысқақов «Әдеби мақаланың сыр-сипаты» [78] мақаласында Тұрар Рысқұловтың қазақ интеллигенциясының екіге жіктейтінін атап

көрсетеді: «Біріншісі артта қалған қазақ ортасынан шыққан әртүрлі кезеңдегі Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин және Ғази Уәлиханов сияқты орыс өкіметінің ықпалы кезіндегі қазақтарды Европа мәдениетіне жақындатуға ұмтылушылар; екінші интелегенттер түрі қазақ халқын мұсылмандық шығыс мәдениетін тарату арқылы ағарту жолына түсіруге ұмтылушылар...» [78] деп жалшы білім алу жайына қарай жіктеген.

РКПБ Орталық Комитетінің 1925 жылы 18 июнь күнгі «Партияның көркем әдебиет саласындағы саясат туралы» қаулысында: «Құбылыстарды кең ауқымда қамтудың барлық күрделілігі бір зауыттың шеңберінде не болмаса цехтың әдебиеті ғана емес яғни соңына миллиондаған шаруаларды еріткен ұлы тап жолындағы күресушілердің әдебиеті болуында» [79] деп, көркем әдебиеттегі ролін анықтап берген.

Ыдырыс «Біздің таластарымыз» [75] атты мақаласындағы бірінші тараудың соңында Сәбит Мұқановтың мінездерін де сынға алады: «Сәбиттің мінездері тым қызық: 1. Барлық жаңа әдебиеттің негізін жалғыз өзі қорғап отырған секілді болады. Өзгелердің бәрі Сәбит басқан таңбамен жүруі керек.

2. Сәбит тым тәкаппар, басқа дүниеде өзім білмеген тесік қалған жоқ деп лепіреді де отырады. Екі ауыз ақыл айтып Сәбитке қатесін көрсеткен адам пәлеге қалады.

3. Сәбит тым қылжан, қазан бұзар тентек. Қылжаңдап келіп ұлықсатсыз келіншектің бетін ашып қалады. «Бұл қалай?» деп біреу сұраса, мен редактормын дейді. Айтқанға түсінбей жатып байбалам салады. Біреумен айтысып отырып, екінші адамды қосақабат беталды түйірсі салады».

С. Мұқановтың жеке басының кемшілігі ретінде көрсетілген бұл сындар оның сол тұстағы келбетін аша түседі. Расында да Сәбиттің ойынша ақын-жазушылардың бәрі де оның айтқанынан шықпау керек тәрізді. Біреуін байшыл, енді біреуін ұлтшыл деп таныған Сәбит қазақ ақын-жазушыларының бәрінің де жазғандарын іске алғысыз етіп тастады. Оның пікірінше кедей отбасынан шыққандар ғана бұқара камын ойлайтын еді. Сәбиттің кемшілігін көрсетемін деп жақпай қалғандардың бірі – Қошқе Кемеңгерұлы. С. Мұқанов оның айтқан сынын дұрыс қабылдамай жеке басына тиіскені белгілі. Бі. Мұстамбайұлының көрсетіп отырған үшінші міні де С. Мұқановтың бойындағы шынайы мінездің бір қырын ашар сын. Қаламгер Сәбит Мұқановтың бойындағы осындай орынсыз қылықтарды сынау арқылы сол тұстағы қалам қайраткерлеріне осындай мінездерден арылуды талап етеді. Себебі, мұндай мінездердің қазақ әдебиетінің өсіп-өркендеуіне келтіретін зияны көп еді.

Ыдырыс Мұстамбайұлы екінші тарауына «Паңдық па, я көкірек пе?» деген тақырып қоя отырып осы күнгі әдебиеттегі айтыстарға тоқталады.

Сол жылдары әдебиет айтыстарында қызу талас тудырып келген «Ақын кім? Ақынды қалай бағалау керек? Ескі мұраларды қалай пайдалану керек? Кімнен үлгі алу керек? Осы күнгі ақындарымызға үйрену керек пе, жоқ па? Олардың қандай кемшіліктері бар? Жолбикелер кім? Олармен арамыз қандай болу керек?» деген маңызды сауалдарды қоя отырып, Ыдырыс оған Сәбит Мұқановтың ой-пікірлерін қатыстыра отырып жауап береді: «Осы айтылған мәселелерге былтырғы жылы шыққан «Қызыл Қазақстан» журналында (1927 жылғы февраль-март айларында шыққан екінші саны) мен өз пікірлерімді айтып өттім, көбінесе Сәбиттің қателерін көрсеткенмін. Бұларды қайта жыр қылып отыруды артық таптым, өйткені Сәбиттің кейінгі шыққан «Әркім өзінше ойлайды» мақаласында дәлелді жауап таба алмадым. Жоғарғы айтылған мақаласында Сәбит жолдастың қайтарған бір дәнді жауабы жоқ, бос қызу сөздер не болмаса жала.

Мәселен: «Мен Абайды, оның идеологиясын тап тартысынан тысқары таза идея деймін (өңшең осындай қотыр сөзді Сәбит жолдас қайдан табады?). Мұндай сөзді Сәбит жолдас шатасып, не айтқаныңды андамай қалып жазып отырса жөн ғой, тек ермек үшін жаза бере ме деп қорқамын. «Жаза берсе қағаз байғұс шыдай береді» деген сөзді амалсыздан кісі осындайда айтады екен ғой» деп, ренішін білдіре келе: «Әркімнің де тиісті бағасын білеміз. Егер де мен біреуді «қазақтың камқоры» деп араша түсе алатын пиғыл болса, мен Абайдан басқаны көрер едім. Баға беруге келгенде кімге болсын, Сәбит болсын, басқа болсын деп, ешкімнен әлі ығысқанымыз жоқ» [75] деп өзінің әділ бағасын береді.

Ыдырыс Мұстамбайұлы Сәбиттің мақалаларына сын ғана жазып қоймай өзінің достық ақыл-кеңесін де ұсынады: «Сәбитке біздің айтатын ақылымыз бірінші, Сәбит енді өзін-өзі мақтаудан кішкене тоқтасын. Сәбит өссе, ақындығын өлеңімен көрсетсін. Сәбит жаңа әдебиетке негіз салушы болса, оны байқап қалатын жұрт тағы өсіп қалады. Екінші, Сәбитке әлі де көп үйрену керек: кемшілігі, білмейтін нәрселері тым көп. Қазақ әдебиетін тегіс ақтарған болса, онан еш қадірлі нәрсе таба алмаса не болмаса, енді мұнан былай Сәбитке қазақ әдебиетінен аларлық дән табылмаса, орыс әдебиетін қарастырсын. Өнер, әдебиет, мәдениет адам баласының күллі тарихының толып жатқан ескі мұралары бар. Сәбит соларды тексерсін. Құранмен қатар «Иллиада» мен «Одиссеяны» қарастырсын. Мекке мен Әзірет сұлтанның зиратымен қатар орыстың Иван патшасы салдырып кеткен Кремльдің қасындағы шіркеуді салыстырсын. Болмаса Мадонна деген ел шулап қоймайтын құдай қатын бар. Сәбит оны да біліп қойсын.

Ленин мен Марксті былай қояйық. Плеханов, Мартов, Каутскийлермен қатар бізге Сократ, Аристотельге шейін білу керек. Ворошилов, Буденный, Фрунзелермен қатар бізге Македонский, Цезарьларды білу керек. Крупская мен Колантаймен қатар бізге Клеопатра, Орлеанская Деваны білу керек. Үйрену деген міне қандай болады. Бәрін үйрену керек, бәрін білу керек. Әрине, көргеннің, оқығанның бәріне құл болып, мойынсұнып кетпеу керек. Коммунистің өз ойы өзінде болу керек» дей келе, «Сәбит үйренбеймін демейді-ау ауызша айтқанда үйренемін, үйреніп жүрмін дейді. Бірақ сөзінің түрі көбінесе сендер маған жөп айтпай-ақ қойыңдар, өз білгенімнен артық маған дәннене ақыл қоса алмайсыңдар деген көкірек болып кетеді» [75]. Қаламгердің осы пікірінен оны әлем әдебиеті мен оның тарихынан мол хабары бар екенін көруге болады. Ол Сәбитке де соларды білу қажет екендігін айтады. Қазақта ештеңе жоқ болса, онда әлем тарихы мен әдебиетіндегі озық үлгілерді қарасын дегеніне қарағанда Ы. Мұстамбайұлы Сәбитке жанашырлық танытып, оның білімін толықтыру керек екендігін, оқып, үйрену керек екендігін талап етіп отыр. Осы үйрену мәселесін Сәбиттің өзі де құптайды.

Сәбит Мұқанов «Капиталистердің өнерінен де үйрен» деген Лениннің сөзін мысалға ала отырып, үйрену туралы өзінің пікірін былайша талдайды: «Қошқе мен менің талас мәселем «үйрену» туралы еді... Мағжан түгіл Абай да үйренген, Абай да еліктеген. Абайдың күшті акын, үлгілі акын болуына себеп болған – жер аударылып барған орыс (атын ұмыттым). Егер де ол орыс болмаса, Абай мұндай күшті акын болмас еді. Абай сол орыс арқылы орыстың Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Толстой сықылды адамдармен танысып, өлеңінің ажарын үйренген. Абай өлеңінің ең сұлуы – «Теректің сыйы» – Лермонтовтікі» [75]. Қазақтың Абай, Мағжан сынды ақындарының орыс әдебиетінен үйренгенін, олардан үлгі алғандығын айта келіп, орыстың ақын-жазушалары әлем әдебиетінің озық үлгілерінен үлгі-өнеге алғанын тілге тиек етеді. Үйрену деген мәселені қолдаған Сәбит оны ісімен көрсетуге келгенде шорқақтық танытады. Ол өзі ешкімнен үйренгісі келмейді. Онымен тұрмай елдің жазғандарын біржақты қарап сынауға құмар-ақ.

Көркем әдебиет туралы айтысқа араласқандардың бірі – Әмина Мәмет келіні. Ол «Көркем әдебиет туралы» [80] атты зерттеу мақаласында: «Көркем әдебиет деген нәрсе де қоғам тұрмысының түрлерінен келіп туған көп тілектің біреуі. Сондықтан ол сол қоғам тұрмысының зарын зарламай, мұнын мұндамай, өз бетінше жайылып кете алмайды» десе, көркем әдебиет туралы пікірсайыстың бірден жанданып, қуат алып кетуіне С. Мұқанұлының «Көркем әдебиет туралы» [81] деген мақаласы

себеп болды. С. Мұқанұлы мақаласында таптық ұстаным тұрғысынан келіп, пролетариат әдебиетін дамытуды ұсынады. Оның кейбір пікірлеріне қаламгерлердің көпшілігі қарсы шығып, пікір таластырады.

Әдебиет мәселелері туралы айтыста белсенділік танытқан қаламгерлердің бірі Шаймерден Тоқжігітұлы «Әдебиет мәселелері» [36, 51-52] мақаласында үйрену туралы мәселеге көп көңіл бөле отырып, Сәбиттің пікіріне қарсы шығады. Үйренуге келгенде дос, дұшпан демей кімде жетістік мол болса содан үйрену керектігін, сынның саяси жағынан да, әдемілік жағынан да әділ болу жағына тоқталады. Расында да, сынның орынды айтылуына көңіл бөлу керек деген сөздің жаны бар. Осы айтысқа қатысқан келесі білікті әдебиетші Смағұл Сәдуақасұлы «Әдебиет әңгімелері» [20] мақаласында ескі мұра жайлы айта келіп, Мұхтар мен Жүсіпбек жөнінде де оң көзқарасын білдіреді [20].

Сол кездегі заман талабына сай еріксізден Ғ. Тоқжанов төмендегіше жазуға мәжбүр болды: «Осыдан соншалықты көп емес, 3-4 жыл бұрын, біздің ұлтшылдар өнер соның ішінде әдебиет саясатқа бағынбайды, азғантай ғана таптың қызығы жат нәрсе және қазақ көркем әдебиетінің өзіне ғана таптан тыс «жалпыұлттық» мәні бар делінді. Қазақ ұлтшылдарының идеологтары – Әуезов, Ысқақов, Аймауытов және К... (Кемеңгеров). Сәдуақасовтың өзі де біздің советтік әдебиетімізді ұлтшылдарсыз – Әуезовсыз, Аймауытовсыз және Кемеңгеровсыз ойлай алмайды және ұлтшылдар секілді, оның өзі де ұлтшыл жазушылар қазақ еңбекшілері үшін ұлтаралық қатынастар тақырыбында өте пайдалы дүниелер береді деп әбден сенеді» [21].

Ғ. Тоқжановтың бұл пікірі сол тұстағы байшыл, ұлтшыл атанған жазушылардың шығармаларын біржакты бағалаудан туғаны анық. Бұл – сол тұстағы зымиян заясаттың қолдан жасаған кедергілері еді. Ол ұлтшылдар әдебиетіне жаппай топырақ шашу науқаны басталып та кетіп еді. Оның соңы 1930, 1937 жылғы жаппай қуғынға алып келді.

Пікірталас кезінде қаншама қайшылықтарға тап келсе де, Ыдырыс өзінің Сәбитке деген таза көңілін былайша білдіреді: «Сәбит үйренбесе, талаптанбаса, құр айтыспен құрықпен жүре берсе, ертеңгі күні өзінен басқаның асып кеткенін білмей қалады. Сонда Сәбитке біреу болмаса біреу: «Дұрыс, жігерлі, пікірі қатты ортақшыл азамат екен» дейді. Бірақ таласып, айтысып жүріп үйрене алмай қалыпты, ақындығы кем екен, не өсе алмай қалыпты дейді. Я, болмаса пәленше ақыннан кем дейді. Егерде сол өскен еңбекшінің, сол еңбекші бұқараның маркеші, нағыз бір Плеханов секілді сыншыларының біреуі осы күнгі Сәбит құрық салып қайтарып жүрген ақындардың ішінен, не жолбикелер деп

жүрген ақындардың ішінен біздің нағыз үлкен акын мынау деп Сәбиттен басқа біреуді тауып алса, тірі маскара емес пе? Мұны да Сәбит ойлауы керек» деп, және мұны: «Мұның бәрін Сәбитке нағыз достықпен айтып отырмын, жау көрсе өзі білсін. Бұл жалғыз Сәбитке айтылған сөздер емес, бірқатар жаңа ақындарға да айтағын сөздеріміз осы» деген, шын көңілден айтылған достық сын екенін айта келіп, келешектегі жас ақындар туралы ойын былайша түйіндейді: «Жас ақындарымыз қанша көбейіп келеді, өсіп келеді. Кемшіліктері көп болса да, олардың міндеті зор, жүгі ауыр, соған қарап, оларға баға беру керек. Олар жаңа әдебиетке негіз салушылар. Бірақ оған қарап кемшіліктерін айтпай отыруға болмайды. Енді мұнан былай әдебиет мәселелерінде тиім-қашты кылып, бүйректен сирақ шығармай, айтысты ұрыс-талас, жанжалға аудармай, әрбір ақынды жеке алып қарап, негізгі мәселелерге кіріссек жөн» [75] сынды дұрыс жолға қойылуына назар аударады. Келешектегі жас ақындарға сын айтып, кемшіліктерін түзеу үшін де, жан-жақты білім алу керектігін ескереді.

Әбіш Кекілбайұлының: «Сәбит Мұқанов – суреткерлік талантымен де, азаматтық қарымымен де, адамгершілік болмысымен де, жеткен бақытымен де, шеккен азабымен де, алған атағымен де, естіген нақағымен де өз халқымен, ұлттық руханиятымызбен, төл тарихымызбен ешкім ешқашан ажыратып ала алмастай болып, бір тұтас бүтін боп, біте қайнасып кеткен ерен тұлға... Ол – аталмыш кезеңде кеңестік кеңістікте тірлік кешкен іргелі суреткерлердің кез келгені сияқты шын мәніндегі трагедиялық тұлға. Бұл жағынан ол өзінің Максим Горький, Алексей Толстой, Александр Фадеев, Михаил Шолохов сияқты әйгілі замандастарын еріксіз еске салады» [82] деген пікірінен Сәбит Мұқановтың арқалаған жүгінің жеңіл болмағандығы байқалады.

С. Мұқанов «Есею жылдары» атты мемуарлық романында өзі жасаған қате-кемшіліктерді айта келіп: «Мен ол кездегі идеологиялық майданда «солақай» аталағын адамның бірі болдым. Өзім қанаушы таптың семьясында туып, октябрь революциясына дейін қаналған жағдайда өскен адам болғандықтан, «қанаушы тап» дегенге, «қанаушы таптан шықты деген адамға» ош болатынымын» [83, 371]. Кеңестік жүйеде білім алып, саясат ықпалында болған Сәбит Мұқановқа да кінә таға алмайсың. Яғни, бұл қателікті оның кемшілігі ретінде қарастырмаған жөн.

С. Мұқановтың қателіктерінің бірі «кімнен үлгі аламыз» деген өзінің қойған сауалына берген жауабынан да көруге болады: «Ұлтшылдардың, кейбір коммунистердің алдымызға «үлгі ал» деп тарта беретіні – қазақтың ұлтшылдарының әдебиеті. Ұлтшыл, еңбекшіл деп болмай алғанда, жалпы қазақ әдебиеті өзінен өзі үлгі алатын дәуірге жеткен

жок. Сондықтан бізге көрші өнерлі елден өнеге алмай болмайды» дей келе, мысал ретінде, Плехановтың «Қай халық болса да, көршісінен үлгі алады. Қай халық болсын көрші отырып әсерін тигізетін қоғам болмай қоймайды» [43, 194-195] деген сөзін келтіреді.

Сөйтіп, С. Мұқанов «қазақтың соңғы ғасырдағы халық аузында айтылып жүретін өлеңдерінің пішініне (форма) ұлтшыл ақындары өзгеріс кіргізе алған жоқ» [43, 194-195] деп кесіп айта келе, тек мазмұн жағына жаңалық кіргізгенін, алайда, ол мазмұнмен жазуға да қарсы шығады. Яғни, үлгіні қазақтың ұлтшылдарынан алудың керекті жоқтығын, көрші отырған орыс еңбекшілерінен алу керектігін айтады.

Ыдырыс Мұстамбайұлының «Біздің таластарымыз» [75] мақаласының үшінші тарауы «Тарих пен акын» деп аталады. Бұл тарауда да Сәбит Мұқановтың тарихқа қатысты әдебиет туралы ой-пікірлеріне жан-жақты талдау жүргізеді.

«Сәбиттің бытырғы айтқаны мен биылғы айтқанының арасында жер мен көктей айырмасы бар» деп басталатын бұл тарауда, өткен жылдары жазылған мақалалардан үзінділер келтіріп, ары қарай былайша талдайды: «Тарихтың жүрісінің буынын айыру өте қиын, тарих тұтасып отырады дейді Бухарин. Ұлтшыл әдебиеттің басын кесіп, 17-ақ жыл деуге болмайды» ... «Қазақ ұлтшылдары өз бетімен өркендеп кетті дегенге мен қарсымын. Орысқа бағынғаннан бастап біздің өскен ортамыз (среда) жалпы Ресей өкіметі болды. Қазір де солай, қазақтың өзі жеке орта емес...» «Зеленский деген поляк ақышының «Қазақ» («Киргиз») деген өлеңі бар...» «...Құлдыққа шіріген казак, тағдырдың жауыз тырнағына ілінген казак деп бастайды. Ол өлең жазылғанына биыл 96 жыл. Олай болса, орыс түгіл Күнбатыс Еуропа төңкерісінің салқыны казакқа бұдан жүз жыл бұрын тигеніне Қошке қалай қарайды...» деген Сәбиттің жазғанына Ыдырыс былай жауап қайырады: «Ал, енді осы айтылған сөздерден тұтас бір пікір тұғызуға бола ма? Тарихтағы оқиғалардың бәрі бірімен-бірі жалғасып отырады. Жөн. Біздің ортамыз жеке орта емес. Біздің тарихымыз жалпы Россия тарихымен байланылуы. Жөн болсын. Жалпы, Россия да жеке орта емес, оның да тағдыры басқалармен байланылуы, басқа жер жүзінде болып жатқан оқиғалардың салқыны мұнда да болады» деп Францияда, Германияда, Австрияда төңкерістер болғандығын, күншығыс елдерінде де қозғалыс басталғандығын мысалға ала отырып, кесімді жауабын былайша береді: «Бірінші, көркем әдебиетіміздің тарихын айыру қиын; Екінші, көркем әдебиетіміздің басы жоқ, аяғы жоқ ұшан-теңіз бір нәрсесі...» деп, Ыдырыс Сәбиттің кейбір пікірлерімен келісе келе жауабын былай береді: «Сәбит жолдасқа айтатын жауабымыз: рас,

тарихтың буындарын айыру қиын, тарих тұтасын, қайталап отырады. Бұл диалектика, материализмнің жолы. Бірақ диалектиканың өзі тарихты дұрыс тану үшін керек...» [75] дейді.

Ыдырыс не нәрсенің болса да тарихын тексергенде шұбалаңдатып, 100 жыл, 200 жыл деп, дәлелсіз құрғақ сөздерді тізе беруге қарсы шығып, Сәбиттің быттырғысын биыл түзеткенін, диалектиканы дұрыс түсінуге шыққанын айтады.

Алайда, Ыдырыс «дұрыс деп тапқан» С. Мұқановтың мақаласының соңындағы тұжырымына келіспеушілігін былайша білдіреді: «Ал сол мақаласының аяғын әкеліп былай деп қойған: «Абайдың ар жағында да қазақтың жақсылы-жаманды әдебиеті болған. Сол әдебиеттер сарқылып келіп, Абай заманында бір қазық қағып өтті. Осының кезеңіне Абай кез келген соң, даяр табақтың несі, даяр тоқпақтың ұрушысы, даяр қазықтың қағушысы болды да жүре берді...». Жөн-жөн Сәбит!!! Онан да қазақша: «Абай арамтамақ» деп бір-ақ айтсаңшы. Көп сөз сөйлеп әуре болып жататын не бар? Елдің бәрі мұндай қысқа өткір тілге оң-аңай түсінеді ғой. Етікші де акын, балташы да акын деген сөздерге мұнан былай акын дегендер тек тарихтың жасап бергенін ішіп-жеп кететін «арамтамақтар» десек те болмай ма? Ойлаймын Сәбит жолдас біраз заманнан кейін бұл қатесін тағы түсінер, тек мені мұқату үшін қызу үстінде айта салған болар» [75] оның қателігін мінезінен көреді.

Сондай-ақ, Ыдырыс: «Тарихта жалғассыз ешнәрсе жоқ. Қазақтың бұрынғы кәкір-шүкір әдебиеті болсын, орыс әдебиеті болсын Абайға азық болды, олар барып Абайды туғызды. Абай болған соң, Байтұрсынов болған соң бұл күндері Сәбит шықты. Орыс әдебиетінде Ломоносов, Державин, Карамзиндер болған соң Пушкин шықты. Әрине, алдында бұлар болмаса Пушкин екі аяғы салақтап аспаннан түспес еді. Пушкинсіз, Гогольсіз, Достоевскийлер де, Некрасовтар да аспаннан жаумас еді. Бұл айтылғандар болмаса, арамтамақ болып, біреудің даяр дастарханына Толстой мен Горькийі отыра қалмас еді» [75] деп Сәбиттің қателігіне жауабын нақтылай түседі.

Бі. Мұстамбайұлының осы пікіріне қарағанда ол қазақ поэзиясындағы дәстүр және жаңашылдық мәселесін де сөз ете білген. Олай дейтініміз, Абай өзіне дейінгі қалыптасқан дәстүрлі қазақ поэзиясынан үлгі алса, оның қазақ поэзиясына алып келген жаңаша түр үлгісін кейінгілер жалғастыра білді. Оның Абайға дейін қалыптаспаған поэзия болмаса Абай қайдан шығады деген пікірі осыған саяды. Сонымен бірге ол осы мәселеге орыс әдебиетінен де нақты мысалдар келтіреді. Қаламгер олең жазғанның бәрін акын деп тануға болмайтынын да баса айтады. Ол

жөнінде ол ойып былай сабақтайды: «Бірақ ақын ойыншық емес. Ақын арамтамақ емес. Қазақша айтқанда ішуде біреу ғана тарихтың жүгін көтереді. Сондықтан ондай адамдарды жалпы бұқарамен араластыра алмайсың. Екіншісі бірі Маркс, Ленин болмайтыны секілді, екіншісі бірі үйренсе ақын болып кетпейді. Адам баласының тумасында бір-бірінен артықшылығы болмаса, дүниеге туған соң, көрген соң, жүрген соң, ортасына, заманына қарай әртүрлі болады. Ірі адамдардың бәрі тарих, тұрмыс таңдап алып, мөрін басып, белгі салып кеткен адамдар. Коммунизм заманында ғана ел бәрі теп-тегіс бірдей ақылды, бірдей ақын болар оған бері де Абайдың ағы Абай болады. Толстойдың ағы Толстой болады, Лениннің ағы Ленин болады. Сәбиттің тарих жүзінде белгілі орын алып қалған адамдарды арамтамақтарға ұқсатуына мейлінше қарсымын. Сәбит жолдастың кісіге айтпаған пікірді жабыстырып қоятыны бар. Сәбит жолдас бұл мінезді қалдырмаса түбі шатақ болады» деп оған, біраз мысалдар келтіреді: «Мәселен: Жансүгірұлына жазған Сәбиттің жауабында [84] мен Абайды тап тартысынан тысқары қылып қойыпшың. Және де соңғы осы көз қылып отырған мақаласында Сәбит «ұлтшылдық» деген бөлімінде былай дейді: «Тап тартысынан тысқары болмаса, Ыдырыстың Абайды: «Абайдың заманы-қазақтың кең-байтақ заманы, ұлтшылдық дәуірі тумаған, байдың пісіп қатпаған (бай да шикі бола ма екен?!) заманы болатын» деуі қалай. Абайдікі әлде әдебиет емес пе? Әдебиет болса, ол тап тартысына неге жанаспайды?» деп Сәбиттің өзінің мақаласындағы келтірген сөздерді өзіне айтатынына тоқталады.

Ыдырыс ары қарай ақын қанша дана, данышпан дегенмен де ақынға екі үлкен тіректің қажеттігін атап өтеді: «Бірінші, ақын үйренуі керек. Үлкен білім керек. Қандай атақты зор ақынды алсақ та, білім деген үлкен азығы болған, үйреніп, тәжірибе көріп барып өрлеген.

Екінші, ақын заманымен, тарихпен қағар отыруы керек. «Жынынан айырылған бақсыдай» деп қазақ айтқан секілді заманы өткен, қожалығы кеткен таптың ақыны да жыр жырлай алмайды. Оның ақындығы сарындама, сарыуайым, жоқтау болып шығады» деп өзіндік ой пікірін былайша аяқтайды: «Ақын кім, көркем әдебиет не деген сауалдарға кейбір жолдастар Белинскийді қолденен ұстай береді. Белинский әдебиет жүзінде Пушкинмен бірдей адам. Көркем әдебиеттің сынын көбінесе Белинскийден үйрену жарайды. Бірақ сол Белинскийдің өзін де байқап отырмаса болмайды. Белинскийдің сындарының өзінде де екі түрлі із бар.

Бір уақытта Белинский немістің Гегель деген философына бас ұрып, идеализмнің нағыз атасын соққан. Белинскийдің бастапқы сындарында

«Өнер-өнер үшін, көркем әдебиет саясат, тұрмыс тартысынан тықары, өзімен-өзі жасайды» деген пікір үстем. Ол уақытта Белинский романтизм, идеализм ағымындағы Шекспир, Гетелердің құлы болып жүрген. Артынан барып Белинский көркем әдебиет, өнер деген нәрселерге жолбасшы бір негіз болу («Идеиное искусство») керек деп бұрынғы пікірін өзгерткен. Ол уақытта нағыздық жолындағы Гоголь секілді адамдарды артық көрген. Белинскийдің сындарында Пушкин секілді ақындар туралы екі түрлі пікір табасын. Сондықтан Белинскийден көркемдік жағын үйрену керек. Бірақ жоғарғы айтылғандар еске алынып отырмаса ақын кім, әдебиет не деген мәселеге келгенде марксизмге үйлестіре алмай қалып жүрерміз» [75]. Ы. Мұстамбайұлының ақынға қойған тірегінің бірі – үйрену болса, екіншісі – өзі өмір сүріп отырған қоғамның жырын жырлау. Бұлардың екеуі де құптарлық дүние.

Кеңестік заманда қаншама қудалауға ұшырап, ауыр азап, қиянат көрсе де қазақ әдебиетін шығармашылығымен әлемдік деңгейдегі мәдениетке жеткізіп кеткен, ұлтының ардақты ұлдарының бірі Мағжан Жұмабаевтың алғашқы кітабы «Шолпан» 1912 жылы он тоғыз жасында басылып шыққан. Сол кездің өзінде Мағжанның беделі зор болатын, оның шоқғығы биік өлеңдерін жұрт іздеп жүріп оқитын, ойын-сауықтарда жатқа айтатын. Оның өлеңдері әдебиет сында да тиісті бағасын ала бастады.

Мағжанның шығармашылығы жайлы алғашқы пікірлерді «Екеудің» «Абайдан соңғы ақындар» [85] атты мақаласынан кездестіреміз. Авторлар «Абайдың суретшілігіне жеткен әлі ақын жоқ» деп келеді де одан кейінгі ақындардың ішінен бірінші Мағжанның атын атайды: «Жас ақындардың ішінде сезіміне сөзі жақын келетін суретшілігі бар – Мағжан» [85].

Смағұл Сәдуақасов «Қырғыз (Қазақ – Т. Т.) әдебиеті» [86] деген көлемді мақаласында қазақ әдебиетіне жан-жақты талдау жасай келіп, А. Байтұрсынов, М. Дулатовтармен бірге М. Жұмабаевқа да оң баға береді. Ақынды қазақ поэзиясындағы жана бағыттың басы деп бағалаған. Абай шығармашылығымен салыстыра отырып, өлеңдегі нәзіктік, шынайылық, көркемдік жағынан оған жетер ақын жоқ деген пікір білдіреді.

Мұхтар Әуезов өзінің 1920-жылдары жазған «Абайдан соңғы ақындар» атты мақаласында қазақ ақындарына тән ортақ кемшіліктерді көрсете отырып Мағжан шығармашылығы туралы: «Жас ақындардың ішінде сезіміне сөзі жақын келетін суретшілігі бар – Мағжан» деп оның лирикасының ерекшелігін атай отырып, «Жолда» өлеңінің кемшілігін де тілге тиек етеді. Қаламгер ақын өлеңдерінің түріне қарай оларды екі топқа бөліп сөз студі жөн санайды:

«1). Сезімге әсер берелік суретті өлеңдер көбінесе Мағжан, Міржакып, кейде Сұлтанмахмұт һәм Ахмет Мәмөтовтікі. Бұлардың өлеңдерінде

өзгеше бір сарын бар. Жүрегінің сезімін суреттейтін, жалғастырып әкететін артықша бір маныз бар. Бұлар – сыршыл (лирика) ақындар.

2). Екінші жіктің өлеңшілері – Ахмет Байтұрсынұов, Сәбит Дөнентаев, Шаһкәрім, Бекет Өтетілеуов. Бұлардың өлені сырты төліген, сұлу, тілі кестелі, анық, халықтың ұғымына, оқуына жеңіл, тәтті... Бұлар – халықшыл ақындар» [87, 93] деп жіктейді. Өуезовтің Мағжан шығармасын бөле сөз стүінін де өзіндік себептері бар. Кейінгі жылдары жазған «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі» атты мақаласында да ол Мағжан шығармаларына ерекше тоқталады [88]. Лирикалық кейіпкер бойындағы терең сезім мен нәзік сыршылдықтың мысалы ретінде Мағжан шығармаларын атайды.

Кейінірек таптық ұстанымды негізге алған саяси билік үшін күрес Мағжанның ақындық тағдырына айтарлықтай қауіп төндіріп, қазақ жастарының ұлттық мақтанына айналып келе жатқан ақынға түрлі саяси сынлар тағылып, әдебиетімізден аластатыла бастады. Ақын туындыларының басым жақтары – сыршылдығы, ұлттық, халықтық сипаты – оның үлкен міндеріне айналып, ақын қудалауға ұшырады. Алайда, Кеңестік жүйенің қатігез саясатынан қаншама қасірет шексе де халықтың арасында Мағжанның мерейі одан сайын үстем бола берді.

Жүсіпбек Аймауытұлы «Мағжанның ақындығы» [89] атты мақаласында, Мағжанды қазақ поэзиясындағы алатын орнын көрсетіп, оны Абайдан кейінгі ұлы тұлға деп таныды. Оның ұлттық өлеңге енгізген түрлік, көркемдік жаңалықтарына тоқтала келе, өзіндік мектебі бар жаңа бағыт деп санайды. Жүсіпбектің қазақ әдебиеті Мағжанмен мақтанатын болады деген пікірі қаншама жылдан кейін шындыққа айналғанын өмір дәлелдеп отыр. 1925 жылы қыркүйектің 12-сі күні Мәскеудің жіберген өкілі Ф.Н. Голощекин Қызылордаға келгеннен бастап, Қазақстанда «Кіші октябрь» жасауға кірісті. Ұлтшылдарды саяси жағынан «әшкерелеу» жаңа сипат алып, әсіресе мәдениет, әдебиет майданында аяусыз тергеу жүргізілді. Төңкерістен кейінгі қазақ әдебиетіндегі басты мәселе – Мағжанның шығармашылық бағытын айқындауға да айрықша көңіл бөлінді.

Мағжанды сынаушылар әсіресе Жүсіпбек Аймауытұлының «Мағжанның ақындығы» [89] туралы мақаласына қатты шүйлігеді. Ғаббас Тоғжанов та осы мақалаға қарсы көркем әдебиет туралы «Марксистдер не дейді? Жүсіпбек не дейді?» [60] атты көлемді айтыс мақаласын жазып бастан аяқ Аймауытовтың пікірлерін теріске шығара келе, Мағжанның ақындық бағытына күмән тудырады. Мақала авторын, М. Жұмабаевты белгілі бір таптың ақыны етіп көрсетпейді деп айыптап, Мағжанға «Ол

байшыл, ұлтшыл ақын» деп баға береді. Дегенмен, Мағжанды «тапшыл» емес деп айыптаса да оның ақындық қуатын, көркемдігін жоғары бағалаған Ғ. Тоғжановтың Мағжан туралы айтқан нақты бағасын 1928 жылы мамырдың 6 күні Мәскеуде өткен қазақ әдебиетінің халі туралы пікір алысуда баяндамашы Әбдірахман Әбділдиннің сынына берген жауабынан көруге болады: «...Мен әлі де айтамын – Мағжан көркемдік жағынан артық. Сондай көркемдікті біздің жазушыларымыз да үйренуі керек. Сәкеннің көп әңгімелері мылжың, ешкім оқымайды. Сойтіп жүріп біз мазмұнды жақсы етсек болды, түрді орыс жазушыларынан-ақ үйренеміз дейді. Мағжанның үйренуге несіне арланады?» [90, 34]. Қызыл империялық саясат Мағжанды жау қылып көрсетіп бақса да, ұлттық мәдениеттің келешегін ойлаған қазақ зиялылары ақынның поэтикалық құдіретіне бас иіп, мағжантанудың іргелі сүрлеуін саяси қауіп-қатерге қарамастан ілгері жалғастыра түсті.

Ахмет Байтұрсынұовтың 1926 жылы шыққан «Әдебиет танытқышы» [91] атты үлкен еңбегінде Абай мен Мағжанның өлеңдерінен көбірек мысалдар келтіріліп, Мағжанның өлеңдері қазақ әдебиеті классикалық үлгілерінің бірі ретінде бағаланып, ақынның ұлттық сипаттағы өлеңдеріне жан-жақты талдаулар жасалынған.

Қазақстанға Кремльдің қолшоқпары Ф. Голощекин келген кезден бастап «халық жауларын әшкерелеу» ерекше сипат ала бастады. Төңкерістен кейінгі әдебиеттің болашағы қалай болуы керек деген пікір алысулар енді кімнің, қай таптың, топтың ақыны екендігін анықтау басты назарға алынды. ҚазАПП-тың 1926 жылы қарашаның 4-де қабылдаған 12 баптан тұратын бағдарламасында былай деп атан көрсетілді. «Салт-сана майданындағы мықты құралдардың біреуі – көркем әдебиет. Сондықтан қазақтың пролетариат қара шаруа жазушылары жалпы қазақ еңбекшілерінің салт-санасын тәрбиелеп, бұқараны социалдық дәуірге жетектеуге, еңбекші таптың мақсатына теріс пікірлермен күресуге партияға көмектес болулары керек» [92, 196]. Сойтіп көркем әдебиет ашық түрде саяси күрес құралына айналдырылды.

Ш. Елеукеңов XX ғасыр басындағы ұлт әдебиетінің хал-ахуалы туралы: «Шеберлік, мазмұн мен түр сәйкестігі, мұраға қозғарас, дәстүр мен жаңашылдық, әдеби шығармалардың осы замандағы (современность литературы) секілді мәселелер өткен XX ғасырдың жиырмамыншы жылдары қызу талқыланды. Үкімет қолдауына сүйенген ҚазАПП сыны бәрін саясатқа, Кеңес өкіметінің досы, қасы мәселесіне тіреп бас бермеді. Көркем әдебиеттен, әсіресе Мағжан шығармаларынан «керітартпа, зиянды» шығармалдар коптеп табылды. Мағжанға жасалған қиянат бұл ақынның өз басына ғана емес, туған әдебиетімізге жасалған қиянат екені

енді анықталып отыр» [93, 282] дейді. Ғалымның бұл пікірі сол тұстағы ел өмірінде болған, қолдан жасалған істерге берілген әділ баға екені даусыз. Ол – сол тұстағы көркем әдебиетке біржақты көзқарастан туған солшыл пікір еді. Жиырмасыншы жылдары көп сынға іліккен ақынның бірі – Мағжан Жұмабаев. Сол тұстағы баспасөз бетінде жазылған рухани мұра жөніндегі мақала авторларының дені Мағжан ақынның шығармаларын тілге тиек етті.

Әдебиеттің ұстанымын іске асыруда С. Мұқанов айтарлықтай белсенділік танытып «Терең карауды тілейді атты мақаласында» [94] әдебиетті таптық тұрғыдан қарастыруды ұсынып: «Өлеңдерді жариялау кезінде аса байқампаздық керек. Мысалы, Мағжан сияқты ескілікті көздейтін байшыл-ұлтшыл ақындардың өлеңдерін жарияламау керек. Бұл халыққа дұрыс тәрбие бермейді. Мағжан сияқты ақындарды жақтаушылардың мақалаларын да қабылдамау керек» деп жазды. Бұл дәуірде мылтық алып күреспегенмен, пікір жүзіндегі күрестің әлі жалғасатынын айтады. Мағжанның өлеңдерін саяси тұрғыдан талдап, халыққа жат деп көрсетеді де, «Шолпан» жинағын «көже өлеңдер» деп бағалайды. Сондай-ақ Ахмет Байтұрсынұв, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов те байшыл бағыттағы қаламгерлер қатарына жатқызылады.

С. Мұқановтың осы мақаласындағы пікірлерге Қошқе Кемелгерев «Көркем әдебиет туралы» (44) атты мақала жазып, ақынды «ұлтшыл» деп айыптауға қарсылық білдіреді. Мағжанның асқан дарын иесі екендігін, оны қадірлеп, бағалай білуге ойын ашық білдіреді: «Мен де (мактанып жіберейін) бір қазақтың баласындай орыс әдебиетімен таныспын, өлең жазу әдісін де білемін, бірақ қанша тырбансам да Мағжандай бола алатын емеспін. «Кім би болғысы келмейді, бірақ бола алмайды» дегендей, талайлар Мағжандай болғысы келеді, бірақ талантында кемістік болатын шығар... [44]. Сәбит Мұқанов «Көркем әдебиет туралы қорытынды пікірім» [43] атты көлемді мақала жазып, Мағжанның жырларына Қалмақан Әбдіқадіровтың өлеңдерін қарсы қояды: «Қалмақан ұлтшылдардың көзіне нағыз «жер астынан жік шыққан, екі құлағы тік шыққан» шала хат танытын, шын жалшынның өзі». «Тұрмыстың ең күшті поэзиясы – осы (социалистік құрылыс – Т. Т.). Бірақ оған Мағжанның тілі келмейді. Мағжанның тілі келетін тақырып – байларды, хандар мен бектерді мадақтау, күні өтіп, өліп бара жатқан өмірді мадақтау. Ал біздің Қалмақандарымыздың жаңа өмірді жазуға тілі әбден келеді» [43]. Мағжанның ұлт ақыны екендігіне күмән келтіргендей болып Мағжандармен біз «біріге алмаймыз» деп, ақынды қазақ әдебиетінен аластағысы келеді.

С. Мұқановтың бұл мақалалары әдебиет туралы айтыста қызу пікірталас тууына итермелен, пікір алысуға әдебиетшілер ғана емес, Смағұл Сәдуақасов, Шәймерден Тоқжігітов, Ыдырыс Мұстамбаев сияқты партия, кеңес қызметкерлері де белсене араласты. Қазақ әдебиетінің ұлттық дәстүрі аяқ асты етіліп, Мағжандай атақты ақындары «ұлтшылдықпен» айыпталып жатқанда, бойында ұлттық намысы бар каламгерлер қарап қалмады. Көкірегі ояу, ұлтжанды азаматтардың барлығы дерлік Мағжанға ара түсті.

Солардың бірі Ж. Аймауытов Мағжанның ақындығын жан-жақты талдай келе, өзінің терең ойларын, көзқарасын білдіре отырып, әділ бағасын береді: «Мағжанның ақындығын сынауға білеміз, күшіміз кәміл жетеді деп айта алмаймыз; толық сынау үшін, оның алды-артын орап, өрісін арылтып шығарарлық сегіз қырлы, негізді білім керек... Талай таланттардың, талай жақсылардың қадірін жұрт өлген соң біледі. «Алтынның қолда барда қадірі жоқ» [52, 144-145].

Замандастары, тұтастары заманынан қаймыққандықтан жүрекжарды пікірлерін ашық айта алмады. Алайда, әлгүрлі мазмұндағы баяндамалар пайдасыз да болмады. Орыстың Пушкин сынды, Гоголь сынды ақындары бар заманда, атақты сыншы Белинский әлі орыста әдебиет жоқ деп қайғырған. Әдебиет сынмен көркейеді. Сондықтан да, буыны бекіп, бұғанасы қаппаған қазақ әдебиетіне әлі де алынбаған асулар көп еді.

Қоғам қайраткері, сыншы Смағұл Сәдуақасов та: «Мағжанның жұмбағы, дағдарысы болды. Бірақ тоғыз жыл төңкеріс Мағжанға текке кеткен жоқ. Оған куә – оның соңғы жазғандары. Мағжанды қайтсе де жақсылайып деген ойдан мен сірә аулақпын. Бірақ барып бар. Жоғын жоқ деу керек. Мағжанды күйдіресек біз бәрін күйдіреміз. Қайткенде де мен Мағжанды «доңыздататын, қоңыздатушыларға» қарсымын» [19] деп, қасқая қарсы тұрып ақынды ұр да жық, солақай пікірлерден қорған сынаушыларға тойтарыс береді.

Қазақ поэзиясын мазмұн, түр жағынан байытқан Мағжан ақынның табиғат, махаббат лирикасындағы сыршыл сезім ұлттық поэзиямызға қосылған тың үлес еді. Оның каламынан туған:

Сүй, жан сәулем, тағы да сүй, тағы да!
Жылы, тәтті у тарады қаныма.
Бұл ләззаттың бір минутын бермеймін
Патша тағы, бүкіл дүние малына,

– деген сықылды жыр жолдары оған дейінгі қазақ поэзиясында мүлдем болған жоқ. Адамзат баласының мәңгілік құндылықтарып поэзия тілімен

көтере білген ақын адам бойындағы нәзік сезімдерге жан бітіре білді. Осындай бейнелі жыр жолдары мен жаңа тіркестерді ақын поэзиясынан көптеп келтіруге болады.

Қазақ әдебиетінің жай-күйі, бағыты туралы айтысқа қатыса отырып, бірнеше көлемді мақалалар жазған Ыдырыс Мұстамбайұлы да ұлтшыл атаңан ақын-жазушыларға әділ бағасын бере келе, бәрін айыптай беруге қарсылық білдірді. Тарихи жағдайдың әсерін ескеруді ұсынып, олардың шығармашылығын зиянды деп жоққа шығаруды қолдамайды. Керісінше Абай, Мағжан, Жүсіпбектерді үлгі тұтады: «Біздің жас жазушыларымызға кедейшіл ақындарымызға айтатынымыз – жалпы саяси тілек бөлек. Бірақ «Батыр Баян», «Қартқожаны» оқы. Үлгі ал!» [37].

Өзіне қарсы бағытталған саяси шаралардан сескенген, заманның ағымын байқаған Мағжан «Тоқсаншың тобын» [95] жазып «мен тоқсанмен біргемін» деп мәлімдейді.

Бұл олеңнің шығуы ақын туралы екі ұдай пікірталасты одан сайын өршіте түсті. Біреулер «Бұл Мағжанның шын сөзі, енді бұл әңгімені қойып ақынды қатарымызға алайық» десе, басқалары «жөк, ақын бізді алдап отыр, оған сенуге болмайды» деп өзеуреді. С. Мұқанов бұл ретте де айрықша белсенділік көрсетеді. Белгілі партия қызметкері, сол кезде «Еңбекші қазақ» газеті редакторының орынбасары Шәймерден Тоқжігітов Мағжанның «Тоқсаншың тобының» шығуына байланысты өлкелік партия комитетінің тапсыруымен арнайы мақала жазды. Шәймерден осының алдында ғана әдебиет айтысына қатысып онда ақын туралы «Мағжанның қазіргі жолға пайдасынан зияны көп. Мағжандарды пікірінен айыруға әлі де болса көп уақыт керек. Ол пікірінен айырыла қалар дерлік дәлеліміз де жоқ... Мағжанның ақындық жөнінде түзеле қалғанында әлі көргеніміз жоқ» [36] деген пікір білдірген болатын. Мына мақаласында да осы сарын байқалғанмен де ақынға бүйрегі бұратындығы көрінеді. «...Мағжан ұлтшыл ақын еді... Қазақ ұлты деп көкірегі қарс айырылып, алаш туын көтергендермен де бірге болды. Солардың ішінде болған Мағжан да бірге адасты» [96] дей келіп ақынды біраз сынаған болады. Енді «Мағжан адасқанын айтады. Мен қазақ елі деп түгел алып едім, енді білдім, тоқсаннан он садаға «мен тоқсанмен біргемін» деп отыр» [96] деп ақынды қорғауға тырысады.

Ш. Тоқжігітов бұл мақаланы сол кездегі өлкелік партия комитетінің уақытша хатшысы Ораз Жандосовпен келісіп жазған болатын. Олардың ойынша бұл материал Мағжанның «Тоқсаншың тобына» партия жауабы, партия пікірі ретінде басылғанымен, кейіннен мақала авторы Ш. Тоқжігітов сынның астында қалды. Әсіресе, Әбдірахман Байділдін

жазушылардың түрлі жиындарында, баспасөз бетінде [97], Мағжанды да оған жылы ниет танытқан Шәймерденді де сынға алып, екеуін де «ұлтшыл», «партия бағытына қарсы» деп дәлелдеуге күш салып бақты.

Өлкелік партия комитетінің осы жылы өткен алтыншы конференциясында баяндаманы Голощекин «Мағжанның «Токсанын» мaldанып жүргендер де жоқ емес. Бірақ соған алдануға болмайды» деп ақын шығармашылығына, оған пікір білдірген Ш. Токжігітовтің мақаласына да өзінің көзқарасын білдірді. Міне осындай жағдайда Ш. Токжігітов өзінің мақаласына, Мағжанның ақындық саяси беті мәселесіне қайта оралуға мәжбүр болып, пікірталастыру түрінде жазылған бұл мақаласында ол тағы да «Мағжанның бұл өлеңі жаңа өлең, жаңа бет екені рас» [98] деп бұрынғы пікірін тағы да нықтай қадап айтты.

Ж. Аймауытов Мағжанның әдебиеттегі орнын, ерекшелігін: «Мағжан – еліктегіш ақын. Еліктеу ақынға мін емес, қандай күшті ақындар да алдыңғы ақындарға еліктемей жазы алмаған. Пушкин, Лермонтов, Байронға, Шекспирге еліктеген... Абай Лермонтов, Пушкинге еліктеп жазған... Мағжан еліктегенде орыс, қазақ, тағар, араб деп талғамайды. Кімнің сөзі көңіліне жақса, соған еліктеп жазады. Сондықтан Мағжанның алғашқы кездердегі өлеңдерінде неше түрлі рух бар. Сыртқы түрінде орыстың бейнешілдеріне (символист) еліктеес, ішкі рухында күйректік, жылауықтық (сентиментализм) романтизм болады... Мағжанның ақындық күші, сөзге еркіндігі, суретшілігі «Баянда» толық көрінді. Абай айтқан «сөз патшасы» «Баянда» бар. Адамдардың мінезін дұрыс келтіру, биге – бише, батырға – батырша, ханға – ханша баға беріп, әрқайсысының аузына өздеріне лайық сөз салуы, сұлуды, махаббатты, батырды, соғысты, өлімді суреттеуі өмірді түйе білгендігін көрсетеді. «Баян» – қазақ әдебиетінде бола бермеген табыс. Әсіресе «Баянның» басқа бөлімінде сурет, шешендік толғау, күй төгіліп кеткен. Соңғы бөлімі солғындау шыққан. Соған қарағанда Мағжан алысқа шабатын сылшылдақ жүйрік емес, шыға салма, ағыншыл жүйрік деп айтуға болады» [52, 159-170] деп сипаттайды.

Күшті ақын өзгелерді өзіне еріксіз еліктетіні, соңынан шәкірт еретіні өз алдына, «бір кезде күшті болған ақындарымыз, Мағжанға ұстаз болған ақындарымыз бұл күнде өлең жазса, баяғы шәкіртіне еліктейтін болыпты» [52, 159-170] дейді Жүсіпбек Аймауытов. Ғасыр басында да өзінің әділ бағасын алған ақынның осы поэмасын ғалым Ш. Елеуенов: «Поэмаларының ішіндегі ең шоктығы биігі – «Батыр Баян». Құрылымы, сарыны өте-өте күрделі туынды. Ұзын өлең, шалқыған дариядай поэманың бас алатын бұлағы – өжет саяси лирика. Уақытына айтатын

сыны тым уытты. «Сұм өмір» (бүгінгі тімен айтқанда тоталитаризм заманы) – саналыға «Абақты», «Қызыл тіл, қолым емес, кісендеулі» деп бірден ширғып түпереді. Кеңес заманына алғаш айтылған ашы да болса әділ, дәлшіл сын.» [93, 315] деп бағалайды. Кеңестік дәуірде де тәуелсіздік тұсында да жоғары бағаланған бұл шығарма – көркемдік эстетикалық жетістігімен құнды.

Бүгінде ақын шығармашылығы туралы әдебиеттанушы ғалымдар түгел дерлік сөз етті деуге болады. Солардың бірі академик С. Қирабаев «Мағжан – қазақтың ұлттық ақыны» [38, 134-135] атты мақаласында: «Мағжан ақындығының құпиясы оның өз тұсының шындығын дәл бейнелеуінде ғана емес, өлеңінің сиқырлы күшінде. Ақын оны кітаптан емес, өмірден, табиғаттың өзінен алады. Өлең – оның өмірі, өлмес рухы, жаны. Ол бірде өмірдің күлкісіндей қуанышты бейнелесе, бірде жылаған, қайғы тұтқан қазақтың жан сезімін көрсетеді, ақын ойындай алмасып, ауысып жатқан дүниенің бір сәттік қозғалысын көз алдына әкеледі және ол лып етіп өте шығады. Мағжанның ақындық жолының күрделілігі де осында» деп нақты қозғарасын білдіре келе: «Мағжан көтерген проблемалар совет өкіметі жүргізген саясаттан әлдеқайда биік еді. Ақын тап көлемінде шектелмей, жалпы адамзатқа, қалса түркі тектес ұлттарға ортақ ойлар айтады. Ел жайы, оның болашағы, ағарту, өнер істеу жайыарына да ол осы жалпыхалықтық тұрғыдан қарады. Адамды адамның қанауын ол капиталистік Еуропаның момын, әлі оянып болмаған шығыс халықтарын өзін сорған отаршылдық саясаттан көрген еді. Мұнда тұрған ешқандай ұлтшылдық жоқ. Жалпы сезілген халықтардың бейнесіндегі Азияны, тойымсыз отыршылдықтың бейнесінде Еуропаны алып суреттеу – ол кезде жалпы әдебиетте жиі көтерілген тақырып. Оған кезінде Сәкен де («Азия», «Алтай», Ілияс та («Гималай») үн қосты. Мағжанның осы тақырыпқа арнаған өлеңдерінің бұлардан айырмашылығы – шынысты жалпы алмай, түрік деп алып, ер түріктің жауынгерлік дәстүрлерін аша, көтере жырлауында. «Түркістан», «Орал», «Ақсақ Темір», «Күншығыс», «От» тағы басқа өлеңдердің ерлік рухы бұл тұрғыда айрықша бағалы» [38, 134-135] деп тұжырымдайды.

Соңғы жылдары жазылып жатқан осындай зерттеулерден ақын поэзиясының мәңгілік құндылықтарын аңғаруға болады. Кеңестік идеология қанша теріске шығарғанмен бағалы да, құнды дүниелердің уақыт өте келе жарқырай түсері даусыз. Осындай құнды дүниелердің қатарынан Мағжан поэзиясы да орын алатынын қазақ әдебиеттанушы ғалымдары ғылыми түрде дәлелдеп берді.

Смағұл «Әдебиеттерді қалай сынау керек?» [42] атты мақаласында сол шақтағы мәдениет майданының нысанасы болған Мағжан ақынды

қорғайды, «Ақындық – ауызға салып беретін алма емес, өнермен, еңбекпен табылатын нәрсе» деген тұрғыдан келіп, оның шеберлігін дәлелдейді. Орыстар амалын тауып С. Есенин, Б. Пильняктарды әдебиетке қосқанын қаламгер қазақ әдебиетшілеріне үлгі етеді. Мағжандар жөнінде осындай бағыт ұстауға шақырады.

Ресейде азамат соғысы жылдарында поэзияның ролі зор болды. Ресей ақындары қоғамдағы жүріп жатқан оқиғаларға, өзгерістерге бей-жай қарамастан белсене араласты. Олар туралы орыс әдебиеті тарихында: «Именно в творчестве Д. Бедного, Маяковского, Блока, Есенина, Брюсова, плеяды пролетарских и крестьянских поэтов, при всем своеобразии и разнице дарования, эстетических позиций и даже наличия заблуждений у каждого из них, мы видим те новые тенденции и принципы, которые станут в дальнейшем характерными для советской поэзии» [7, 39] деп атап өтеді. Олар кеңестік поэзияда шығармашылығы арқылы өз қолтаңбасын қалдырды.

«Қазақ әдебиеті қандай жолмен дамуы керек?» деген төңіректегі айтысқа ақын жазушылардың көпшілігі қатысты. С. Сейфуллин де бірнеше мақала жазып өзінің «байшыл» әдебиетке қарсы, «кедейшілер» жағында екендігін атап көрсетті. «Әдебиетті бағалау және құлдық сананы тексеру» атты көлемді мақаласында «әдебиет – тап құралының бірі», «ешбір таптың мақсатын көздемейтін әдебиет шығармасы болмайды», «ең тұрлаулы жақсы – пролетариат бағытындағы әдебиет шығармалары», «байлар табының мақсатына құрал болатын әдебиет шығармаларының жоқ емес екендігі – байлар табының мақсаты жақсы емес» деген негізгі қағидаларды басшылыққа ала отырып, сол кездегі әдебиетке баға берді. «Алашордашылдық» ісі аңқыған әдебиет шығармаларын, басынан күйрығына дейін «алашорданың дерті сіңген» М. Әуезов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов шығармаларын қолдап жүргендерді сыпайды. «Жұмабайұлы Мағжанның пролетариат бағытына қарсы өлеңдерін арам, жұмбақ, шүбәлі тіпті қорқемдігі жоқ ертектерін де дәріптеп басып, шығартып жүрмеді ме?» [95] деп ұлы ақынның шығармашылығын жоққа шығаруға дейін барады.

Белгілі ғалым Айгүл Ісімакова «Возвращение плеяды» атты зерттеуінде алаш азаматтарының еңбектеріне арнайы тоқтала келіп: «Накопившийся таким образом историки-литературный материал нуждается в теоретическом рассмотрении. Нам нужно понять истоки этой литературы, объяснить уникальную художественность, достигнутую в «Ақбилек» и «Қартқожа» Ж. Аймауытова. Откуда и куда восходит лирическая проза поэта М. Жумабаева? Почему именно М. Дулатова

явился автором первого казахского романа? Как его призыв «Оян, казак!» восприняли современники в чем ответили на это? Что для этого поколения было важным и ценным? На что они ориентировались и чем дорожили? В чем отличие казахов в изображении Ш. Кудайбердиева, М. Дулатова, М. Жумабаева, Ж. Аймауытова и в этом контексте – М. Ауэзова? Почему они вкладывали в понятие национальности не биологический, а духовный смысл?

При этом мы руководствуемся двумя моментами: учетом имманентного, внутренне присущего процессу развития литературных эпох, и исследованием собственной структуры того или иного произведения» [100, 4] деп талдау жүргізе келе, өз ойын: «Феномен казахской прозы 1920-х годов убеждает в том, что у филологии существуют свои имманентные моменты, которые расширяются в ту или иную историческую сторону. Анализ рассказов «Елес» Ж. Аймауытова, «Грех Шолпан» М. Жумабаева, «Судьба беззащитных» М. Ауэзова убеждает в том, что литературное произведение – категория уникальная и неповторимая» [100, 4] деп тұжырымдайды.

Жалпы алғанда, әдебиетіміздің бастау көзі ауыз әдебиетінде, фольклорда екендігі даусыз болса, ол туралы да ғалым А. Ісімақова: «Казахская проза 20-х годов является исторически детерминированной, она находится в живой связи как с соответствующей эпохой, так и с предыдущим литературным процессом, и со своими фольклорными истоками. Развитие казахской прозы и были возможно в силу актуализации фольклорных устойчивых элементов, их переосмысления согласно эстетическим потребностям нового литературного контекста» [100, 5] деп ой түйеді.

Ә. Тәжібаев осы кез туралы кейіннен: «...бірақ біз оған сенбедік, сол кездегі он сегіздегі бала мен «Еңбекші казак» газетінің редакторы Ғаббас Тоғжановтың тапсыруы бойынша «Токсанның жырын токсанның өз ұлы жырлайды» деген өлеңмен жауап жаздым. «Еңбекші казак» газетіне ол да басылып шықты, бұл менің де мені тәрбиелеп сөйлеткен ағаларымның да тарих алдында кешірілмейтін күнәсі еді» [101, 12] деп жазады.

Сол кездегі казак қаламгерлерінің басын біріктіріп, шығармашылық жұмыстарға жұмылдырып отыруға тиіс болған ҚазАПП ұйымы керісінше дау-дамайды жандандыра түсті. ҚазАПП-тың бағытын жүргізіп, айтыстың қақ ортасында жүрген С. Мұқанов бұлай деп жазады: «ҚазАПП үш мәселеге ерекше көңіл бөлді: бірінші – әдебиеттегі байшылдық, ұлтшылдық бағытқа қарсы күресті күшейте түсу. Ол үшін әдебиет майданында жүріп жатқан айтыстарды қоздырып, байлардың

да, байшылдықтың да таптық сырын айқындай түсу, сөйтіп тап жауына еңбекші таптың өшпенділігін күшейту» [102, 262].

Шынында да, жиырмасыншы жылдарда әдебиет туралы жүргізілген айтыстардың мақсаты – Мағжанды басты нысанаға ала отырып, «ұлтшыл» атанған Ахмет, Міржақып, Жүсіпбек, Сұлтанмахмұт, Мұхтар сынды ақын-жазушыларды қазақ әдебиетінен аластау болатын. Мағжанның ескі, өтіп кеткен заманды көксейді деген пікірлер баспасөз бетінде жарияланып жатты.

Кейінгі жылға дейін ұлтшылдық, байшылдық әдебиет үстем болды, жалшы бағытындағы әдебиетіміз солардың көлеңкесінде көтеріліп өсе алмады, пролетар әдебиетіне бет бермеді, өріс алдырмады деген пікірлер жалғасын тауып жатты.

Мағжан одап қалды ұлттық сипаттағы бүкіл қазақ әдебиеті «ұлтшылдықпен», «байшылдықпен», «ескішілдікпен» айыпталып бұл туралы жылы сөз естудің өзі қиынға айналып бара жатқанда Ыдырыс Мұстамбайұлының «Джумабаев и «Девяносто»» [103] атты мақаласын жариялауы үлкен азаматтық көрініс еді. Мақала бастан аяқ Мағжанды қолдап, ақын шығармашылығының күрмеуі күрделі қырларына ойлы көзбен қарауға шақырады дерлік. Партиялық басылым бетіне орысша жазылғанын ескере отырып автордың негізгі пікірлеріне тоқтала кетейік.

«Біздің баспасөзімізде бір саяси құбылыс еленбей қалды. Әңгіме Жұмабаевтың – «Тоқсан» өлеңі жайында болып отыр. Бұл өлеңді Голощекин жолдас та өзінің бір жарыссөзінде «Қазақстан қазан сынында» деп аталатын Қазанның тоғыз жылдығына арналған кітапшасында бұл өлеңтің біз үшін маңызы зор. Себебі ол Қазақстандағы социалистік құрылыстың жетістіктерінің жоғары екендігін көрсетеді және оны біздің кешегі дұшпандарымыз, ұлтшылдардың көсемі ақын М. Жұмабаев та мойындаған болатын деп, жоғары бағалаған» деп бастаған сөзін Ыдырыс Мұстамбайұлы сондай ақынға өз бағасын береді: «М. Жұмабаев ұлттық тұрмыс үлгілерінен романтика жасады. Ақын өлеңдерінде басы артық қоқыс нәрсе жоқ. Ол – ешкімге ұқсамайтын ақын. Оның қарсылығын қазіргі тарихи жағдайдан іздеу керек. М. Жұмабаевтың лирикасын «мәдени идеалист» болған дала еркесі ақынның тебіреністері деп ұққан жөн. Революцияға дейінгі ақындардың ішіндегі көрнектісі осы М. Жұмабаев.

Бізге әлі М. Жұмабаевтың «Тоқсанға» деген ықыласы және қазан идеясына берілгендігі дәлелденбегендігімен, «Тоқсанның», жасанды жалған еместігі ойландырады. Өлең біздіңше автордың бастан кешкенін немес ауыр қасіретін, терең психологиялық шұғыл өзгерісті және жан

жарасын шын күйінде береді. Бұл жерде ол адал, әрі бұлтартпас дәлелді. Адалдығы, тіпті қасіреті, өлеңнің ырғақты ұйқасында да сөзінде де, мазмұнында да сезіледі. Өлеңнің барлық жерінде де басы артық нота жоқ. Блок та мистикалық түріне қарамастан қатаң сынға алынған «Он екі» деген поэма жазып, дәуір поэмасы және жоғары-көркем шығарма болып табылған. «Токсан» өлеңі де бұл мағына да қызықты құжат болып табылады. Біздің ойымызша «Токсан» шын жүректен жазылған» [103] деп өлеңнің мән-маңызын түсіндіреді.

Ыдырыс «көркем сөзде жауларды талқандау рухында қатаң ұстамдылық көрсету, осы бағытта ұмтылушыларды біздің жағымызға тарту және достарды біріктіру» саясатын жақсы түсіне отырып, оны ұлттық мұрамызды сақтау жолында шебер пайдаланады. Ол мұндай жағдайда сынның «шартты қалыптан және ескішіл көзқарастардан еркін болуы тиістігін» баса айтады. Яғни, «ақын үшін жалаң идея ешқандай күш-жігер бермейтіні» өз алдына, «ақын дағдарысты бастан кешуі мүмкін» дейді Ыдырыс. М. Жұмабаевтың екі жылда бар жоғы екі өлең ғана жазып, үндемей қалғанын айта келіп, Ыдырыс: «М. Жұмабаев шығармашылығының негізі – буржуазиялық-демократиялық қозғалыстың жемісі. Оның идеологиясы бізге жат. Бірақ бұл шығармашылықтың үлкен тарихи мазмұны бар. Оның өткен өмірінде болған оң жақтары, біз үшін де кейбір маңызды орны бар. Дегенмен М. Жұмабаевтың төңкеріске қандай да бір адасуы немесе қылмысы болмасын, оның соңғы кезде жазғандары – ешқандай ұсақтауға келмейтін батыл екпін, маңызды оқиғалар бар. Біздің бұған парасатпен қарап және мұндай құбылыстарға көңіл қойып тыңдауымыз қажет. Ақын қанша адасқанымен біздің қоғамға қажетті коптеген көркем, тарихи қызықты да, көңілге тоқырлық құндылығына байланысты М. Жұмабаевтың шығармашылығын сыннан өткізіп және пайдалану қажет» [99] деп ақынды ішке тартады.

Осылай дегенмен де, Ыдырыс қазақ қаламгерлерін Мағжаннан үйренуге шақырады: «Біздің қазіргі әдебиетіміз өсу үстінде. Сейфуллин мен Майлин тіл жүйесі жағынан кемеліне жетті. Тоқмағанбетов пен Мұқанов та үлкен шеберлікке еркін жетті. Бірақ та, оларға әлі де тілге қатысты, түр және шеберлік жағынан Жұмабаевтың зор пайдасы тиюі мүмкін, оларға өлең құрылысы, техникасы жағынан М. Жұмабаев үлгі бола алады.

P.S. М. Жұмабаевтың «Толғау», «Қасірет» немесе «Ойлар» атты екінші өлеңін кейбіреулер керітартпа шығарма деп ойлайды. Әрине «Толғау», «Токсаннан» төменірек, таптық күреске қатысты алғанда М. Жұмабаевтың «Толғау» өлеңі таза халықтық тұрғыда жазылған: біз М.

Жұмабаевтан жүз пайызды маркстік көркем шығармашылық талап ете алмаймыз» [103] деп аяқтайды.

Ақынның осы шығармалары туралы Д. Ысқақұлы: «Токсанның тобы» мен «Толғау» – поэмдан гөрі толғау жанрына жақындау сияқты. Мұны екіншісінің тақырыбы да айтып тұр» [63, 43] – деген болатын.

«Толғауда»:

Жапанда жалғыз күңіреніп,
Мен ойыма ергенмін...
Қайда барсам көр көрдім.
Айдарлысы құл болып,
Тұлымдысы тұл болып,
Еңіреген ел көрдім...

«Токсанның тобында»:

Мен мұндымен мұндастым,
Адассам ел деп адастым,
Жырладым елді жалпылап,

– деп келетін өлең жолдарынан толғауға тән белгілерді көруге болады. Екеуі де бірінші жақтан лирикалық кейіпкер атынан айтылады. Көптің мұнын мұндап, жырын жырлап отыратын шығармалардың халықтық сипаты басым. Сонымен бірге бұларға тән ортақ көркемдік компонент – дамыта жырлау (градация).

1929 жылы партия қызметкері Ыдырыс Мұстамбайұлының мұндай мақала жариялауының өзі ерлікке пара-пар болатын. Осындай пікірлері үшін де Ыдырыс кейін «халық жауы» атанып жазықсыз жазаға ұшырайды.

Алашорда қозғалысының белсенді мүшелерінің бірі, саяси, әдеби-эстетикалық көзқарастары жағынан Мағжанмен бір бағытта болып, оған «Алқаны» құруға оның бағдарламасы «табалдырықты» жазуға көмектескен Мұхтар Әуезовтің де саяси қудалаудан көз ашпай жүрсе де 1929 жылы Мағжан туралы пікірін былайша жеткізеді: «Бұдан (Абайдан – Т. Т.) соң Мағжанды сүйемін. Европалығын жарқыраған әшекейін сүйемін. Қазақ ақындарының қара қордалы ауылында туып Европадағы мәдениет пен сұлулық сарайына барып, жайлауы жарасқан арқа қызын көріп, сезгендей боламын. Мағжан – культурасы зор ақын. Сыртқы келісімі мен күйшілдігіне қарағанда бұл бір заманның шегінен асқандай. Сезімі жетілмеген қазақ қауымынан ертерек шыққандай, бірақ

түбінде әдебиет таратушылары газетпен қосақталып, күндегі өмірінің тереңін терген ақын болмайды, заманынан басы озып, ілгерлеп кеткен ақын болады. Әдебиет – әдебиет үшін деген таңба айқын болмай, нәрлі әдебиет болуға жол жоқ. Сондықтан, бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекте бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз – Мағжанның сөзі. Одан басқамыздың бәріміздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін» [104].

Пікір әділдігімен құнды бұл жолдардан Мұхтардың жалпы әдебиет, сөз өнері жайлы түсінігінің сол кездегі ресми бағыттан мүлдем өзгеше екендігі осыған орай Мағжан поэзиясына берген бағасының аса жоғарылығы, оның жарқын келешегіне сенетіндігі айқын көрінеді.

1930 жылы Мәскеуде шыққан «Әдеби энциклопедияның» төртінші томына Мағжан туралы мақалада А. Байділдин Мағжанды әдеби тұрғыдан емес, саяси тұрғыдан бағалап, біржақты кеткен. Онда «...Мағжан өзінің өлеңдерінде, фелетъондарында, жекелеген публицистикалық мақалаларында ұлтшылдық идеяларды уағыздайды. Октябрь революциясынан кейін Мағжан нағыз пантюркист болып алды. Ақынның саяси бағыты «Шығыс», «Тәңірі», «Бостандық», «От», «Жаралы жан», «Жолдасқа» деген өлеңдерімен «Ертегі», «Бағыр Баян», «Қорқыт», тағы басқа поэмаларында айқын көрінген. Мұнда Жұмабаев қазақ халқының өткен күнін, ескі тұрмысын үлгі тұтады; Шығысты идеял көріп, батысқа қарсы қояды» [105, 202] деп жазылған. Ал, тәуелсіздік дәуірі тұсындағы қазақ әдебиеттану ғылымында айтылған шығармаларға мүлде басқа пікір берілді. Мағжан шығармаларын жете зерттеген ғалым Ш. Елеукунов «Бостандық» өлеңі туралы: «Бостандық» өлеңінде революция мифологиялық бейнеде суреттелген. Өлеңде түсінбейтіндей бұлдыр ештеңе жоқ. Әуелі қырғын соғыстан астан-кестені шығып, қанды көбігі аспанға шапшып, Інжіл мен Құранды жыртқан, жүрегі қара тас, қанға мас безер дүние бейнесі сазарған түрінде көз алдында тұра қалады» [93, 311] – деген болатын. Ғалымның осы пікіріне қарағанда Мағжанның аталған шығармалары өмір шындығын шынайы жырлай білгендігі үшін де теріс бағаланғаны анық.

Сәбит Мұқанов сын туралы көзқарасын былайша білдіреді: «Сын болсын, бірақ маркшшілдер Маркс көзімен сынасын»... Осу жағынан келгенде, жалғыз Сәкен мен Бейімбет емес, бізде өсіп келе жатқан талай жазушылар бар. Бірақ көңілдегідей өсіп болғамыз жоқ» деген пікірін білдіре отырып, партия жолын ұлтшылдардан тазарту туралы: «Алғашқы аласапыран кезінде байлардан, қулардан партияға кіргендер жоқ емес, оларды біз қазір де тазарттық. Әлі де болса, бірен-сарандар бар шығар. Олар да тез бітпек...» [43, 196] дейді.

Сондай-ақ, Сәбит Мұқанов тақырып жайлы ойларын: «Біздегі қазіргі тақырыптардың ең күштісі, ең керектісі – еңбекшілердің таптық сезіміне әсер беріп, тез оятатын тақырыптар... Бірақ тілін біліп жазу керек. Оған Мағжанның тілі келмейді. Мағжанның тілі келетін тақырыптары – байлар, хандар, батырларды мадақтау. Өліп бара жатқан өмірді суреттеу. Біздің «жер астынан жік шыққан» Қалмақандарымыздың бұларды жазуға әбден тілі келеді. Олар ондап жаза алады» [43, 196] деп сабақтайды.

Осындай кереғар, солақай пікірлер Әбдірахман Байділдиннің мақаласында да кезігеді: «...Мағжан анау-мынау емес әдебиетіміздегі ұлтшылдық бағыттың кейінгі кездегі атасындай болған ақын, ол енді: «Сонау оннан мен аулақ, мен тоқсанмен біргемін» деп отыр. Соңғы кезде әдебиет туралы жазған мақалаларында Қошке де осы сарынның шетін көрсетіп, «бұқарашылдық» дегенді көп айтып отыр. «Екеу» де осыған жуықтауға тырысқан. Басқа ұлтшылдардың да шығармаларынан да осы байқалады. Бұларға не болды? Бұлар шынымен кеңес жолы, пролетариат бағытына түсті ме? Болмаса, басқа бір себебі бар ма?» деген риторикалық сауалдар қоя отырып, оған өзі: «Біздің ойымызша, бұл өзгерісте шындық аз. Мұның айрықша себептері болуға тиіс. Оған сеніп, ұлтшылдық жойылды деуге болмайды. Ол жойылу түгіл «бұқарашылдық», «тоқсаншылдық» түнін жамылып, түсін бояп, қорқынышты түрге айналып отыр... Олай болса, бұған Хамза айтқандай, «байдың толғағы» деп қарауымыз керек, «қайырымды» Шәймерденше қарауға болмайды. Бұрынғы Мағжан мен қазіргі Мағжанның арасында жер мен коктей айырма бар... Көп тексеріп, сынаудың керектігін ескерту керек еді» [59, 184-191] деп сенімсіздік көзқарасын нақты білдіреді.

Сол кезде орыс әдебиетінен оріс алған жазушылардың бәріне «Ескіше емес, жаңаша Демьян Бедныйша жазу керек» деп үндеген ұранға байланысты Сәбит Мұқанов «Блокшылдықтан Демьяншылдыққа» [27] деген мақала жазады. Мұнда, Мағжан туралы «...Жаратылыстың көркем кескінін еңбекпен байланыстырмау Блокшылдық оның шәкірті Мағжаншылдық, пролетариат жазушысы одан сақтануы керек... Блок – Мағжанның көркемдігі кобінесе... таза табиғат құбылыстарында болады... Қазір орыс әдебиетінде күдікті Блокшылдық емес, күдіксіз Демьяншылдық үстем болып отыр» [27] деген жолдар бар. Алашордашыларды «теориялық тұрғыдан» талқандау мақсаты алға қойылды. Бұл ретте С. Брайнин мен Ш. Шафиро айрықша еңбек сіңірді [106]. Олар туралы профессор Т. Кәкішев «Ақыл парасатқа азаттық» [108] атты мақаласында: «Екі автордың «алашорда тарихынан очерктері» [107] алдымен, кейіннен Мәскеуде жеке монография болып басылып

шықты. Кітапта ұлт-азаттық қозғалыс, ұлттық әдебиет (ішінде Мағжан да бар) – барлығы да халыққа жат деп танылды. Осындай ізденістердің нәтижесінде «жеке адам», «алаш» партиясы былай қалып енді бүкіл қазақ халқының, еңбекші бұқараның патша үкіметі мен империализмге қарсы шыққаны, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі, 1917 жылғы революцияларға қатысқаны түгелдей қараланды, бәрі де «антимаркстік, антилениндік» болып шыға келді. Бүкіл ел теріс жолмен жүріп оның қайраткерлері қысастықтан басқа ештеңе ойламаған жандар болып шыға келді» [108] деп атап көрсетеді.

Осы кез туралы Мағжанның өзі: «Соңғы жылдары ештеңе жазған жоқпын, әдебиеттен мүлдем сырт қалып шеттеп барамын... Бакытсыздығыма қарай, сол кездегі қазақ әдебиетінде ауа райын жасап жүрген кісілер аямай әдебиеттен аластатуға тырысты, Ә. Байділдин, Ш. Токжігітов дегендер нағыз қаныпезер екен, соңыма түсіп күн көрсетуді қойды. Осынау шағын топ басылым бетінде шу көтергені соншалық жазуға қолым бармай, сал адамдай сансырап қалғаным рас. Тегі бір емес, екі емес, өне бойы ізіне түсіп, тырнақ астынан кір іздеп, шулыған жасай берген соң жазушылар ортасынан қапсады сенсің. Әдебиет табалдырығынан жаңа аттаған бозөкпе жастан бастап, ата сақалы аузына түскен жасы үлкеніне дейін жұрттың назарына ілігуі үшін менің есімімді жіктеп, септеп, сын айтуды әдетке айналдырып алды. Олардың ойынша, мені сынаса ғана жоғарыда отырған лауазымды кісілерге ұнаймыз, көзіне түсеміз, жақсы аталамыз дейтін секілді. Большевиктік қырағылықты солай танытпақшы... Ал менің әдеби қарсыластарымның «Мағжан байшыл», «Мағжан бектер мен хандарды жазады» деп жүргені – бекер айтылған ғайбат сөздер, олар – шығарманың көркемдік шындығын іздеуден гөрі тақырыбын ғана оқып, байбалам салып жүргендер» [109, 269-270] деп жазыпты.

Ел өміріндегі әдебиеттің орны туралы М. Жұмабаев: «Төңкеріске шейін жаңа оянған жас баладай елімізді әдебиеті алдынан тәй-тәйлап жетектеп келе жатты. 15-20 жыл бұрын еліміздің көзі жасты еді: әдебиетіміздің де көзі жасты болды. Бірақ алдында келе жатқандығын ақтап, жұбата білді. Соңғы 10-15 жылдарда елімізге елдік сезімі кіре бастады. Алыста үміт елестей бастады. Сондықтан әдебиетіміз де екпінді, отты мінез алды. Көкті көксей алыстағы «үмітті жырлай бастады» [110] деген пікірі ескеруге, құнттауға құптарлық.

1920 жылы Қазақстанның автономиялық республика болып жариялануын Мағжан жатсынбаса да, таптық принцип дегенді қабылдамады, қазақ ұлтын екіге жарып, бай, кедей деп қырқыстыруға барыпша қарсылық көрсетті.

Ол «тоқсанның жағындамын» деп, кедейге шын жаны ашитынын ашық жариялап, сонымен бірге «айрылдық аузынан уыз тоғиіген байлардан» деп оларға да ара түсті. Қазақ бай, кедей деп қан төгіспесін, қырқыспасын, ұлт мүддесін бәрінен жоғары қойсын деп талап етті. Қазақты тапқа, топқа, руға жіктемей, алаш туын желбіреткен Мағжан ақынды біз ұлттық ақын дейтініміз сондықтан. Ол көптеген Кеңес жазушыларындай (Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқанов, т.б.) тек пролетар жырын ғана жырлаған жоқ, кедейіне қосып тұтас ұлт мұңын мұндады, қазақ жоғын жоқтады.

Мағжанның түрікшілдігін кезінде Жүсіпбек Аймауытов былай деп түсіндіруге тырысты: «Бір жағынан үй-іші – әкеге, әлеумет-рубасыға бағынған тапқа, жікке бөлінбеген, қазақ ішінде туып өскен болса, екінші татар медресесінде оқып, түрікшілдік, исламшылдық рухында тәрбиеленсе, үшінші – патша саясаты шымбайға батып, отаршылдық зардабы қазақтың ұлтшылдық сезімін оятқан дәуірдің ұлы болса, төртінші – орыс зиялыларының қаймағы бұқарашыл, халықшыл болып жатқанын сезіп білсе, бесінші – батыстың қала берсе орыс ақындарының санашылдық (идеализм) жанашылдық школынан сабақ алса, енді Мағжан қай пікірдегі ақын болып шығуы керек. Сөз жоқ Мағжан ұлтшыл, түрікшіл, санашыл, дарашыл ақын болып шығуы керек. Олай болып шықпауы мүмкін емес. Әлеумет ортасының, заманының жағдайы солай» [89]. Екіншіден большевиктер бұл жағдайды ескерусіз қалдырды. Ол ол ма. Коммунистік идеология түрікшілдікті (пантүркизм) фашизмнің улы жапырағы деп жариялауға дейін барды.

Мағжан түрікшілдігінің бір сырын қазақ кеңес әдебиетінің жетекші жазушыларының бірі Сәбит Мұқанов та қазбалап көрген. «Мағжан шынында түрікшіл емес. Оның түрікті бауыр қылуында, өз мақсатына сәйкес ойы бар. Біз жоғарыда Мағжан қазақтың ескі күнін көксегенде, баяғы хан дәуірін қайта орнатпақ емес, қазіргі қазақтың көзіне ескі, еркін өмірін елестетіп, басын көтертпек. Басын көтертіп алғаннан кейін бөлек республика құрмақ дедік. Мағжан «түрік» деген сөзді белгілі мақсат үшін ғана керек қылды. Түріктің ерлігін айта келіп, қазақты отаршыл үкіметке қарсы қайрап салғысы келді» [111, 224] деп жазады С. Мұқанов.

Мағжанға бейне бір күнә арқалату үшін жазылған бұл сөздер бұрын да екі ұдай естілетін. Өйткені С. Мұқанов аңғармай айтсын, әдейі айтсын қазақтың бұрын еркін өмір сүргенін мойындаған. Сонан соң С. Мұқанов «отаршыл үкімет» деп патша өкіметін де, Кеңестік Ресейді де атауы мүмкін. Біздіңше, Мағжанның түрік тақырыбындағы өлеңдері қазақ халқын, жалпы түріктерді ұлт-азаттығы күресіне қамшылайды.

Түрік тақырыбы Мағжан поэзиясында, Жүсіпбек Аймауытов пен

Сәбит Мұқановтар айтқандай, «Медресе Ғалияда» жүргенінде емес, одан да ертерек басталған. Өйткені Мағжанның 1905 жылдан бері қарай Қызылжардағы Мұхаметжан Бегішов медресесінде оқуы оның дүниетанымына көп ықпал еткен. Медресеге ұстаздық етуші Бегішов кезінде Стамбул қаласындағы Түрік университетін бітірген адам. Ол да Мағжан поэзиясында түрік тақырыбының ерте басталуына себепші болды.

Мағжан Жұмабаев қазақ ұлтының қайткенде азаттыққа қолы жетеді деп көп ойлап, армандаған ақын. Өзі өмір сүрген тарихи жағдайда азаттық қолға оңайлықпен түсе қоймайтынын сезген ол ер түріктен тараған туыс елдердің ұйымдасып, бірлесіп, тізе қосқан күресі ғана отаршылдықты Қазақ елінен, басқа бауырлас елдерден аластауға мүмкіндік туғызады деп есептеген. Сондықтан ақынның түрік тақырыпты өлеңдерінде бұл идеяның ең өзекті идеяға айналуы табиғи нәрсе.

Мағжан поэзиясындағы түрік тақырыбы жөнінде Ш. Елеуқенов: «Мағжан поэзиясында түрік өлеңдерінің өрістеуіне әлденеше себептер бар. Ең бастысы – отаршылдыққа қарсылық, дүние жүзіндегі ұлт-азаттығы қозғалысының күрескерлерімен бірлесу, тізе қосу. Қазақ сол ынтымақ-бірлікті ту етіп ұтаса, ежелгі туыстығын бекіте түссе деген ақын тілегі «Түркістан» өлеңінде мақтаныш пен масатқа толы:

Тұранда түрік ойнаған ұсап отқа,
Түріктен басқа от боп жан туып па?
Көп түрік енші алып тарасқанда,
Қазақта қара шаңырақ қалған жоқ па?

– дейді [93, 320]. Ғалымның осы пікірінен ақынның тек қазақ баласы ғана емес, түркі әлемінің бірігуін мақсат еткенін айқын аңғарамыз.

Ыдырыс Мұстамбайұлы «Сын мен баспасөз туралы» [112] мақаласында сол кездегі «өзара сынды күшейтудің бір жолы баспасөз арқылы істеген істің жөнін айтып еңбекшілер жұртшылығының алдына салып таныстырып отыру» екендігін айта келіп, қазақ газеттерінің кемшіліктеріне тоқталады: «Біздің ішімізде қазақ газетінің аттарын білмейтін «сабаздар» да жоқ емес. «Менің білгенімнен артық нені жазады» деп қазақ газеттерін оқымайтынын «мақтаныш» қылып, «білгендігін» көрсететіндер де табылып қалады. «Мені біреу не мақтап, не боқтап жазған, болмаса, менің мақалам басылған санды жіберіндер» деп жүрестіндер де табылады... Қазақша білмеймін ғой, орысша жазамайын деп өтінетіндер де бар. Тіпті кейде сол орысша жазғандарын орыс

газетіне бере салып, ертең онда басылып шаққан соң, «ана мақаламды аударып басындар» деп қолқа салып түстен кейін мөңірейтіндер де бар... «Өз тілін өзі ұмытып кетіп, қазақша сауатын ашуды міндетім» деп білмейтін сауатсыздар да бар. Керек десе, жарнама байланыстарын орыс газетіне ғана бастырып «үнем» қылатындар да бар. Баспасөзге қатынасу – жұртшылыққа қатынасу... Бұл жұмысымызға кіресерде мұндай қылықтарды жіпке тізе айта отыру керек» дей келе, «не көп газетке басылып жатқан жолсыздықтар көп» [112] екенін айтады.

Ж. Аймауытов та баспасөз туралы ойын былайша білдіреді: «Рас, газетке не болса, соны баса беруге болмайды. Газет елдің келесіне, жалпыға керекті сөзді басады. Сәрсембайдың аттан жығылғаны, Бейсембайдың ұйқысырағаны, Жұмабайдың арақ ішкені тәрізді, қара су ұрттағаны құрлы жұртқа пайдасы жоқ сөздерді газет баса алмайды. Газет шамасы келгенше, көпке өнегелі болған уақиғаны, шын сөзді басуға тырысады. Бірақ, қайғы сол: біреудің біреу ер-тоқымын ұнатпаса да, әлеумет жұмысымен шатастырып, «өтірікті шындай, ақсақты тыңдай» мөлдіретіп, газетті адастырады. Сөйтеді де газетшіге өкпелейді. Өтірік айтса, жала жапса, жауапты болармын деп жұрт ойламайды. Қиыншылықтың бір үлкені – осы» дей келе, газетке не жазу керектігіне тоқталады: «Тіршіліктің тұтқасы – шаруа. Шаруасыз күнелтуге болмайды. Оны бәріңіз білесіз. Өнер, ғылым, саясат, әдебиет, адамгершілік... бәрінің шығатын жері де, қоятын жері де шаруа. Шаруа оңалмай, басқа игілік те орнамайды. Ендеше, жұрт алдымен шаруа жүзіндегі мүддесін жазу керек» [52, 180] деп тұжырымдайды.

Бдырыс сол жылдардағы газет басқармалары не болса, соны ойдан шығарып, не біреуді мұқату үшін, көрінген хабарды қойып қалып отырмауын, тілшілердің жазғанын, қолға түскен мәліметтердің сөлін алып отырып жазуын, басуын ескертеді. Уездік, губерниялық, өлкелік газеттердегі жолсыздықтарды атай келіп «бұл шен сыйлағандық салдары» екендігін баса айтады.

Орыс еңбекшілері жұртшылығының істерін мысалға ала отырып, әсіресе, газет басқармаларының жұмысына орынсыз жерден кірісе беру болмау керектігін айта келіп, неге көңіл аударуды көрсетеді: «... ұзын-ырға сөздің қысқасы-біздің қазақ коммунистерінің ішінде, әлі де болса да, қазақ баспасөзінің маңызын түсінбейтіндер бар» екендігін, «соның салдарынан қазақтың белсенді коммунистерінің, баспасөзге жөндеп қатынаспайтындығын, газетке басылған ірі хабарлар аяқсыз қала беретіндігін, айыбы айнаға түскендердің де басқармаларға орынсыз өкпелейтіні бар» [112] екендіктерін айтып, қынжылады. Газет

басқармалары орынсыз жалтақтықты қойып, партияның көрсетіп отырған жолынан бұрылмауды, «көңілге, орынға» қарамауды басты назарға алып, Ыдырыс: «Бұл арада туралық керек. Бет керек. «Тура биде туған жоқ; туғанды биде иман жоқ» дейді қазақ мақалы. Мәймөңкені қойып, кімді болса да сынның астына алу бүгінгі міндетіміз» деп тілегін білдіреді.

Ыдырыс сын туралы пікірінде: «Сынның жөні осы екен деп не болса соны жиып–теріп кісінің қара басына ғапа барлық пәлені үйіп-төкпей істелген істің қатесі не, оның жөңделу жолы не, сынағанда соны қатты ескеру керек. Қатты ескеріп қою ғана емес-ау сол мақсаттан бет аудармау керек. Сын деген де біреудің ісін қазып орнынан түсіру керек деп жорымау керек. Істің кемшілігін көптесіп-көмектесіп көрсетіп түзелуін, дұрыс істелуін ғана көздеу екенін ұмытпайық» [112] дейді.

Қазақ мәдениет жүзінде ерте туып, кеш қалған халық екендігін айта келіп, Жүсіпбек Аймауытов оның себебін: «жер, тұрмыс, ғұрып, әдет, надандық, жалқаулық, діні адасқандық (фанатизм) саяси біліктік болмағаны. Тепкі көргендік, жасқаншақтық партия, өтірік, мақтан – міне бізді ілгері бастырмаған осы сияқты себептер». Ал халықтың өнерлі болып, жетіліп кетуіне көп шарттың бірі – «баспасөз: газет, журнал, кітаптардың көбеймегі, баспасөздің қандай керек екені газеттерде талай жазылып келеді» [52, 120] деп түсіндіреді.

20-жылдардағы баспасөзде қазақ әдебиетінің өсуіне белсене араласқан «Еңбекші қазақ», «Ақ жол» газеттері, «Шолпан», «Сана», «Таң» журналдары. Оның кейбір үлгілері туралы Әбдірахман Байділдин: «Соңғы жылдарда әдебиет туралы сөз қозғалғанда қойылған сұрауға көбінесе, қазақ әдебиеті қазір романтизм дәуірінде деген жауап беріліп жүр. Көбінесе бұл жауапты ұлтшылдық бағыттағы оқығандар беріп жүр. Олар әдебиет туралы сөйлегенде романтизмді қайырылулы қаршығасындай қолына қондыра сөйлейтін болып жүр» [113] деген болса, М. Әуезов: «Жазба әдебиетінің Абайдан бергі ұзақ дәуірін алғанда жолын өзгертетін жаңалық соңғы жылдарда туып келеді. Ол жаңалық жаңа басталып келе жатқан сезімшілдік, сыршылдық (романтизм) дәуірі, бұрынғы ауызша әдебиеттен, одан бергі Абай заманынан бері қарай келе жатқан нағыздық (реализм) сарыны осы күнде ішкі терең сезім, нәзік сыр күйіне айналып келеді. Мұның белгісі Мағжан Жұмабаевтың соңғы «Ертегі», «Қорқыт» сияқты өлеңдерінде бар ... Сыршылдық дәуірі қай жұртта болса да, әуелгі кезінде ескі ертегі жын, пері, жалмауыз, жезтырнақ сияқты жаратылысы тұманды, қараңғы заттарды жыр қылумен басталған» [88] дейді. Жиырмасыншы жылдардағы қазақ әдебиетіндегі аңыз, ертегілерді қайта жандандыру, оларды көркем шығармада пайдалану сынды көркемдік

ерекшеліктерді де әркім әр түрлі қабылдады. Біреулер оны жөнсіз деп тапса, екінші біреулер көркем әдебиеттегі мұндай ерекшеліктерге арнайы көңіл бөлді. Ауыз әдебиеті үлгілерін жеке шығармашылықта орнын таба қолдану – сол тұстағы қазақ әдебиетінің көркемдік ерекшелігінің бір қыры. Қазақ әдебиетіндегі қалыптасқан дәстүрді жаңа қырынан байытуда көзге түскен ақынның бірі Мағжан Жұмабаев болды. Ол ауыз әдебиеті үлгілерін жеке туындысында шебер жымдастыра білді. Аңыз, ертегілерге жан бітіріп, оларды оқушы қауыммен қайта табыстырды.

Сол тұста елді алаңдатқан мәселенің бірі – қазақ баспасөзі. Ол туралы Жүсіпбек Аймауытов: «Ал халықтың өнерлі болып, жетіліп кетуіне де әлгідей көп себеп, көп шарттар бар. Көп шарттың бірі – баспасөз: газет, журнал, кітаптардың көбеймегі, баспасөздің қандай керек екені газеттерге талай жазылып келді... Жамандыққа салынған білімдіден білімсіз артық. Білімді орнына жұмсататын не? Ол – тәрбие. Тәрбие көрмеген білімді жауыздық надан жауыздан зияны жүз есе артық. Мұны өмір жүзінде көріп отырмыз... «Адам баласын замана өсіреді, кімде-кім жаман болса, замандасың жазықты» – деп Абай айтқан» [89] деп жазады. Қаламгердің бұл пікірінен ғасыр басындағы баспасөздің атқарған қызметін тануға болады. Көпшілік оқырманның сауатын ашуға, олардың ел өмірінде болып жатқан жайттардан хабардар болуында баспасөздің атқарар міндеті мол. Сол үшін қазақ зиялылары баспасөз қызметіне де ерекше назар аударды. Қалай айтылса да, 20-жылдардағы баспасөзде біраз пікір бостандығы болғаны тарихи шындық. Ұлттық әдебиет пен мәдениетке, көркемөнерге көңіл бөлінген зиялы қауым өз ой-тоңшылауларын көпшілік талқысына салып, баспасөз бетінде жариялап отыруы да осы айтылған мәселелерден туындаса керек.

Бұл кезеңде бірте-бірте әдебиетке ықпал еткен қағидалар: таптық қисын, идеологиялық, партиялық мазмұн-талап, кейін, 30-жылдар басынан билеп-төстеген социалистік реализм. Мұның бәрі айналып келгенде ақыл-ойдың бәрін тас құрсауда ұстап, халық санасын бір тізгінде ұстау талабынан шыққаны анық. Әрі-беріден соң көркемөнерге де, көркемсөзге де шектеу қойылып, тек бірыңғай сарында болсын деген жарлық та шықты.

М. Базарбаев «Замана тудырған әдебиет» [114] еңбегінде мұны: «Өйткені басқаша үн, бағыт революция идеясын әлсіретеді, оның түпкі, пролетарлық мақсатына нұқсан келтіреді деп ұғылды. Сонан барып әдебиет пен өнер өзінің бүкіл адамзаттық, бүкіл дүниежүзілік ізгілік мән-мағынасынан айрылды» [114, 68-69] деп түсіндіреді.

Ыдырыс Мұстамбайұлы туралы алғаш рет «Ыдырыс Мұстамбаев» [115] атты шағын мақала жазған Жекен Жұмаханов мақаласының басын:

«1927 жылдын жазы». «Зайсанда атаман Анненков қолға түсіпті» деген хабар Ертіс бойында ауыздан ауызға көшті. Семейде, осы күнгі Киров атындағы клубта, Анненковқа ашық сот болды. Сол жолы қырдан келген шаруалар мемлекеттік айыптаушы, асқан шешен жігіт, қазақ Ыдырыс Мұстамбаевты сахна төрінен көргенде, төбелері көкке жеткендей болысты. Бес күнге созылған сот Анненков пен штаб бастығына жазаның ең ауыры – өлім жазасын кесті... Осы ашық сотқа қатысқан халық, адамдарды аяусыз қырғынға ұшыратқан жендеттерді айыптаған Ыдырыстың мол білім, биік парасат, алғыр ой, қарсыласын тапжылтпас берік логикасына аса риза болып тарасты» деп бастайды.

Енді, осы сот барысында қоғамдық айыптаушы ретінде сөз алған [116, 27-28] Ыдырыстың айтқандарынан мысалдар келтірейік: «Мен қылмыстық кодекстерді білмеймін, және де жекеленген баптар бойынша айыпталушының істеріне баға беріп жатпаймын. Бұл прокурордің ісі, тек ол айыпталушының қылмыстарының тиісті сипаттамасын таба біледі... Атаманның үстемдік жүргізілген кезіндегі елді мекеннің көрген қорлығы мен сұмдықтарын айтып жеткізу мүмкін емес» деп бастаған, Ыдырыс Мұстамбайұлы оны Дутовпен, Семеновпен және басқа да атамандармен салыстырғанда істеген жауыздығы мен қатігездігі жағынан олардан асып түсетіндігін айтады.

Ары қарай Ыдырыс былайша жалғастырады: «Азамат соғысы тарихында не түрлі зұлымдықтар мен жексұрындық болды. Қызыл әскердің қолдарының терісін сыпырып бес саусақты қолғап істеген жағдайлар да болды. Алайда, Анненковтің істері одан да сорақы. Жалынға оранған ауылдар, тірідей өртеген адамдар, найза ұшына ілінген балалар, зорланған әйелдер, бұның бәрі көрген түс те емес, аңыз да емес, кешегі күндердің қайғылы шындығы болатын. Бұл оқиғалардың жарасы әлі жазылған жоқ; оның қаны әлі күнге дейін тамшылап тұр. Бұл қанды оқиғаларға куә болғандар егер де ол туралы айтар болса толқымай тұра алмайды» дей келе, Ыдырыс Анненковтың саяси сауатсыздығы үшін, оның мапархизмді көксейтін идеясы үшін сотталатынын айтады. Республикада осы кезге дейін қандай да бір Николайды күтетін аздықопті монархист шалдардың бар екендігіне тоқтала келіп Ыдырыс: «Мейлі өмірінің соңына дейін күте берсін. Бүкірді тек көр ғана түзсінді... Мәселе монархиялық көзқараста емес, Анненковтың бүлдірген істерінде болып отыр» дейді.

Ары қарай Ыдырыс Анненковтың саяси тұлға туралы айтылғандығын, оның жақтастары мен достары оны ұлттық бағыр, әрі көсем ретінде суреттеп қорсетуге тырысқандығын, алайда бәрі керісінше болып шыққандығын айта келіп: «Жолдастар әрбір халықтың тарихында, өзінің

ұлттық өмірінде белгілі қиын қыстау кезеңдері, өзінің ұлттық батырлары болды. Олар бізде де болды. Мұндай ұлттық батырлардың есімдерін әрқашан да аса құрметпен еске алып отырамыз. Олардың есімдері тиісті орындарына қойылады. 300 жыл ұлттық езгі, 300 жыл ұлттық қорлау біздің қоғамды әрбір халықтың ұлттық өміріндегі қиын қыстау кезеңдерін құрметтеуге және бағалауға үйретті. Жолдастар өз Отаны үшін қан төккісі келген, өз Отаны үшін шын жан қиғысы келгендіктеріне қарамастан, азамат соғысы кезінде адасқан адал ұлттық элементтер көп болды. ... Алайда да өз Отанын қорғаумен бірге олар интервенцияның идеясын таратушылар, немесе атаманшинаның жемі болып қалды» дейді. Ыдырыс Анненковтың Славгородтан бастап атақты «Орлиного гнездаға» дейінгі қимылдарының барлығы да тұтастай қымысқа толы зұлымдық екендігін, ұлттық мүддеге қасақана істелінген қорлау мен қиянат екендігін айта келіп, Анненковтың ұлттық батыр емес, керісінше баскесер болғандығын атап өтеді.

Анненковтың жексұрын бейнесін Ыдырыс былайша береді: «Қандай ұлттық мүдде үшін тұтас ауылды талқандауға барды, қарияларды өлтірді, қазақ әйелдерін қорлады? Анненковшылардың айуандықтарын еске алғанда, орта ғасыр тарихындағы Корфагеннің құлау дәуірі еске түседі, және де жиырмасыншы ғасырдың басталуына сәйкес Цезарьдың жер қайысқан қалың қолы пайда болды ма екен деген ой келеді» деп, тіпті қазақтарға патшаның да қажеті жоқтығын айтады. Сөз соңында Ыдырыс, «Үшаралдың қамысында және атақты «Орлиного гнезда» аңғарында болған қанды оқиғаны еске түсіргенде, дүниежүзілік тарихта аты қалған тоғызыншы қаңтар оқиғасы мен Варфоломей түні ойға оралатындығын» айтып, қайғы қасіретін солармен салыстырады. Алдыңғы айыптаушылардың пікіріне қосыла отырып, Ыдырыс Мұстамбайұлы ең қатаң үкімді талап етеді. Сөз соңында Ыдырыс: «Егер сот қандай да бір кешірімділік танытатын болса, онда ол қазақ елді мекені үшін түсініксіз болады» деп аяқтайды.

Нұрым Сансызбайұлының «Тұманды жылғы тұлғалар» айдарымен берілген «Голошекиннің сөзіне қосыла алмаймын» [117] атты мақаласында Смағұл Сәдуақасұлы туралы «...ол көрнекті мемлекет, қоғам қайраткері, жазушы, сыншы, публицист қана емес, бәрінен бұрын қазақ халқының тұңғыш экономисі еді...» деп атап көрсетеді [117, 210].

Ол кездегі алаш ұлдарының қазақ ұлтының мүдесіне қатысы бар қандай ірі мәселелер болмасын, бел шеше араласып, белсенділік танытқанын қазір көптеген зиялыларымыз жазып, зерттеп жатыр. Солардың бірі, Смағұл Сәдуақасұлының айнымас серігі, ұлтының біртуар азаматы Ыдырыс Мұстамбайұлы да өзінің «Түркістан – Сібір жолы» [118, 2] атты

еңбегінде сол кезде жүргізілген ірі құрылыстың бірі «Түркісібке» жан-жақты экономикалық талдаулар жасайды.

«...Түркісіб тез бітсе екен деп күтіп отырмыз. Бір километр ілгерілеген сайын қуанамыз. Бірақ Түркісібтің алдындағы қиыншылықтарды білмейміз. Оның кемшіліктеріне көңіл бөлмейміз» дей келе, оларды атап өтеді: «...ең бір үлкен қиыншылық жолдың салуындағы тығыздық, асығыстық. Мың километрден артық жерге жол 1930 жылы салынып бітуі керек. Жалпы одақтың шаруасы саяси жайы Түркісібті осы айтылған срокке бітіруімен байланысты болып отыр» деп, алдымен айтылатын кемшіліктің бірі бұл күнге шейін алдағы істелетін жұмыстарға уақытында жасалған жобалар, проектилер, пландар, сметалар болмағандығын алға тартады. «Бұрынғы істелген жұмыстардың көбі плансыз жобасыз басталып, ақырында көбінен техника жолына сыйымсыз кемшіліктер шыққандығына» [118] қынжылады.

Ыдырыс, басқа да кемшіліктерді атай келіп, баспана мәселесіне де арнайы тоқталып өтіп, құрылыс материалдарын үнемдеуге, тиімді жақтарын қарастыруға да көп көңіл бөлген.

Сондай-ақ, тағы бір кемшілік мынау деп Ыдырыс: «Жұмыста ешқандай жүйелілік жоқ екендігін, қолда бар құрал жабдықтарды, техникалардың дұрыс пайдаланылмайтындығын, жұмыстың өнімсіздігін, оның себебі қолдағы барлық нәрсенің есебін білмегендік» екендігін, оның барлығының атасы «бассыздық, тәртіпсіздік» [118] деп тұжырымдайды.

«Қандай шаруашылық болмасын, әсіресе Түркісіб секілді үлкен өндіріс жұмысында есеп жұмысының тәртібі нығаймай іс өнбейді. Ақша ұстау мәнісі де осындай» деп Ыдырыс істің бетін аша отырып, заңсыздықтарға тоқталады.

«Балық басынан шіриді» демекші, енді Ыдырыс «Түркістан-Сібір» темір жолының басқару әкімшілігі ретіндегі, кеңсе тәртібіндегі кемшіліктерге баса назар аударады: «Ендігі бір кемшілік Түркісібтің жоғарғы орындары мен төменгі орындарының қатынасы нашар... Жоғарыдан төмен қарай қағаз әмірі, телеграмм бұйрығы көп... Жиналған мамандардың, техниктердің білімдері тексерілмейді, яки олар қолынан келмейтін қызметке ойланбай отыра салады. Осы күнге шейін дұрыс жасалған соңынан түзетілмеген, бір план, бір проект жоқ. Мамандардың, техниктердің елу проценті істеп жүрген қызметіне жарамсыз, жалғыз мамандар емес, шебер жұмысшылардың көбі ретсіз алына салған. ...Қызметкерлер шақыру ретінде орынсыз артық расходтар болған» [118].

Көп кемшіліктердің ішінде еңбек дауының көп екендігі, себебі мұндай дауды шешетін еңбек соты Алматыда, я Шымкентте, еңбек комиссариатының инспекторы болса Әулиеатада екендігін,

рабочкомдардың жұмыстары өте нашар екендігін өндіріс ісіне олардың көрсеткен жәрдемі аздығын, партия орындарының ісі көңілдегідей еместігін тізе келе. Ыдырыс бұл жолда алдымен қолға алатын шаруаларды атап өтеді: «1. Түркісібтегі партия жұмысын күшейтіп, өндіріс ісіне партия орындарының көсемдігін орнату; 2. кәсіпшілер одағының ұйымдарын еңбек комиссариатының, бақылау комиссариатының орындарының жұмысын күшейтіп, еңбек тәртібін орнату. Бұқарашылық негізін, жұмысшылар жұртшылығын нығайту. 3. Басқарушылық жұмысына талапты, пысық коммунистерді кірістіру» [118].

Қазақ елінің келешегі үшін, барлық істерге бел шеше кірісіп, халқының болашағы жолында жан аямай еңбек еткен елінің нағыз ұлтжанды ұлдарының бірі Ы. Мұстамбайұлының қай еңбегі болмасын терең зерттелініп келешек ұрпаққа ұсынылуы тиіс. Өйткені оның қазіргі таңдағы экономикамыз үшін маңыздылығы, құндылығы жағынан да қымбат екендігі даусыз. 20-жылдардағы қазақ әдебиетіндегі сыни пікірталастарға кеңестік идеология қаншама араласып, өзіндік ықпалын жүргізіп бақса да, Ыдырыс нағыз зиялы ретінде ұлт мүддесін барынша қорғап бақты.

Әдебиет сыншысы ретінде Ыдырыс Мұстамбайұлы ақын-жазушылардың ойшылдығы туралы пікірталасқа да белсене араласып, өзіндік ой-талғамымен терең білімділігін таныта білген тарихи тұлғалардың бірі.

Сыншының 1920 жылдардағы әдеби айтысқа белсене қатысып, батыл пікір білдіруінен оның үлкен дайындықпен келгеніне қоғамдық ой мен әдебиет ғылымынан мол хабардар екендігіне оның «Н.Г. Чернышевский» [119] деген мақаласы айғақ бола алады.

Ұлы ойшыл, сыншының туғапына жүз жыл толғанына арнап жазылған бұл мақаланың бас жағында: «Біздің бар нәрседен кенже қалатын мешелдігіміз бар ғой, сонда да жас жұртшылығымызға Чернышевскийдің кім екендігін, азырақ болса да, тойға қарсы айтуымыз қажет» деп алып, жалпы Чернышевскийдің өмірбаянына шолу жасаудан бастайды: «Орыс мәдениетінің тарихы, орыс елінің салт-санасының, өсіп-өнуін Россияда болған өзгеріс толқындары Россия елінің қоғам тұрмысының күйіне қарай, дәуірге бөлінеді» деп алып, былайша жіктейді: «Өткен XIX ғасырдың 40-30-ыншы жылдарында Николай I патшаның зор қысымшылдығына қарамастан жаңа туып келе жатқан жас жұртшылықтың көсемдері болған Белинский, Гоголь, Пушкиндер. Бұлардың ізін басып, бұлардан соңғы жаңа дәуірде жас жұртшылықтың көсемдері болып 40-60 жылдарда Герцен, Чернышевский, Добролюбов, Бакуниндер шықты», дей келе солардың ішінен «Бұларға бас көсем болған адам, бұл 60-шы жылдардағы

және онан кейінгі өзгеріс толқындарына да марксизм негізі тарағанша, ту болған адам Чернышевский» деп, Чернышевскийге ерекше тоқталады.

Ары қарай сыншы өз ойын: «...біз үлгі алатын адамның бірі Ленин, Плехановтан кейін осы Чернышевский... Толстойдың пәлсапа жайындағы сөздерінің көбі Чернышевскийдің қасында мылжың десе де болады...» деп нақты көзқарасымен баға беріп, өзінің де терең білімділігін, біліктілігін көрсете кетеді. Сонымен бірге «Чернышевский туралы толық марксистік пікірді білгісі келген, орысша тіл білетін, жолдастарды Ленин мен Плехановтың кітаптарына сілтейміз, бірақ ескертетініміз тарих көзімен қарағанда Чернышевский хақында Плехановтан гөрі Лениннің пікірі дұрыс» [119] деп. әркімнің еңбектеріне жеке-жеке талдау жүргізгендігін, өзінің сыни шеберлігін білдіреді.

Академик С. Қирабаев Н. Чернышевскийдің орыс әдебиеті өкілдері ішінен, әсіресе Л.Н. Толстойды ерекше бөліп қарағанын және оның келешегінен үлкен үміт күткендігіне тоқталып, екеуінің ойларынан үндестік табатындығын айтады. Толстойдың ескі адамның рухани тіршілігіне риза еместігі, қанаушыны жақтамауы ұлы революционердің шаруалар революциясы жайындағы ойын толықтыра түскендігін, жазушының екінші басты ерекшелігі есебінде Чернышевский оның суреттеуіндегі адамгершілік сезімнің тазалығын атағандығын айта келіп, Толстой жөніндегі мақаласынан үзінді келтіреді: «Граф Толстойда ақиқат талант бар. Мұның мағынасы сол – оның шығармалары көркем яғни шығармаларының арқайсысында жазушының айтпақ болған идеясы толық көрінеді. Ол ешқашан орынсыз нәрсе айтпайды өйткені олай ету көркемдік шарттарына қайшы болар еді» [38, 201-202]. Толстойдың жас кезіндегі алғашқы туындыларына қарап айтқан Н. Чернышевскийдің бұл сөздерінде (1856 жылы жазылған) оның үлкен болашағын болжаған данышпандығы жатыр.

Ыдырыс Н. Чернышевскийдің идеалы, қиялына жасынан үлкен әсер берген нәрсе 1793-1848 жылдардағы Франция да болған ұлы төңкерістер екендігін және ниетінің – тілегінің барлығы төңкерісшілдер жағында болғандығын баса айтып, күнделігінен мысал келтіреді: «Король сайлауға, Конституция жасауға байланған әңгіме аз. Әңгіменің бірі қоғам тұрмысының күйіне де, бір тап екінші таптың қанын соратын тұрмыста» бұған қарағанда, Чернышевский тап-тартысын ерте сезгендігін білесің» [119] деп түйіндейді.

Бірақ Н. Чернышевскийдің өзінде де адасқандық болғандығын, қиялшыл социалистер құсап, Н. Чернышевский де басында мемлекет құрылысының түріне аса үлкен мағына бермей жүргендігін, мемлекет құрылысының түрлі монархия болып отырса да, қоғам тұрмысының

жалпы тегістік негізінен салуға болады деген қиялшыл социалистердің (социалисты-утописты) пікірінде Чернышевский біраз заман жүргендігін, жоғарғы айтқан сөзінде де бір жағында тап күресін байқап отырғанымен, екінші жағынан Чернышевскийдің бұл қатесі көрініп отырғандығын айтып өтіп, осындай мемлекет құрылысы тап қолындағы шоқпар екенін терең байқамағандықтан шыққан Чернышевскийдің бір үлкен қатесін былайша атап көрсетеді: «1861 жылы Александр II патшаның өлгені карашекпендерге бас бостандық бергенде де, Герцен секілді Чернышевский де Александр патшаға қатты риза болып, Александрдың саясатын жалпы тегістік жұмысымен теңестірген. Чернышевскийдің бұл қатесі Сен-Симон мен Фурьерлерден алған сабағы. Бірақ Чернышевскийдің Фурьерлерден артық жері бұл қатесін артынан өзі сезген. Артынан өзге реформатор деген айтыс полемика түрінде жазған кітабында Чернышевский күрессіз ешнәрсе тумайтындығын дәлелдейді. Үкіметпен берекелесіп отырып бұқара сыбағасын ала алмайтынын айтады» [119].

Н. Чернышевскийдің бұл пікірін Герценге де жазғаны туралы хатынан үзінді келтіреді: «Сен дүниенің бәрін берекесмен тындырмақ боласың, бұқараның сыбағасын ынтымақ жолымен әпермекшісің, одан дәнеңе шықпайды, онан бұрынғы талай үміт, талай тілек бос қиял болып шыққан. Бұрынғылардың қатесі де жеткілікті. Енді елді адастырып бітімге шақырмай, дауға шақыру керек: елге аттан салу керек, елге – «қолыңа балта ал» деп ұран шақыру керек. Балтасыз да не дәнеме бітпейді» [119].

Бірақ, Ыдырыс «Бұл сөздің Чернышевскийден бұрын өткен қиялшыл социалистердің сөзіне ұқсамайтынын, «бізге бостандықты ешкім бермес, патша да, бай да, батыр да» деген еңбекшілдер табының жырына ұқсастығын» айтады.

Адам баласының тарихы еңбекпен капитал дәуіріне келіп, бұл кеуінің тап күресі басталғанын Чернышевский өзге қиялшыл социалистерден гөрі анығырақ түсінгенін» білдіреді.

«Бірақ Чернышевский өзінің ұстазы болған қиялшыл социалистерден озып күрессіз, таласыз ешнәрсе өнбейтінін, қоғам тұрмысы негізінде тап күресі барлығын білседе, пролетариаттың тарихи жолын анық байқай алмағандығын, бір жағынан Чернышевскийдің дүниеге идеалшылдық көзқарастан сау болмағандығын да» сынап өз көзқарас тұрғысынан баға береді.

Ыдырыстың ойынша пролетариат деген кесепат орнап алады деп үркіп жүрген халықшылдар (народники) осы община арқылы, басқа елдің көрген азабын тартпай, пролетариат деген кесепатқа ұшырамай жалпы тегістікке жетеміз деп көп сандалған. 90-жылдарда туып келе

жатқан еңбекші елдің жұртшылығының бастықтары Ленин, Плеханов, Мартовтар халықшылдардың бұл пікірлерімен таласып көп айтысқан. Әсіресе Ленин Россияда да капитал тұрмысы орнап, пролетариат туғанын ендігі оған тұрмысының күйі осы екеуінің тартысына байланысты екенін жақсы дәлелдеген.

Енді бұлардың қателіктеріне Ыдырыс былайша тоқталады: «Бұлардың барлығының қатесі – бұл мәністі баптай алмағандығы. Чернышевский диалектиканы жақсы білген, Гегельдің құбылмалы диалектикасымен отырып, Чернышевский де өзіміздің заманында (собственность) капитал тұрмысын тарихтың бір даусы деп қате қараған: Чернышевскийдің бұнысы да зор даналық. Бірақ Чернышевскийдің қатесі бұл дәуірдің мөлшерін, маңызын тым қысқартып, жеңілдетіп жіберіп обшинаның күшіне сеніңкіреп кетіп, келешекті анық болжай алмай қалады. Бұған себеп Чернышевскийдің бір жағынан идеалшылдық пікірінен шыға алмағандығы» [119].

Ыдырыс Мұстамбайұлы Чернышевскийдің тарихи мәселелердің барлығын да идеалшылдық пікірінен шыға алмағандығын, «О причинах падения Рима» деген кітапшасында тарихи оқиғалардың көбін идеалшылдық пікірімен тексеретіндігін, сөйтсе де, Чернышевскийдің Россияның келешегі жайында айтқан пікірлерінің көбі халықшылдар пікірінен бөтендігін атап өтеді.

Жер мен ортақтасып пайдалану мәселесінде Чернышевскийдің қателері болса да, Россияның келешегі туралы: «Көзді жұму керек емес; сауда шаруашылық жүзінде артта қалса да соңғы уақытта Россия еліне бұл тұрмыстың заңы орнап келеді. Жақында бізді де сауда тұрмысының талас-тартысы (конкуренция) заңы қайтадан кернейді. Еріксіз, қайтсек те, біз тез арада басқа мәдениетті елдердің тұрмысына көшеміз» деген пікірін келтіре отырып Ыдырыс: «Міне, мұның барлығы Чернышевскийден соңғы заманда тараған маркстілдік пікірмен әбден үйлес. Бұл сөздерінен Чернышевскийдің үлкен қырағылы көрінсін. Егер де Чернышевский осы пікірін әрі сүзіп алып кетсе Маркстен кейінгі бір адам болар еді» десе, академик С. Қирабаев мынадай пікір айтады: «Өзінің қоғамдық және социалистік көзқарасы жағынан Чернышевский Маркс дәуіріне дейінгі бүкіл еуропалық философтар мен социалистердің бәрінен де жоғары тұрады... Чернышевский еңбектерінің осы қасиетін кезінде Маркс танып бағалаған. Герман Лопатинмен әңгімесінде ол «қазіргі экономистердің ішінен тек жалғыз Чернышевский шын мағынасындағы ойшыл болып табылады, қалғандары компиляторлар ғана... оның шығармалары тың пікірлерге, терең және қажырлы ойларға толы» [38, 71] деген».

Бірақ Чернышевскийлердің қателері болса да, заманына қарай

сөзсіз ірі кісі екендігін, Чернышевскийдің пікірін тексеру үшін Маркс әдейілеп орыс тілін үйренгенін, Маркс Чернышевскийдің ірілігін айтып бұрынғы пәлсапашылардың көбінен артық көріп мақтап кеткенін айта келіп, Чернышевскийдің Маркстен бұрын өткендігін, Фейербахты, Гегельді әбден жақсы білгендігін, бұлардан тәлім алғандығын, әсіресе өле-өлгенше Чернышевский Фейербахтың шәкірті затшылдық негізін қолдағандығын ескереді.

Халықшылдардың біруақытта Чернышевскийді өздерінің ұстазы қылып, өздерінің жолына ту қылып жүргендігін басты назарға ұстанған Ыдырыс Чернышевскийдің жеке өзіне: «60-жылдардан бергі Россияда болған өзгеріс толқындарға, марксизм орнағанша, туы болған адам – Чернышевский. 90-жылдарда Плеханов, Лениндер шығып, пролетариат жұртшылығы туғанша бұрынғы жұртшылықтың айнасы болған адам – Чернышевский.

Әдебиет мәселелерінде Чернышевский Белинскиймен қатар адам. Чернышевский Белинскийдің келіп тоқтаған жерінен ары шығып озып кеткен адам. Чернышевскийдің әдебиет мәселелеріндегі ең үлкен пікірлері «Эстетические отношения искусства к действительности очерки Гоголовского периода литература» деген кітаптарында. Чернышевский өзінің заманындағы өнер үшін болған өнер таза нәрсе, өнер рухтың (дух) жемісі дейтін пікірден аулақ болған, содықтан да, ескі профессорларға ұнамай университетке оқытушы бола алмады» деп баға береді.

Өз ортасынан озық шығып, өз заманындағы ұлы тұлғалардың біріне айналған Чернышевскийдің философиялық еңбектерімен қатар, әдебиет мәселелеріндегі туындылары да құндылығымен бағалы.

Академик С. Қирабаев Чернышевскийдің Пушкин мен Гоголь туралы ой-пікірін былай таратады: «Сыншы XIX-ғасырдағы көрнекті орыс жазушыларының патриотизмін бағалай келіп, олардан Пушкинді артық қояды. Оның себебін Пушкиннің патриоттық сезімін тәрбиелеген 1812 жылғы отан соғысы мен декабристер қозғалысынан, ақынның өз шығармаларында азаттық, теңдік күрес идеясын кең жырлауынан іздестіреді. «Пушкин өзі өмір сүрген дәуірдің ең басты және маңызды мәселелеріне жауап берді, – дейді Чернышевский. – Ол әдебиетті ұлттық сананы тәрбиелеудің аса маңызды құралына айналдырды... көпшілікті әдебиетті сүйге, сыйлауға үйретті, әдебиетшіні орыс оқырмандарына қажет және пайдалы нәрсе туралы жазуға тәрбиеледі» [38, 199-200].

БІ. Мұстамбайұлы «Жандосұлы Ораз жолдастың мақаласына жауап» [120] атты мақаласының басын: «Жандосұлы жолдастың «Ауылдағы таптар» [121] деген мақаласы басылғандығын, оның ауылдағы таптар туралы жаңа қисын шығарғандығын, бұл мақаланың ішіндегі кейбір

пікірілер ленинизмге, марксизмге үйлеспейтінін, бірақ мақала басылып шыққаннан бері бірқатар уақыт өтсе де Жандосұлының қателерін көрсетіп ешкім жауап жазғанбағандығын» айта келіп, бұл мақаланың әлде болса да қате жерлерін атап өтуді жөн көреді.

О. Жандосұлының мақаласынан: «...1) ауыл пролетариаты; 2) ауыл кедейі; 3) ауылдағы ұсақ шаруа; 4) ауылдағы орташалар; 5) дәулетті шаруалар; 6) ірі байлар мен ақсүйектер... Октябрь төңкерісінің арқасында ауыл тұрмысына көп өзгеріс кірді. Ақсақалдық, бектік дәуірінен қалған бірсыпыра сасықты теріс әдеттер жойылды және де: «мұның арқасында байлардың ел бастаған «жақсылардың» беделі кеміді» деген пікірін мысалға алып, Ыдырыс оны былайша талдайды: «Октябрь төңкерісі ауылдағы бұрыннан келе жатқан ақсақалдық рулық тұрмысының ыдыратқаны рас.

Бірақ біздің ескертетініміз қаймағы бұзылмай отырған ақсақалдық тұрмыс бұрын да жоқ болатын. Октябрь төңкерісінен бұрынырақ-ақ, осы үстіміздегі 20-шы ғасырдың басынан бастап, яки онан да ілгерірек капиталдың сатарман дәуірі ауылға сіңе бастағаннан бері, ақсақалдық дәуірінің іргесі босай бастаған. Октябрь төңкерісі ауылдың тұрмысын әбден жаңалады. Ал, жолдас Жандосұлы қас пен көздің арасында бір-біріне үйлеспейтін екі бірдей пікір айтады» десе, Ораз Жандосұлы былай дейді: «Қазақ елінің шаруашылық әлеумет құрылысының өзгешелігіне қарағанда қазақ ауылын өзгерістен бұрынғы орыс ауылымен теңеуге болады. Энгельс пен Ленин өзгерістен бұрынғы орыс ауылына қандай сын берсе, қазіргі қазақ ауылына сондай сын беру керек» [121].

Ал, Ыдырыстың пікірінше «Лениннің жазып, айтып артына тастап кеткен мұрасында, ең ұлы мәселелердің бірі: жер мәселелері, ауыл шаруашылығының жайын және оның әр замандағы қоғам тұрмысының әр түрлі күйлері, еңбекші қара шаруа мен пролетариат табының арасы» [120, 82].

Ыдырыс О. Жандосұлы айтқан «кедей шаруаларының», «ұсақ шаруалардың», «орта шаруалардың», «дәулетті шаруалардың», «ақсүйек, ірі байлардың» тізімін жасамақ болғанына қарсы шығады» [120, 85].

Ыдырыс Ораз Жандосұлының: «Біз іздеп жүрген орта шаруа ауылдағы кәдімгі дөңгелек шаруа». Көшпелі елдегі дөңгелек шаруаның орташа есеппен малы мынадай: «екі-үш түйе, үш-төрт сиыр, екі ат, бес-алты бие, жүз-жүз слу кой» – «мұндай шаруалардың ішінен сатарман егін, пұлды мал өсіріп, сатып дәулеттенген ұсақ байды, базар мен араласы көп ескі жолмен шаруа істейтін артта қалған шаруаны айыра білу керек» деген пікірін мысалға ала отырып, өзінің жауабын былайша таратады: «Алты бөліктің ішіне тарап, бытырап қылдай ұялаған Жандосұлының

орташалары тағы былай бөлшектелсе енді не қалады. Жә, орташалар бұлай болып шыққанда, ауылда не болып шығады? Жандосұлынша қазіргі біздің ауылда: 1. «Кедей деп жүргеніміздің бірсыпырасы кәдімгі ауыл пролетариаты – жері бар жалшы» деген тап бар. Бұл бұрынғы орыс ауылындағы пролетариат; 2. «Кедейде ия көлік, ия сауын, ия болмаса екеуі де жоқ болады, міне осыны кедей дейміз» – сөйтіп «кедей» табы бар; 3. «Ауылдың ең көбі, ең маңыздысы – ұсақ шаруа ... бұлар қазақ ауылында бұған дейін кедей тізімінде болып келді» – осымен ұсақ шаруа деген тап шығады; 4. Жоғарғы айтылған орташалар; 5. Дәулетті шаруалар табы; 6. Ірі байлар мен ақсүйектер табы. Мұндай таптар Жандосұлының миына сиятын шығар, бірақ ауылды білетін қазақ коммунистіне дұрыс демес. Молотов айтқандай бұл түрде орташалардың жоғалып кететін жөні бар. Көп жолдас ауылда кедей бар, бай бар деп орташаларды аттап жүре береді. Мұны Жандосұлы жолдастың өзі де айтыпты ғой. Ауылдағы малы жоқ тақыр кедейлерді қояйық, жалшыларды қояйық, бұларды пролетариат демей ауылдағы батырақ деп атасақ та болады. Аты жоқ, егіншілерге көлігі жоқ, жалданып күн көретін жалшылар орыс ауылында жоқ па екен? Орыс ауылының қазіргі халінде бұларды саны «жігі» біздің ауылдағы батырақтардан көп емес. Бұлар ауыл пролетариатына қосылып жеке тап бола қалатын орын жоқ [91].

Бұл пікірталасқа Басқарма өз тарапынан былайша жауап береді: «Жандосұлы жолдастың ауылда 6 тап дегені қате. Мұстамбайұлы жолдастың да қателері бар. Мәселен: ауыл мен деревняның сшбір айырмашылығы жоқ дегені секілді. Бұл екі мақаланы айтыс ретінде басып, басқарма бұл мәселе туралы басқа жолдастардан да пікір күтеді. Басқарма бұл туралы жиылған пікірлерді қорытып барып өзінің толық пікірін кейін айтпак».

Ауыл дүниетанымын жетік білетін қазақтың оқығандары социалистік идеяға бірден берілді. Бұл зиялы қауымның адасуы еді. Большевиктер әкелген социализм өзінің қанды тырнағын 1928 жылы қазақ байларына салғанда, жаппай коллективтендіру жүргізіле бастағанда көкірегінде сәулесі бар ұлт зиялылары қателескендерін кеш болса да ұқты. Басында ұқсас болған қауымдық-рулық меншік пен коллективтік-социалистік меншік бір-бірінен жер мен көктей айырмашылығын көрсетті.

Қорыта айтқанда, әдебиеттің көркемдік әдісі, бағыты, келешегі туралы болған әдеби-айтыстардың негізгі мазмұны нағызшылық арқылы еңбекші жұртшылықтың тілек-мақсатына қызмет ету дегенге сайды. Соңдай-ақ, бірінші тарауда әңгіме болған әдеби сыннан қазақ қаламгерлерінің эстетикалық таным-білігінің дәрежесі жайлы мол хабар алуға болады. Қазақ әдеби сынының тек айтыс-тартысыменен ғана

өспегендігін, әдебиет тарихы мен теориясы саласындағы ізденістер де демсу болған еді. Және де, таза теориялық, шығармашылық жолмен бірге, сол кездегі тапшылдық көзқарасты өршітуге партия-кеңес көмегіне сүйенген сыншылық ой-пікір ықпалын тигізгені белгілі.

20-жылдардың алғашқы жартысында болған әдеби сында әдебиеттің жалпы мәселелерінен гөрі, қаламы ұшқыр қаламгерлердің күш-қуатын, алған бағытын, ұстанған мұратын айқындау төнірегінде пікірлер көп айтылып, ағым өкілдерінің шығармалары сарапқа түсіп отыратын болса, екінші жартысында марксизм-ленизм іліміне сүйенген көзқарас басым түсе келіп, адамзаттық деңгейде қарастырылатын мәселелер тысқары қалып, әркілі ағымдардың пайда болуына себепкер болды. Идеялық-шығармашылық мақсатына қарай екіге жарылған қазақ әдебиеті бұрынғы тұтас күйдегі халық әдебиеті аумағында дамудан қала бастады. Елдің арман-тілегін тұтастай жырлауға ден қойған алашшыл қаламгерлер мен тапшылдықты жақтаған төңкерісшіл ақын-жазушылардың араларына жік түсіп, көзқарастары бірікпеді.

Дегенмен де, қазақ әдебиетінде соны ізденістердің, салмақты ой-пікірлердің пайда болып, сын өнері кәсіби жанр ретінде қалыптаса бастады. Патшалық Ресейдің цензурасы тыйым салған ой-пікірлер жарық көріп, қаламгерлердің біразының сөз еркіндігін пайдалануына мүмкіндіктері болды. Ұлттық әдебиетімізге жаңа өлшемдер еніп, әдебиет дамуының бағыт-бағдары, келешектегі міндеттері туралы кең көлемде пікірлесу өріс алды. Қаламгерлердің қалаған тақырыбына шығарма жазуына қолдары жетті.

«... Әдебиет – сөз өнері. Оны терең ұғынбай, әдеби шығармаға баға беру қиын. Жаңа зерттеуде бұл қатты ескерілуі тиіс. Әдебиеттің өзіндік заңдарымен өмір сүруі, көркемдік ерекшеліктері басты назарда болуы керек. Әдебиет адам баласына ой саларлық, көркем ғибрат берерлік мектеп болса, өз міндетін орындағаны. Кеңес тұсында да осы міндетті атқаруға тиіс еді, бірақ белгілі бір ықпалдың күшімен таза идеологияға көбірек бой алдырды. Көркемдікпен ұғылатын дүниелер тікелей үгітпен жасалды. Әдебиет шығармаларын талдау үстінде мұны да ойға ұстаған абзал» [122, 6]. Шындығында да, бүгінгі әлемге танылған әдебиетімізге кеңестік дәуірдегі әдебиеттің де ықпалы болғандығын жоққа шығаруға болмайды. Сондай-ақ, 20-жылдардағы әдеби сын-айтысқа қатысқан қоғам қайраткерлерінің ішінде Ыдырыс Мұстамбайұлының да өзінің терең білімділігімен, асқан парасаттылығымен әдебиет тарихында орын алуы тиіс деп ойлаймыз. Оның көркем әдебиет туралы жазған құнды мақалаларымен бірге, басқа салаларға арналған мақалаларының да қазақ әдебиеті тарихынан өз орнын табары сөзсіз.

II ТАРАУ

АБАЙ МҰРАСЫ ТУРАЛЫ АЙТЫС ЖӘНЕ ЫДЫРЫС МҰСТАМБАЙҰЛЫ

Жана бағыттағы қазақ әдебиетінің көшбасшысы, ұлы ақын Абайдың шығармашылық мұрасын зерттеу ісі ХХ ғасырдың бас кезінде қолға алынып, 1905-1920 жылдар аралығында қазақ баспасөзі беттерінде және жеке жинақтарда Абай өмірі мен ақындық талантына байланысты ірілі-уақты жиырмаға жуық мақала жарық көрді. Бұл зерттеу жұмыстарының басында Абайдың қайтыс болуына байланысты «Семипалатинский листок» газетінде 1905 жылы жарияланған қазанама-мақаласымен алаштың біртуар перзенті, көрнекті қоғам қайраткері Әлихан Бөкейханов тұрса, «Абай» журналының 1918 жылғы №2 санында «Екеу» деген бұркеме есіммен «Абайдың өнері, хәм қызметі» деген мақаласымен жазушылық жолға жаңа түскен болашақ үлкен дарын иелері Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов бүкіл өмірін Абайды біліп тануға, насихаттап жариялауға, бүкіл жер жүзіне танытуға сарп етіп, абайтану атты казак әдебиеттану ғылымының жаңа бір саласының негізін қалады.

Көрнекті ғалым, академик З. Ахметов ««Абай және Әуезов» атты еңбегінде Абай мен Әуезов арасындағы үндестік туралы ойын былайша таратады: «Олар екі дәуірдің перзенті болуымен қатар, бірін-бірі қайталамайтын, біртуар өзгеше дарын екендігі де, әрине, есте тұту шарт. Абай ойшыл, философ, сазгер, ағартушы, екені рас, бірақ ең алдымен – ақын. Ақын болғанда, ұлы ақын, классик ақын. Әуезов ақын емес, бірақ шебер прозаик-суреткер, драматург ретінде ақынға жақын. Әуезовтің прозалық шығармаларында да, драмалық туындыларында лирикалық сарындар, лирикалық сезімталдық айқын көрініс беретін тұстар аз емес. Бірақ ол – алдымен кең құлашты романист-жазушы, эпостық жанрдың асқан шебері және оқиғаны шисіліскен талас-тартыс, қақтығыстармен көрсете білетін драматург» [123, 10] деп М. Әуезовтің шығармаларында Абайдың ақындық өнерімен астаса алатын

бұл айтылған жайлар бірін-бірі ешбір жоққа шығара алмайтынын дәлелдейді. Сондай-ақ, академик З. Ахметов өнер салалары, қырлары әр алуандығын, арасында пышақ кесті жік жоқтығын айта келіп, «тек Абай поэзиясындағы кейбір сарындардың Әуезов прозасынан, айталық «Абай жолы» роман-эпопеясынан көрініс табуы үлкен ізденісті, жаңаша көркемдік шешім табуды қажет еткенін байыптап түсінсек болғаны» [123, 10] деп атап көрсетеді.

Абайтануды дербес ғылым дәрежесіне көтерген Мұхтар Әуезов болғандығын, М. Әуезовтің Абай жөніндегі зерттеулері осы ғылым саласының мызғымас негізі болып табылатындығын баса айтады [119, 10].

Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезов бірлесіп жазған мақаладан кейін кеңес заманы тұсында Абайдың ақындық мұрасы жайлы алғашқылардың бірі болып қалам тартқан көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, әдебиет сыншысы Ыдырыс Мұстамбайұлы болатын. Абайдың қайтыс болғанына жиырма жыл толуына байланысты жазылған Ыдырыстың «Ұлы ақын – Абай» атты мақаласы 1924 жылы Семей губерниялық «Қазақ тілі» газетінде (қазіргі «Семей таңы» газеті) жарияланды [124]. Сыншының бұл мақаласы ұлы ақыннан қалған бай мұраны іс жүзінде ғылыми жүйеге келтіріп, жан-жақты зерттеу, жарыққа шығару жұмыстары шындап қолға алуға мұрындық болды.

Ыдырыс Мұстамбайұлы өзі де түрлі лауазымды қызметтер атқарғанымен Абай мұрасын үнемі назарда ұстап, сол кездің қасаң саясатынан қызғыштай қорғады, ұлы ақынды халық санасынан өшіріп, шығармаларын жоққа шығаруға тырысқан, кейбір қаламгерлер әрекеттеріне батыл тойтарыс беріп, ұлы ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы ерекше орны мен мән-маңызын жете ашып берді. Жас ғалым ақын шығармаларын талдай келіп, Абайдың ұлылығын таныды, батыл түрде алғаш рет «Ұлы ақын» деп жариялады. Абайды байшылдық әдебиет өкілі деп қарап жаңылыс басқан Сәбит Мұқановтың «Әркім өзінше ойлайды» деген мақаласына жауап ретінде жазылған Ыдырыстың «Абай» атты көлемді зерттеу мақаласы [125] «Жаңа әдебиет» журналында жарияланды да, сол жылдардағы әдеби өмірде үлкен қозғалыс туғызып Абай шығармашылығын зерттеуге жаңа серпін әкелді.

Қазақ әдебиетінде өткеннің әдеби мұраларын зерттеуде Абайдың шығармашылығы туралы айтыс орталық мәселе болды.

Ұлы ақын туралы пікірлер жиырмасыншы жылдарда-ақ айтыла

бастаған болатын. Б. Кенжебаев «Абай» атты мақаласында [126] Абайды «халық ақыны» деп дәлелдеген болатын.

Бірақ, кейіннен әдебиеттану ғылымында тұрпайы социализмнің өріс алуына байланысты ақын шығармашылығы жайында біржақты солақай пікірлердің бой көрсеткен кездері аз болмады. Отызыншы жылдардың бас кезінде Абай туралы жазылған мақалаларда ақынның шығармашылығы көбіне оң бағасын алмады.

Абай «жуандардың» арасынан шықты, сондықтан да ол сол ортаның өкілі деген іспеттес кертартпа пікірлер басым болды. Мысалы, 1930 жылы Мәскеуде шыққан «Әдеби энциклопедияның» I-томында Абайға мынадай баға берілген:

«Абай қазақ халқының өткенін идеалға айналдыра отырып, туындап келе жатқан жаңа қоғамдық қатынасқа қарсы күрескен. Бергінде Абай жаңа экономикалық жағдайға бейімделіп, жаңадан пайда болған қазақ буржуазиясының идеологі болды» [127, 5-6].

1933 жылы шыққан Абай шығармаларына жазған І. Жансүгіровтің кіріспе сөзінде де, ҚазАПП сышының ықпалы күшті байқалады. «Абай сөзі, деп жазады Ілияс, бізге тарих, тарихи мұра. Абайдан бізге жаңа сөз табылмайды. Абай сөзі бізге ескі, кешегі көшкен жұрттағы қалған қойма сықылды. Абай өз заманына қаншалық жаңалық айтса да, қаншама маңызды келешек меңзесе де – оның барлығы да бізге ескі. Бізге керітартпа» [128, 67-68].

Абайдың қайтыс болуына отыз жыл толуына байланысты Қазақ АССР Орталық Атқару Комитеті Президиумының арнаулы қаулы қабылдауымен [129] байланысты ақынның әдеби мұрасы кең ауқымда талқыланып, пікірсайысы күшейе түсті. С. Мұқанов «Абайтану жолындағы пікірлер» [130] еңбегінде ақынның шығармашылығы жайлы 1934 жылы болып өткен пікір алысуда Абайдың өмір сүрген тұсын феодализм дәуірімен байланыстырып, ақынды феодал табының ақыны деген пікірін нықтай түседі [130]. Дегенмен, Сәбит Мұқанов ақынның әдеби мұрасының озық жақтарын да атамай өте алмайды: «Қазақ оқушыларын, қазақ бұқарасын орыс әдебиетіне таныстырған осы Абай, «Осылар (Белинский, Герцен) орыс әдебиетінде қандай орын алса, Абай да қазақ әдебиетінен сондай орын алмақшы», «Абайды кейбіреулер қазақ әдебиетінің үлгісі (классигі)» дейді меніңше бұл дұрыс».

Сыншы Қ. Өтепов «Абай капиталшыландыған феодал ақыны» [131] деп бағаласа, І. Жансүгіров «Абай жаңаланған ақсүйек ақын» [132, 45]

екендігін, ал Әзімбай Лекерұлы «Абай бір жағынан қазақ феодализмінің соңғы дәуірінің акыны болса, екінші жағынан қазақ буржуаздық заманының алғашқы акыны» [133, 63] деп екі таптың өкіліне бірдей жатқызса да негізінен жаңа туып келе жатқан буржуазияның идеологі деген тұжырымға келеді. Ғ. Тоғжанов та осы іспеттес пікірлердің ұшығын білдіреді [134].

М. Әуезов Абайды қазақ әдебиетінің классигі деп атады. Ол Абайды акындық бұлағының үш түрлі қайнардан – шығыс, батыс, казактың дәстүрлі әдебиетінен нәр алғандығы жайлы құнарлы тұжырым жасады [135].

Мұхтардың осы пікірлерін Құдайберген Жұбанов «Абай қазақ әдебиетінің классигі» деген мақаласында тереңдете түсті [136, 43]. Абай жайлы жазған мақалаларында Ә. Мәметова [137, 64-79] мен М. Сильченко да бір бағытта болған. М. Сильченко Абай феодал табының акыны деген пікірдің дәйексіздігін көрсетіп, «Абайдың мұрасы пролетариаттікі» деген ойын дәлелдеп шыққан [138, 80].

Сәбит Мұқановтың ««Әркім «өзінше» ойлайды» (Шәймерден мен Ыдырысқа жауап ретінде)» атты мақаласына [73] қысқаша тоқталып шолу жасап өтелік. Ыдырыс Мұстамбайұлының «Көркем әдебиет туралы» [37] мақаласындағы: «...біз қазақтың ұлт әдебиеті Абай заманынан басталады деп айтушы жолдастарға қосыламыз. Көркем әдебиеттің санын жүз жылға апарып отырған Сәбит жолдастың бір ниеті (!) болмас па» деген жолдарды мысалға ала отырып, оған Сәбит Мұқанов: «Менің ниетімнің әлденеге шауып отырғанын Ыдырыс білмей, мені Абайды жалмап қойғысы келіп отыр ма деп зәресі ұшқан көрінеді. Мен Абайды жалмамаймын, ешкім-ешкімді жалмамайды. Бұл арада не ниет болсын. Дәнеңе де жоқ. Менің жазғаным өз басыма келген ой» деп жауап бере келе, өзінің ойын былайша талдап жеткізеді: «Адам, адам болғалы күрестен көз ашқан жоқ. Адам тарихы – тап тартысының тарихы. Тарих жылда қорытынды шығара бермейді. Ондаған жылдарды аттап барып, қазығын бір түйіп отырады» деп бұл пікіріне, Париж коммунасы 1905 жылы Февраль, Октябрь, Қытай оқиғасы тағы басқалар – осылардың бәрі де сол басталған күні туып отырған жоқ. ар жағынан келіп шиеленісіп келген оқиғалар екендігін мысалға алады. Яғни, оның ойынша жоғары аттары аталған уақыттарда түйінін түйіп, неше жылдық күрестен бір қорытынды шығарып отырған, бұлардың бәрі де оқиғаның басы емес, қорытындысы.

Сонымен қатар, Сәбит Мұқанов Абайды қазақ әдебиетінің негізін

салушы деп санамай оны арғыдан келе жатқан әдебиеттің тек «түйінін туюшы» деп бағалайды.

Сәбит Мұқановтың кейбір кезде Ыдырыс Мұстамбайұлының мақаласында айтылған пікірлерімен санасатындығын да мына үзіндіден көруімізге болады: «Қазақстан поляктік орысқа бұрын қол салып, қырғын табуына себеп, полякта орыс капитализмімен бірге жарысып келе жатқан капитал тұрмысы болды» дейді Ыдырыс, және «Марксизм жолы бойынша қоғам тұрмысынан тап тартысынан тысқары өмір сүрген әдебиет жоқ» [37] дейді. Екеуіне де қол қоямын. Дұрыс» [73].

Алайда Сәбит Мұқановтың мақаласынан: «...әзер болса «Америка аштың» - деп Ыдырыс міне түсер. Абай байшыл табының ақыны... ...Абай қиялшыл, қиялшылдықтың өзі байшылдықтың үлкен тірегінің біреуі. Бұл жағынан да Абай байшылдықтан қашса да құтыла алмайды. Ондап зерттеген кісіге байшылдық-ұлтшылдықтың түп қазығы... ...Ақаң сықылды Абайды да орынсыз көтеретіндер бар. Ол дұрыс емес. «Қара құс қайырғанмен бүркіт болмайды, қара су сапырғанмен іркіт болмайды». Әркімнің тарихта өз орны бар. Одан артық сыйды тарих көтермейді» [73] деген тым ұшқары айтылған пікірлер де кездеседі.

Ғалым, профессор Ш. Елеуқенов «Абай мен Мағжан» атты еңбегінде: «Көркем әдебиет құбылыстан, оқиғалардан яки талант иелерінен бас құрайды. Солардың біреуі ауызға алыпбай қалса, орны үңірейіп тұрады. Ал бізде бір емес, талай тарландар акталды. Ақтаңдақ дейтін кесел фольклор екеш фольклорға дейін жайлады. Нәтижеде қазақ әдебиетінің тарихының ит жыртқан терідей ту талақайы шықты. Тіпті қыза-қыза келе, Абай төңірегін тып-типыл етіп жалаңаштап тастадық. Мұның абайтану ғылымына зардабы аз тиген жоқ» [139, 98-99] деп көркем әдебиеттегі солақай, керітартпа пікірлердің абайтануға қаншалықты зардаптарын тигізгенін атап көрсетеді.

Әдебиеттегі пікірталастар салыстыру арқылы анықталатын болса, Абай ақындығын, төңірегін, шәкірттерін бір-бірімен салыстыратын Шәкәрім, Ахмет, Міржақып, Мағжан секілді алыптар әдебиет көгінен ғайып болғаны, қазақ әдебиеті жөніндегі түсінігімізді әжептәуір әлсіретті. Абайдың мұрасының тұңғыық, терең тұстары айтарлықтай көмескіленді. Соның салдарынан Абай поэзиясы туралы сыңаржақ пікірлер аракідік айтылып қалып жүрді.

Ыдырыс Мұстамбайұлы «Абай» [125] атты сын-айтыс мақаласында: «Әдебиет айтыстарымыздағы негізгі мәселенің бірі – ескіні тексеру» екендігіне мән бере отырып, «тарих, ғылым, өнер, салт-сана, әдебиет

мәселелерін тексергенде бізге даңғыл жол – марксизм» дейді. «Жаңа әдебиет» журналының (1928) үшінші, төртінші сандарындағы «ескілік» деген бөліміндегі

С. Мұқановтың ескі мұраларды қалай тексеру керектігін айтқанына тоқталады.

«Қаншама мені түйремеңші болып орынсыз әуре болса да, Сәбиттің дұрыс пікіріне еш қарсылығымыз жоқ. Ескінің пайдасыздарынан безу керек; ескі мұраның құр әдемілігіне қызықпай, мағынасын да тексеру керек; ескінің ішінен пайдалысын ғана теріп алып, жаманын, зияндыларын тастау керек деген Сәбиттің сөздерінің бәрі дұрыс... Бұған қарсы еш дауым жоқ» дей келе, Ыдырыс Мұстамбайұлы «бірақ, сол ескі мұраның ішінде не бар, не жоғын білу үшін жақсылап оны тексеру керек. Таласымыз, ұғыспай жүргеніміз осы арада» [125] деп түсіністік туралы айтады.

Ыдырыс ескі мұраны алдымен орыс ақын-жазушыларынан бастайды: «Гогольге тиіспейік – орыстың ескі ақын-жазушыларының ішінде салт-сана жолында бізге жақындау тұрғаны осы нағызшыл Гоголь, Пушкиннің ертегілерін «Борис Годунов», «Онегин», тағы басқаларын былай қоя тұрайық, ал Лермонтовқа келсек талай қызық нәрселерді табасың. Лермонтовтың «Герой нашего времени» деген романын алсаң, осы күнге керектісі аз шығар. Печориннің пішінін қазіргі біздің айтыс тәртібімен тексере бастасак «эптиекеп» қатар мұны да өртеп жіберуге болады.

Бірақ Лермонтовтың сол романы осы күні біздің раффактарда, басқа орта дәрежелі барлық оқу орындарында әдебиет сабақтарының ішінде тексеріліп жүр. Жастарға мұны да оқытып, үйретіп жүр» дей келе, Горькийдің және басқалардың да еңбектеріне тоқталып өтеді: ««На дне» керек болса толық марксизм сынын бұл да көтере алмайды. Горькийдің ертерек жазғандарының ішінде нағыз еңбекшілер идеологиясында жазылған кітабы «Мать», бірақ бұл кітабы өзгелерінен анағұрлым нашар шыққан. Ал не себепті Горький бізге аса қадірлі. Не себепті кеше құшақ жайып, қадірлеп, құрметтеп, қарсы алдық. ...Толстойдың басын ауыртпайық, ...Островскийдің кітаптарынан біздің көзқарасымызша талай сорақылықтар шығады..., Успенский мен Чеховты тағы былай қоя тұрайық. Атақты Салтыковты алып марксизм жолымен сынағанда талай кемшіліктер ол көсемнен де шығады: ал, Достоевскийді мүлде көміп тастауға тура келеді» [125].

Бұлардың барлығына талдау жүргізген Ыдырыстың ойынша

бұлардың қай-қайсысында да өзіне біткен артықшылығы, я, кемшілігі бар. Бірақ заманына қарай бұлардың бәрі де кеменгер, бәрі де көсем болған, заманында бұлардың сіңірген еңбегі келешекке салған жолы аз емес. Қазір де бұлар тағы пайдасыз емес. Бұларсыз жаңадан еш нәрсе құрастыра алмайсың. Сондықтан «бұлар құрғақ тарих болып, ескіріп далада қалып отырған жоқ» дейді.

Ескілерді білу деген қалай болатынын, бізде қалған ескі мұранын бірі – Абай екенін айта келіп, Ыдырыс: «Бірақ сол Абайдың құлағын қаншама шулатсақ та оның кім екенін, артық-кем жері қайсы, пайдалысы қандай, керектісі не екенін білмейміз. Бұл мәселелерде әлі күнге шейін негізсіз таластардан әрі аса алмай жүрміз... Айтысымыздың түрі осындай дұрыс пікірінді теріске айналдыру, орынсыз қағысу, соғысу болып, көбінесе дәлелсіз, негізсіз болады. Абайды болсын, басқаны болсын, құдайды болсын, құранды болсын Николайды болсын, Петр патшаны болсын ауызға ала отырып-ақ марксизм жолында қалуға болады» [125] деп сынап келе, бір ауыз сөз айтқан кісінің ар жағынан сұмдық іздеудің ешбір орны жоқ екендігін айтады.

Ж. Аймауытов көркем әдебиеттегі Абай шығармашылығының ерекшелігіне былайша тоқталады: «...Сезім, көңіл суретін тілмен үйлестіріп келтіру ақынның ғана қолынан келетін жұмыс. Бұл туралы Абайдың суретшілігіне жеткен әлі ақын жоқ. Аншылықты, жылдын төрт уақытын суреттеген өлеңдеріндей суретті сөздер қай ақында бар? Және сол төрт уақытты суреттегендегі Абайдың қиялы мен сезімінің күштілігі соңғы ақындарда кем» деп бертіндегі ақындардың шығармашылығындағы кемшіліктерді атап өтеді: «Кейінгі ақындардың тағы бір міні – сыршыл еместігі... тілдерінің шебер, кестелі еместігі. Сөздерінің сырты тақылдап, үйлесіп келсе де нәзік сипаттарды жетік суреттей алмай, жадағай, үстірт кетіп, айтпақ сөздерін көңілге берік қондыра алмайды» [52, 128].

Абай шығармашылығына тағылған орынсыз пікірлерге қарсы шыға отырып, Ыдырыс Абай туралы өз пікірін толығырақ жазуды міндет көреді. «Абай туралы «өр көкірек», «ұрдым-жық» мінез көбінесе Сәбит жолдаста болады. Бұған қарсы жауапқа алдымен сөзді өлген ақынның өзіне берейік» деп, Ыдырыс Абайдың «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма» өлеңінен үзінді келтіреді.

«Абай жуан және де өзі байшыл сондықтан бізге керегі жоқ. Абай консерватор, яғни ескішіл, не Абайдың өлеңдерінің сұлулығы шамалы, не болмаса онда аса үлкен ақындық та, не терең ой да жоқ» дейтін

сыншыларға Ыдырыс, оларға алдымен Абайдың өмірін, ортасын тексеруді ұсынады. Абайдың «Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім» деген сөзін, орынсыз сөздердің көбіне берілетін жауап екендігін, «Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым» деген сөзі Абайдың сыншыларының есінде болу керектігін айтады. «Абай кім еді, заманы қандай еді?» деген риторикалық сұрақ бере отырып, Ыдырыс оған өзі: «Ол уақытта әлі келген қазақтың балалары сәлдесі қазадай молданың алдында шартта жүгініп әптиекті ежелеп, жамыраған қозыдай шуылдап отыратып заман емес пе еді? Ел ішіндегі мақтанды жұмыс партияда жеңу, қажыға бару емес пе еді? Бұл ортадан Абай өзіне азық болар не тапты?» [125] деп жауап қайырады.

Ыдырыс Абайдың 1889 жылы жазылған «Сегіз аяқ» өлеңін мысалға алып: «Ал онан бері не заман өтті? Сол өлең жазылатын замандағы орыс елінің жұртшылығының басшы адамдары Чернышевскийлер, Салтыковтар, Михайловскийлер еді. Пушкинді қояйық, осылардың идеологиясын тексерші, бұл күнгі Сәбит жырлап жүрген еңбекшілдер жұртшылығының жырын солардан да таба алмайсың... Бірақ сол Чернышевскийлер бар, Салтыков, Михайловскийлер бар, артынан іздерін басып, Плеханов, Лениндер шығатынын байқамай қалса Абай сорлыға не кінә» [125] дейді. Ыдырыстың айтқан бұл пікірінің жаны бар. Өйткені орыс халқының бетке ұстар оқымыстылары мен Абай өмір сүрген ортаның айырмашылығы жер мен көктей болатын.

Академик Қажым Жұмалиев Абайдың «Сегіз аяқ» атты өлеңі туралы пікірінде: «Сегіз аяқ» – Абайдың өз заманына көзқарасының қорытындысы тәрізді өлең. Акын падаандықты, жігерсіздікті, сөзінде тұрмайтын алдампаз адамдарды, ұятсыз, арсыз, өсек, өтірік, мақтан тәрізді елді аздыратын мінез құлықты, тағы осы сияқты жаман әдеттердің бетін ашады» [140, 27] деп сол кездегі өмір шындығының күңгірт жақтарын әйгілеп, жұртшылықты олардан сақтандырмақ болған ақынға өз бағасын береді.

Жалпы, ақынның бұл өлеңіндегі мақсаты өмір шындығының бетін ашып қана қоймай, мақсатты орындау үшін не керек екендігін де ашық көрсету болатын. Адамгершілікті ту етіп ұстаған Абайдың даналығының бірі – сол дәуірде өз ортасында озық шығып, халықты мәдениеттендіру мәселелерін жыр етуінде еді. Бұл тек Абайдың ғана емес еңбек, ғылым, адамгершілікті жырлау жер жүзіндегі ұлы, данышпан адамдардың бәрінің де көңіл бөлген мәселелері болды.

Сыншы, ғалым, педагог, профессор Темірғали Нұртазин де ақындық

рухқа, поэтикалық шабытқа орыс, Еуропа жазушыларымен дәрежелес баға беріп, қазақ өлеңіне бірінші рет ендірген Абай екендігін айта келіп: «Абайдың «Сен мені не етесің?», «Сегіз аяқ», «Айттым сәлем, қаламқас» деген өлеңдері – қазақ поэзиясында тың жаңалық, асқар биік. «Сегіз аяқта» Абай өзінің өмір қорытындысын сипаттайды. Көп құбылалы, толғаулы ойды шолған, қиын қияға шарықтаған өмірді бейнелеуге сай өлең «Сегіз аяқ» еді» [140, 32-33] деп әділ бағалайды.

Ұлы жазушылар, ұлы ақындар халықпен халықты жақындастырады, ұлт пен ұлтты бауырластырады. Абайдың бір өзі қазақ халқын қанша елге танытты. Дүние жүзінде оны білмейтін прогресшіл ел жоқ десе де болады.

Ақынды болсын, кімді болсын тексергенде тек жұмысын еске алып оның сіңірген еңбегін, істеген қызметін соған қарап бағалауға болмайтынын; екінші: атакты ақындардың, не ғылымға таңдау еңбегін сіңірген данышпандардың ішінде талайынын талай кемшіліктері, не мүлде жиренішті істері, не өмір жүзінде істеген қателері болғандығын, қайта Абайда олардың көбінде болған сорақылығы жоқтығын, ал партияшылдығы – ортаның жемісі екендігін айтқан Ыдырыс: «Абайды партияшыл дейтіндердің біреуі сол заманда туса Абайға қарсы партия ашып, таласып Абайдан не жеңіліп қалып, не жеңсе, барымта ашып, отыратын жуандардың біреуі болар ма еді, кім білсін. Мұны заман дегенді, орта дегенді ұмытып кетіп, жеңіл сөйлесітін жолдастарға амалсыз мысал үшін айтып отырмаз, әйтпесе, жуандықты, не Абайдың жуандығын ақтағанымыз емес» [125] деп нағыздық көзқарас тұрғысынан келеді.

Қытай ғалымы, ақын, аудармашы, Гоморо: ««Абай» романын мен орысша аудармасынан оқыдым. Мұхтар Әуезов ұлы жазушы екендігін содан білдім» [141, 25] деп әділ бағасын бере отырып, бірақ Мұхтарға саяси қысым да жасалғаны байқалып тұратындығын, өйткені Абайдай ұл өсірген әке ондай қатігез болуға тиісті еместігін айтады.

«Абайдың деңгейіне жетіп білетін аудармашы болмағандығынан емес, оның ортасын жете зерттеп білмегендіктен, біз аударған ақындарымыздың аудармасын өткізбей келеміз» деген, Гоморо ең алдымен Абайдың шыққан ортасын зерттеудің қажеттігіне назар аударады. «Ең бірінші, Абайды аудару үшін, қазақ деген халық қандай ел, ең алдымен осыны зерттеп білу керек. Мен архивтен қазақ халқының қарапайым халық өлеңінің бір шумағын оқып, қазақ еліне таң қалдым. Ол өлеңі мынау:

«Жапалақ жалпылдайды жар басында,
Немене жоқтың күні бар қасында.
Дос болып қас болғаннан сақта құдай,
Қасқыр да қас қылмайды жолдасына.

Қарашы, байлық пен кедейлік, опалық пен опасыздық – соның бәрін бір шумаққа сыйдырған. Ал жай халқы осыны айтқанда, сол ортадан шыққан Абай қандай екенін пайымдауға болады» деп Абайдың талантына табынған Гоморо:

«Екінші, тәртіппен бапталған әскері жоқ, сөйте тұра осынша жерді ұстауының сыры неде? Демек, Қазақ елі өнерді, өнерліні сыйлап, сөзге тұрған халық екендігі анық көрініп тұр. Осындай ерекшелігін негізге алып, біздің бұрынғы ғұламаларымыз қазақ елін «Сахараның сарбаздары» деген мағынадағы үлкен әріппен жазған. Осының бәрін ой елегінен өткізіп, зерттеп барып аударуға кіріскен ақын ғана Абайды аударарды» [141, 25] деп Абай арқылы бүкіл қазақ еліне деген ыстық лебізін білдіреді.

Абайдың ақындығын зерттеген Ыдырыс Абайдың өлеңдеріне талдау жасай отырып, өзінің сыншылық шеберлігін де байқатады. Абайдың «Құлақтан кіріп бойды алар», «Өзгеге көңілім тоярсын», «Қабыл көрсе сөзімді» деген өлеңдерін мысалға ала отырып, Ыдырыс: «Орыстың тұңғыш Державин, Майков, Козловтар секілді ақындарын былай қойып, Пушкиндерді алсаңыз да өлең ақындық туралы айтқан сөздерінің көркемдігі, мағынасы осындай-ақ. Қайта өлеңге, ақынға бұлардан гөрі Абайдың көзқарасы дұрыс» [125] деп, өзінің сыни әділ бағасын береді. Өзінің ақындық туралы сыни пікірін Ыдырыс, былай жалғастырады: «Өзіміз Абайға таң қаламыз, ұстазы Пушкин, Лермонтовтар болса да әдебиет жүзінде түк тәлім-тәрбие көрмесе де Абайда ақындық, өлең қақында сандалбай теріс пікір таба алмайсың. Абай неге Мағжанша «Мен пайғамбармын», мен «перімін» демейді. Орыс әдебиетінің атасы жоғарғы екі атақты ақынның да «Пророк», «Поэт» деген өлеңдерінде не болмаса «Муза», «Читатель» и «Писатель» дейтін өлеңдерінде ақындық туралы пікірлері тым сұрапыл қиялшылдық. Мен құдайдың елшісімін, менің сөзім жер сөзі емес, менің туысым дүниемен байланысты емес, дүниені менсінбей кететін мінездерім бар дейтін лепіру жоғарғы екі ақында да бар» дей келе, Абайдың негізіне біткен нағызшылдықтың бар екенін айтады.

Абайдың шығармашылық жаңа жолына үлгі болған орыстың классик жазушылары – Пушкин, Лермонтов, Крылов, т.б. Абайды өзі шыққан ортадан бөлініп, басқа ортаға, өркенді өнерпаздар қауымына қосылуына ықпалын тигізді. Олардың озық ойлы, реалистік еңбектері Абайға жаңа серпін беріп, шығармашылығының жаңа қарқынмен дамуына әсерін тигізді. Абай өз елінің өнер қазынасын меңгеріп қана қоймай, оны жаңа табыстарымен ұштастыра білді.

Сондай-ақ, Ыдырыс «Абайдың жалпы өлеңдерінің көркемдігін алғанда, әрине бәрі бірдей емес екендігін, кейбіреулері нашарлау, бостаяу келетіндігін, айтайын деген пікірі кейде бұлдырлау болып шығатынын» айта келіп, алайда «Мұндай кемшіліктер тек жалғыз Абайда еместігін, қандай ақын болса жазарлық сөздерінің ажары, мағынасы бірдей бола бермейтінін, ақынның өсіп барып тоқталатын жері бола беретінін» талдай отырып, ондай нашарлау шыққан өлеңдерінің қатарына «Интернатта оқып жүр» және «Замандастар туралы» [125] деген өлеңдерін қосады.

Академик З. Ахметов «Сіздерге еркін тиер, байқап қара» [142, 21-23] атты зерттеуінде ақынның жеке өлеңдерінің дұрыс талданып, бағалануына, оның шығармашылығына кеңестік жүйенің ықпалы болғандығын атап өтеді. 20-жылдарда әдебиетті таптық тұрғыдан қарап бағалау мықтап орын алған кезде, Абайды жоғарғы таптың ақыны, байшыл ақын деген пікірлер аз айтылмаған болатын. Абайды жаңалыққа, өнерге ұмтылған жаңашыл байлардың тілегінен туған ақын деп бағалаудың бел алғанына тоқтала келіп, академик З. Ахметов «Абай творчествосының зор қоғамдық, танымдық мәні әлі жете, толық ашылып көрсетілмегендіктен ол кездегі мақалалар мен зерттеулер де ақын өлеңдерінің мазмұн-мақаласының байлығын көркемдік қуаттылығын, суреттеу, бейнелеп айту шеберлігін ұғып түсіну жағы да жетімсіз болып жататыны байқалады» [142, 21-23] деп мысал ретінде Ыдырыс Мұстамбайұлының өзінің мақаласында Абайды жақтап, мақтай отырып, өлеңдерінің «кейбіреулері нашарлау, бостаяу келеді» деп сынайтынын келтіреді.

Абайдың сатиралық өлеңдері туралы айта келе, Ыдырыстың «бірақ бұлардың көбі өткір, ащы болса да, көркемдік жағынан өзге өлеңдеріндей емес», «төмен» деген пікіріне З. Ахметов: «...Оның үстінде поэзиядағы ақынның сөзі, лирикалық тұлға атынан айтылған сөз астарлы, терең мағыналы келетіні, оны тұп-тура жадағай түсінуге болмайтыны тағы да бар ғой. Өзі туралы айтқанда өзін-өзі көтермелеп, асырып айтатын

ақынға Абай мүлде ұқсамайтын болса, ол оның осалдығы демесек керек» [142, 21-23] деп жауап қайырады.

Сонымен қатар, З. Ахметов: «Абай творчествосы төңірегіндегі 20-жылдардағы, кейінгі кездердегі талас, кейбір сыңаржақ, солақай пікірлер тұрғысынан қарасақ, Ахмет Байтұрсынның «Қазақтың бас ақыны» атты 1913 жылы жарияланған мақаласындағы Абайға берген бағасы, ұлы ақынның казак әдебиеті тарихындағы алатын орнын анықтауы, өнерпаздық өзгешелігін, асқан шеберлігін тануы шынайы ғұлама ғалымға тән айрықша көрегендіктің, білгірліктің, өлең сөздің кәдірін терең бағалай алатын ақындық сезімталдықтың, талғампаздықтың үлгісі екендігін әсіресе айқын байқар едік» [142, 301] деп әділ бағасын береді.

Абайдың сыншылығы, өлең жақсы болуға не керектігін білетіні де көрініп тұрғандығын айта келіп А. Байтұрсынұлы ақынға мынадай баға береді: «Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған. Абайды казак баласы тегіс танып, тегіс білуі керек» [140, 9].

А. Байтұрсынұлының құнды пікірін Ыдырыс: «Қазақтың көбі-ақ өлең жазады. ... бірақ дәл Абайдай ақын таба алмайсың..., Абайдың ақындық беті тым күшті болған» деп толықтыра келе, оған кімдердің әсері болғандығын атап өтеді: «Орыстың ақындарынан Абайға әсіресе үлкен әсер берген Салтыков пен Лермонтов; азырақ Пушкин мен Крыловтың да белгісі бар. Ой жағынан Абайға үлкен әсер берген Толстой Абайдың өлеңіндегі көп кездесетін елдің кемшіліктерін, жаман әдет мінездерін сықак, мысқыл ету, мазақтау, надандықтарын сөгіп күлу – барлығы Абайдың Салтыков пен Крыловтан алған сабағы. Сырласу сезім күйін тартуы (лиризм) Лермонтовтың әсері. Өлеңдерінің жалпы ырғағы Пушкин мен Лермонтовтан алған үлгісі. Абайдың өзінше соғатын пәлсапасы Толстойдың сабағы» [125].

Абай өлеңдерінің көркемдік жағына Ыдырыс: «Таза көркемдік жағынан қарағанда Абайдың «Сұлу ұрғашы», «Жылдың төрт мезгілі», «Аттың сыны», «Желсіз түнде жарық ай» деген өлеңдері көңілге әбден толымды: Абайдың әйелдер туралы айтылған өлеңдерінің барлығы да Абайдың өте шеберлігін көрсетеді» деп бағаласа, Абайдың сатиралық шығармаларына да: «...Абайдың негізгі төсегі Гоголь, Салтыков шыққан пағызшылдық, Абайдың ақындығының беті Гейнеге, Салтыковке біткен улы, зәрлі өткір тіл, ащы сөз, біздің

байқауымызша, Абайдың ақындық пішіні міне қандай» [125] деп оң бағасын береді.

С. Қирабаев «Сын туралы сөз» атты мақаласында [38, 200] Чернышевский үшін Пушкин мен Гоголь – орыс әдебиетінің екі дәуірі болғандығын, Гогольді Пушкин дәстүрін жалғастырушы, дамытушы есебінде бағалағандығын, оның дәуірі – Пушкин дәуірінен кейінгі, орыс әдебиеті дамуының ең биік кезеңі болғандығын, Чернышевский Гогольді, ең алдымен өзі өмір сүрген дәуірдің ұнамсыз жақтарын аяусыз сынап шенегені үшін, сол арқылы халықтың ұлттық санасының жетілуіне әсер еткені үшін жақсы көретіндігін, сондықтан да Гоголь реализмін орыс реализмі дамуындағы жана сөз деп бағалайтынын айтады.

Абайдың лирика туралы шығармашылығына Ыдырыс: «Ақынның өзімен-өзі сырласатын, не елге шағынып, мұңдасатын уақыты болады (лиризм). Бұл бірінші ақынның, не өзінің шаршағандығынан болады, не төңірегіне тоймағандығынан, яки тұрмыста кездескен кемшіліктерден шыққан ызадан болады. Онда ақын өз қиялын жырлайды, мұнын шағады» [125] деп сипаттама бере келіп, мұндай жырлар атакты ескі ақындардың бәрінде де болғандығын айта келіп, Ыдырыс, Абайдың тіл шеберлігін де жоғары бағалайды: «... Ал, тіл жағына келсек Абай өте шебер. Өлеңдерінің көбі жабайы тілмен келіп жеңіл оқылады. Тағы сол жабайы тілмен отырып, орайтын мағынасы тым үлкен, қозғайтын сезімдері аса нәзік болады. Өлеңдерінің ішінде хат танымайтын қара қазақтар түсінбейтін сөздер, орамдар жоқ. Тек анда санда бірер жерлерде орысша, не бір бөтен басқа тілдер кездеседі. Міне ақынның бір қадірі осы...» деп тіл жағына келгенде Абайдың істеген еңбегінің қадірі одан бір де кем болмағандығын атап өтеді.

Ыдырыс Пушкиннің Абайдан артықшылығын оның алдында аздық көпті соқпағы болғандығымен, орыс елінің білім, өнер жүзінде өршіп келе жатқан заманымен, өзімен қатарлас Пушкиннің Гоголь, Грибоедов, Крылов секілді замандастары болғандығымен байланыстырады. «Пушкин өзіне жетерлік азық алды ғой, Европа әдебиетін түгел тексерерлік Пушкинде білім де, тіл де болды ғой... Ал Абай сорлы не көрді? Дәл бұл күнде тіл жағынан Абайдан озып кеткен шығармыз, онымен Абайдың қадірі азая ма? Олай десеніз бұл күнде Пушкиндердің де тілі қартайып қалды» [125] деп нақты көзқарасын білдіреді.

Ыдырыс Абай аудармаларына да ерекше тоқталып өтеді: «Абай өлеңдерінің әдемі жерлерінің бірі – Абайдың жасаған переводтары

(аудармалары) Пушкин, Лермонтов секілді үлгілермен отырып жазған өлеңдерінің әдемілігі Абайдың әдемілігін тағы да дәлелдейді. Абай, көбінесе, Лермонтов пен Крыловтан аударған... Пушкиннен перевод етілгені «Онегин мен Татьяна» ғана. Абайдың басылған кітабындағы Лермонтовтан жасалған переводтарының бір-екеуінен басқа барлығының аттары жоқ... Тек перевод көзімен ғана қарағанда құбылжытпай өте дұрыс жасалған переводтар мыналар: 1. Көңілім менің қараңғы бол-бол акын («Еврейская мелодия») – из Байрона* (Бұл перевод Лермонтовтың Байроннан алған өлеңінің басы ғана) 2. Тұтқындағы батыр – («Пленный рыцарь») 3. Қанжар – «Кинжал», 4. Рахат мені тастап қоймадың тыныш – «Ходь давно мне изменила радость». 5. Жолға шықтым бір жым-жырт – «Выхожу один я на дорогу». 6. Парус – «Парус». 7. Асау той, тентек жиын – «Казот». 8. Дұға – «молитва». Орысша білетін жігіттер осы переводтарды Лермонтовтың өз өлеңдерімен салыстырып қараса, Абайдың шеберлігіне өздерінің де көздері жетеді» [125].

Аударма – ең қиын да күрделі өнердің бірі. Абай – аудармашылықты жетік меңгерген, аударманың керемет шебері. Бідырыс айтқандай, оның шеберлігі мынадан білінеді: «кейбір орыс өлеңдерін қазақ тіліне аударғандары өзінің төл өлеңінен артық деуге болады. Орыстың әдебі болған толғаулы, ырғақты, нақсыты бай тілімен жазылған сөздерін қазақтың кедей, дөкір тілімен ұғымды, мағыналы, терең, тілге жеңіл келтіріп переводтауы мейілінше ұсталығы. Кейбір өлеңдерді, мысалы: «Қараңғы түнде тау қалғып», «Тұтқындағы батыр», «Кинжал», «Жолға шықтым бір жым-жырт» қалыбынан, мағынасынан һеш аудармай перевод еткен. Кей жерлерде сөздің мағынасынан ғана алып, қазақтың ұғымына ыңғайлап сырт пішінін өзгерткен. Абайдың ақындығының еркіндігі сол: кейбір переводты өз өлеңінен асырып, түрлеп жіберген. Мысалы. «Теректің сыйы», «Онегиннің хатын», Пушкиннің геройынан өзгертіп, тілін сұлулап перевод қылған» [125].

Бідырыстың бұл талдауына ешбір дау келтіруге болмас. Жалпы, Абай Пушкиннің өлеңмен жазылған «Евгений Онегин» деген романын толық аудармаған, одан үзінділер тәржімәлаған. Олардың өзін қазақы ұғымдармен сөйлетіп қойған, ол «Татьяна сөзін» «Тәңірі қосқан жар едің сен», – деп бастайды. Абайдың «Алла қосқан» немесе «Құдай қосқан» деп алмай, «Тәңірі қосқан» деп алу себебі, тағдырлас, тамырлас болған орыс пен түркі, нақты айтсақ қыпшаққа сонау замандарда ортақ түсініктер болған, соның бірі – Тәңір ұғымы. Абайдың қазақи түсінікті бұзбастан әр сөзді өз орнына қоя білуі оның даналығын білдіреді.

Мысалы. Абай «Пленный рыцарь» деген М. Лермонтовтың өлеңін «Тұтқындағы батыр» деп аударған. Түп нұсқа да, аударма да бес шумақтан тұрады. Өлеңнің мағынасы толық берілген. Абай аудармаларынан оның орыс тілін жетік меңгергендігі байқалады. Мысалы, «Молча сижу под окошкам темницы», – дегенді «Қараңғы үй терезесі – тұтқын орны», – деп тамаша аударған. Мұнда жолма-жол, сөзбе-сөз аудару жоқ, аударма ой мәнісіне негізделген. Тағы бір ескеретін мәселе, Абай аудармасы аудармасы, арнайы көрсетілмесе, оның төл шығармасынан еш айырмасы жоқ. Барлық сөздер, ұғымдар қазақша түсінікті.

Аудармашы Г. Бельгер Абайдың ұлылығына әділ бағасын былай береді: «...Әрбір ұлттың талғам мен баға өлшемдері әртүрлі. Мәселен, Абайдың кейбір қазақы сөз орамдарын орысқа түсіндіру мүмкін емес. Өйткені Абай атамиздың стилистикасы ұлттық ерекшеліктің жиынтығы іспетті... Талғам мен баға бүтіндей халықтың ой-өріс деңгейін, болмыс бітімін көрсететін тұстар десе де болғандай. Қазақ халқы көптеген кемеңгерлерінің арасынан іріктеп алып Абайды ғана Ұлы атады» [143, 12]. Аударманың қыр-сырын терең білетін Г. Бельгердің бұл пікіріне де толық қосыламыз.

Абайдың әдебиетімізге енгізген жаңалығына келсек, атап айтқанда тілінің ұғымдылығы, қысқалығы, аз сөзге көп мағына сыйғызуы, өрнектілігі, дәлдігі, тазалығы, анықтылығы, терең мағыналығы жағынан айтарлықтай зор болды. «Көкірегі сезімді, тілі орамды, жаздым өлең жастарға бермек үшін» деген сөзінен, «Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар» деген сөзінен Абайдың жалпы үшін өлең жазбағандығын көрсетеді. Жүсіпбек Аймауытов ақынның әдебиетімізге енгізген жаңалығы туралы: «Абайдан бергі қазақ әдебиетінің беті жана түр тапты. Абай бұрынғы ақындардың ұстанып келе жатқан бетін тастап, тыннан жол салды. Бұл Абайдың бұрынғы ақылдардан ақыл көзінің артықтығы болды – бір; ақындығы күшті болды – екі; өлеңнің өнер екендігін білді – үш. Сонымен Абай ешкімнен үлгі алмай, қазақ әдебиетінің бетін бұрып, мүйіс шығарды. Өлеңшілдікке өзгеше түр кіргізді. Осы күнгі қазақ әдебиетінің түрі Абайдың көрсеткен бетімен келеді» [52, 125] деп әділ әділ бағасын білдірс келе, кейінгі жазушылардың бәрі Абайға шәкірт болғанын, тіпті олардың Абайдың көп түріне түр қоспақ түгілі, әлі сол түрлерді түгел сіңіріп ала алмағандығын атап өтеді.

«Көптің бетін бұрып алғандығы – ақындық екпінінің күштілігі» екендігін айта келіп, «Абай қатарлы адам шығып, жана түр тапқанша

осы буындағы әдебиеттің беті «Абай дәуірі» деп аталады» дейді. Жүсіпбектің «Қазақ әдебиеті ілгері басып, өрлейтін болса, Абайдың бұл қызметі әдебиетімізге негіз болып, келешектегі көтерілуіне тұрғы болмақ. Абай «өзіне мәңгілік ескерткіш орнатып кетті» [52, 125] дегені осы күні расқа айналды.

Шындығында да, көрген нәрседен көңілде өзгеше артық бір әсер қалып, аудармай, бұлжытпай тілмен суреттеп беруде, Абайдың суретшілігіне жеткен әлі ақып жоқ. Әсіресе, жыл мезгілдерін суреттегендегі Абайдың қиялы мен сезімінің күштілігі соңғы ақындарда некен-саяқ.

Сондай-ақ, Жүсіпбек кейінгі ақындардың кездесетін кемшіліктерге де тоқталып өтеді: «Соңғы ақындардың міні – сыршыл еместігі, әркімнің жүрегінде бір жасырын сыр бар, жасырын тіл бар, жасырын күй бар. Ақынның ақындығы сол жасырын сырды тауып, жүректі тербетіп, қуантып, мұңайтып, жасырын күйдің шегін шертіп, әрбір пернесін тап басу. Ондай өлеңді оқығанда оқушының шері қозғалып, ой-көзі жүрегіне үңілетін бір әсер пайда болады» деп, олардың тілдерінің шебер, кесетелі еместігін, сөздерінің сырты тақылдап, үйлесіп келсе де нәзік сипаттарды жетік суреттей алмай, жадағай, үстірт кетіп, айтпақ сөздерін көңілге берік қондыра алмайтындықтарын айтады. Алайда, жас ақындардың ішінде Мағжанның сезіміне сөзі жақын келетін суретшілігі бар екендігін, оның тілі де кестелі, өлеңінің әсері көңілге қопатындығына тоқтала келіп, оның «Жолда» деген өлеңін мысалға келтіреді [52, 128].

Белгілі жазушы Г. Бельгер «Талғам мен баға» айдарымен берілген сұхбатында: «Әрбір ұлттың талғам мен бағам өлшемдері әртүрлі. Мәселен Абайдың кейбір қазақы сөз орамдарын орысқа түсіндіру мүмкін емес. Өйткені Абай атамыздың стилистикасы ұлттық ерекшеліктің жиынтығы іспетті» [144] деген пікірі көңілге қонарлық. Өйткені «Пушкиннің «Как гений чистой красоты» дегенін француздар мәселен қарабайыр орақшолақ тіркес деп ұғады. Ал қазақ пен орыс оған мәз болып тамсанады. Гетенің біркелкі, жұпыны, әбден жауыр болған ұйқастарына қарап, қазақ ағайындар оның ұлылығына сенімсіздікпен қарауы әбден мүмкін» [144] дейді.

Ы. Мұстамбайұлы Абайдың аудармаларына жан-жақты тоқталады. Ақынның аудармалары Лермонтовтың өз өлеңдерінен не мағына жағынан, не сурет жағынан, не тіл жағынан бірде кем еместігін, жалпы аударма деген нәрсенің қиын болатынын, бір тілде бір сөзбен айтатын мағынаны кей уақытта екінше тілде аударма алмайтындығын, аударсаң да

дәл болмайтынын, не болмаса бір халықтың тілінің сөз орамы, екінші халықтың тілінің сөз орамына үйлеспейтінін, әсіресе бұлар ақын сөздеріне жататынын айта келіп: «Ал мұны Абай қалай қиылыстырды? Орыстың Лермонтов секілді тілге шебер ақынының сөздерін, қазақтың ол кездегі көсеу тілімен орап әкелу оңай емес» [125] деп аудармашы шеберлігін жоғары бағалайды.

Шынында да, Абай аудармасы халық түсінігіне сай жасалған, мазмұнды аударма. Бұл жерде бір ескеретін жәйт, Абай ешқашан тек аудармашы болып қала алмайды, ол аудармада да ақын Абай болып тұр. Ол аудармашы болып бой тасалап қала алмақ емес.

Ыдырыс Абайдың «Нәрсенің мағынасын, көркемдігін ғана жеткізіп қана қоймай, кейбір жерлерінде өзінше пікір қыстырып қоятынын айтып мысал келтіреді: «Мәселен Лермонтовтың белгілі «Дума» деген өлеңінің аяғын: «Әкесі аштан өлген кісідей-ақ, неткен жұрт мал өлтірген жеті атасын» – яки Лермонтовтың «Жартас» – деген өлеңінің аяғын бұзып «Бәрі осы-ау деп қыз деген томсарып тұрып жылайды» дегендері сияқты. Мұндай өзгерістен ана аударылған екі өлеңнің Лермонтов көздеген мағынасы азырақ бұзылып кетсе де, бұл екі қосымша арқылы аударылған екі өлең қазақтың миына жатымды бола қалады».

Ыдырыс Абайдың Пушкиннен жалғыз «Онегинді» алып аудару мәнісін: «Біз Абайдың бұл переводын Пушкиннің Онегиніне жинастырып шығарған қысқаша жастарға үлгі ретінде жазылған өлең деп есептейміз. Абайдың Онегинді перевод етуінің мұнан басқа мәнісі жоқ. Абай Онегиннің барлық әңгімесін жат-тұрмыстың түрінен шыққанын сезген. Сондықтан Абай переводында Пушкиннің романының ішінен алдымен Онегиннің пішінін алады. Оның сонында Татьянаның хатын жазады. Артынан Онегин мен Татьянаң жолыққанға сөздерін тағы хаттасу түрінде аударып жазады. Әңгіменің ең ақырын Онегиннің өлердегі айтқан сөзі деп тоқтады. Бұл переводтың басталуы да әдемі, ақыры да көркем және сол замандағы салт-санаға қарай мағынасы да зор. Азырақ сөздерін бұзғанына Пушкин Абайды кешірер» [125] деп түсіндіреді.

Абайдың екінші бір көркем аударылған тәржімесі «Теректің сыйы» екендігін, «көркемдік жағынан, тіл жағынан бұл перевод тағы Лермонтовтың өлеңінен бір кем емес» екендігін айта келіп Ыдырыс «Осы «Теректің сыйы» деген және тағы бір-екі өлеңдері үшін атақты Белинскийдің Лермонтовты ең алғаш шыққан бетінде-ақ Пушкинмен, Гетелермен қатар қойғандығын» [125] айтады. Ыдырыс «орыстың атақты екі ақыны Пушкин мен Лермонтов Кавказда болғанын айта

келіп, «Абай «Желсіз түнде жарық ай» деп тамылжытып қырдың түнінің суретін салып беріп отырса, бәрімізге түсінікті. «Асау терек долданып, буырқанып, тауды бұзып жол салған, тасты жарып» деп, Кавказ суретін Кавказды естімеген, көрмеген Абай қалайша жеткізіп отыр? Мұны сөзге ұста, көркемшіл, суретшіл бір ақын, екінші бір ақынның сөзінен танып отыр деп білу керек» [125] деп Абайдың үлкен ақындығын бағалайды.

Ақынның «Желсіз түнде жарық ай» өлеңіндегі:

Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп.
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен гүрілдеп,

– деп келетін бейнелі сурет – оның қаламына ғана тән жетістік. Ақын қаламына тән осындай көркемдік компоненттерді Мұстамбайұлы бірнеше шығармаларынан атап көрсетеді. Сонымен берге ол: «Қаранғы түнде тау қалғып», «Қорқытпа мені дауылдан», «Теректің сыйы», «Парус», – деген аудармалар Абайдың үлкен суретшілігін көрсететінін, бұл аудармалардан біздің жас ақындарға сөз жағынан, сурет жағынан әлі де үлгі алуға болатынын айтады [125].

Сондай-ақ Ыдырыс Абайдың Крыловтан аударған мысалдарына тоқталып, «тіл жағынан, орам жағынан сұлулығына, елдің ұғымды, жатымдылығына» баға бере келіп, «Крыловтың мысалдарының казактың құяқына, мінезіне жатымды екені басқа, ал Абайдың тілі оларды жандандырып жібереді десе де болады» деп, мысалдармен дәлелдейді. «Абайдың «Шырылдауық шегіртке...», «Басы айналды карғаның, сұмның айтқан сөзіне» деген өлеңдерін мысалға ала отырып, Ыдырыс «Міне бұл секілді тіл Крыловтан артық болмаса несі кем? Орыс тілін білетін жігіттер біздің пікіріміздің дұрысын, бұрысын Крыловтың өз өлеңдерімен салыстырып, сынасын» [125] деп тілді жеңіл көретін, үйрену деген нәрсені оңай ғана санайтындардың есіне тағы салады.

«Абайды сізше кім аудару керек?» деген сауалға, Гоморо: «Аударма – әдебиеттің мықты бір жанры. Аудармашы бір халық пен екінші халықты жалғастыратын алтын көпір... Адам деген есім – өте ұлы. Оны қалай болса солай қолдануға болмайды. Міне, Абай – ұлы Адам. Оны қытайшаға бір емес, бірнеше мәрте аудару арқылы ғана қытай оқырманының сүйіп оқитын туындысына жеткізе аласың. Соған тәубә деуіңе болады... Он алтыншы ғасырдан қазіргі күнге дейін тараған

Шекспир туындысы әр елде бар. Мұхтар Әуезовтың «Абай» эпопеясы да – сондай дүниежүзілік шығармалардың қатарындағы туынды. Менің осы айтқанымға негіздеп, Абайдың өлеңдерін аударатынды атакты емес, жай адамдар арасынан іздеп табындар!» [141, 22-25]. деген екен.

БІдырыс Абай өлеңдеріндегі «адал бол, бай тап» яки «Жаныңа жақса жалқауланба, соңынан еруге» деген сөздеріне кейбір жолдастардың «қарашы Абай сұмның, «байға жүр, соңынан еруге жалқауланба, есек көтін жусан да мал тауып кел» деп «кедейді арбал отырғанын» деп шошып қайдағы сөздерді сөйлейтінін айта келіп, мұндай теріс сөздерге: «Бірінші «теріні сатпай, телміріп көзін сатып» я, болмаса «бір аяқ қымыз, бір жілік» үшін тентіреп өнерсіз бос жүрген жалқау кедейді сөгіп еңбек қылып, жалаңдамай қарның тойғыз, сен еңбек сіңіретіңіз жан-жағыңда толып жатқан кәсіп бар, мейлі егін сал, мейлі параходқа, я тері илейтін заводқа жұмысшы болып түсіп тамағыңды еңбегіңмен асыра десін, заманына қарай бұл да дұрыс пікір.

Екінші, Абайдан еңбекшіл елдің тап сезімінің, тап тілегінің жырын күту қате. Абайды сен еңбекшіл елдің жырын жырлай алмадың деп сөгу қате. Болмаса, Абайдың жоғарғы сөзінде біздің тап тілегімізге қарсы сөз бар деп, Абайды керексіз қылу орасан қате. Кедей, еңбекшіл ел өзі тап болып құралмай, өзіне тап сезімі кіріп, өз қатарын өзі құрамай, өз мұңын өзі жырламай оны біреу есіркеп, оның жоғын жоқтамайды. Абай да оны жоқтай алмағын.

Үшінші, біздің байқауымызша Абай тарихтың жүрісінің шала-пұла салынып кеткен бір сокпағы. Абай заманын ескі «аталық ру» жұршылығының ыдырап тозып, күйзеліп, сауда капиталының қазақ ішінде орын теуіп келе жатқан заманы деп тану керек. Абайдың сөздерінде ескінің күйзелгенін бір жаңалықтың келе жатқанын көресің. Әсіресе бұл белгі Абайдың «бөтен елде бар болса, әжеттесің, сыйласың» деп бастайтын өлеңінде ап-айқын көрініп тұр. Міне, Абай тарихтың қандай белінде кездескен ақын. Абайды шала сокпақ дейтініміз – Абайда ескілік те кездеседі» [125] деп жауап қайырады.

Ж. Ысмағұлов «Абай: ақындық тағлымы» [145, 22-23] атты еңбегінде Абайдың біздің әдебиетімізде ең көп зерттелген ақын болғанымен, қазір абайтанудың жаңа бір кезеңі, мәселенің шындығына жетіп, байыбына барудың ең қолайлы кезеңі туып отырғандығына тоқталады: «Кешегі идеологиялық өктемдік пен цензуралық бақылаудың аса қатаң кезінде ұлы ақын туралы айтылмай қалған немесе жаңсақ айтылған жәйттер аз емес. Ол – бір.

Екіншіден, Абай жөнінде қаншама көп айтылып, көп жазылса да, оның бүкіл шығармашылық мұрасын тұтас қалпында жеткізерліктей кең алымды зерттеулер әлі де жеткіліксіз» [145, 22-23] деп атап өтеді. Сол кездегі саяси ахуалдың қиындығына, бақылаудың қаталдығына байланысты, тіпті Мұхтар Әуезовтің өзінде де Абайға орынсыз сын айтып, артық кінә таққан жерлер әредік болса да кездесіп қалатындығын, Абай жөнінде бұдан өзге де кейбір әділетсіздіктер заман түзелді дейтін кезеңнің өзінде де тіпті бертінге дейін орын алғаны бекер еместігін ескере келіп, мысал келтіреді: «Айталық, дәл жаңағы саясат ықпалының салдарынан, Абай жөніндегі кейбір зерттеулерде ертедегі Шығыс жұлдыздары, сонсоң Байрон, Гете сияқты Батыс ақындары, оларға жалғас орыс қаламгерлері – сонау Крыловтан бастап, Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Салтыков-Щедрин, Белинский, Чернышевский, Добролюбовтарға дейін – түгел тізбектеліп келеді де, қазақтың жалғыз классигі солардың барлығына шәкірт болып шығады» [145, 22-23] деп, соңғы кездері осы ұшқарылықты түземек болған кейбір әдебиетшілердің Абайды енді Батыс пен Шығыстан бөліп алып, өзінен бұрынғы қазақ жыршыларына шәкірт етіп көрсетпек болатынына келіспеушілігін білдіреді.

Ыдырыс Абайдың жалпы сөздерін алғанда беті – жаңалықта болғандықтан мұндай адамдарды жаңашыл (новатор) дейтінін, олардың сөздері – тарихтың бір белінің жаңа салып кеткен соқпағы болатынын, қорытып айтқанда Абай қазақ ішіне жаңа орнап келе жатқан сауда капиталы дәуірінің шала соқпағы деп танитынын айтады.

Абай ақын болса, тобықтының ғана ақыны, жалпы қазаққа ортақ ақын бола алмайды, Абайды ақын деп көтеріп жүруші адамдар тобықтылар дейтұғын жолдастардың бар екендігін айта келіп, Ыдырыс бұған былайша жауап қайырады: «Бұл жолдастар не Абайды білмейді, не әдебиеттің не екенін білмейді. Абайды мақтасақ та өзіміз тобықты емеспіз. Және де тобықты деген тентек елмен аталарымыз жауласып, қан төгісіп өткен. Алдымен осыны айтып қоймасақ, біреу мені де тобықты болған соң Абайды жақтайтын шығар деп жүрер» [125] деп қазақты руға бөліп іштен ірітушілерге қарсы тұрады. Абайдың өлеңдері тобықтыдағы әңгімелері болсын, мейлі басқа бір елден алынған әңгімелері болсын, ол кездегі ата-руға бөлінген қазақтың салт-санасы, қай жерде болсын бірдей болғандығын, сондықтан тобықтыға арнаған сөздер жалпы қазақ еліне бірдей айтылған ортақ сөз болып қалатындығын айтады.

Абай тұлғасы қазақ халқының дамуында көпғасырлық рухани байланыстарды жалғастырды.

Абайтанушы А. Ісімақова «Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль» атты зерттеуінде: «В казахской литературе классический стиль сложился в конце прошлого века, когда в ней появился Абай Кунанбаев, творчество которого остается мерой дальнейшего ее развития. По художественной ценности творчество Абай стоит в одном ряду с поэзией Пушкина, Гете, Петрарки. Но почему для широкого зарубежного читателя Абай еще не стал тем, кем является он для нас – то есть казахским поэтом «номер один»? Только ли в силу его якобы непереводаемости? Так ли он непередаваем? Так ли плохи существующие переводы? В конце концов, воспринимали же сам Абай и его современники Пушкина, Байрона, Шекспира, Гете, испытывали их влияние, хотя знакомились с ними в далеко не совершенных переводах? Нет, тут дело в другом. И это сегодня стало очевидным: для каждого поэта предопределен свой час, свой срок вхождения в иные культуры. В русской литературе, например, сложилось так, что осознание миром русской литературы, как великой, было связано прежде всего с русским романом: Толстого и Достоевского. И только после них растет интерес к Пушкину – началу русской классической литературы» [146, 56] деп Ұлы ақынға орынды баға бере келіп, ары қарай ойын: «Стиль Абая, войдя в культурную жизнь своей эпохи, словно создала там мощную корневую систему, из которой появились побеги. Разумеется, новые стадии, из развития национального стиля обогащали и углубляли заложенные в стиле Абая эстетические возможности.

Сохраняя классическую цельность абаевского стиля, казахская литература не могла бы сделать вперед ни шагу. На наш взгляд, произошло раздробления этого стиля, которое со всей ясностью выразилось в творчестве Ш. Кудайбердиева, А. Байтурсьнова, М. Дулатова, Ж. Аймауытова, М. Жумабаева, М. Ауэзова, Б. Майлина. Шакарим, говоря упрощенно, берет себе то, что породило в свое время «Ғаклия» – философское осмысление вечных истин; М. Жумабаев развивает интимную, любовную лирику; Ж. Аймауытов продолжил пластичность художественного освоения реальной действительности, умение видеть красоту и совершенство вокруг; М. Ауэзов углубил аналитичность и психологизм в показе духовной сущности человека; Б. Майлин берет себе «материальное», обыкновенное, часто комическое в раскрытии психологии простого человека; А. Байтурсьнов и М. Дулатов развили высокую гражданственность и чувство социальной вины казахской интеллигенции за все происходящее. Все это представляется стилевыми

контрастами единого классического стиля, выход из нее в ту или иную сторону обусловлен конкретной художественной целью» [146, 92] деп сабақтайды.

Абай дүниетанымы – түбірінен жаңа дүниетаным. Ол қазақтардың рухани құндылықтарын сындарлы ой елегінен өткізіп, олардың көбі уақыт талабына сай келмейтінін байқады. Ауылдың мешеші тіршілігі жанын жай таптырмады, елді надандық, дау-жанжал, қызғаныш, өсек, парықсыздық дерті жайлаған еді. Тіпті ол өзінің туған ауылы жайлы былай ой толғайды: «Ел бүлігі Тобықты (Көп пысыққа молықты). Малдың малын көре алмай. (Борышын түгел бере алмай, Көрінгенге обықты» [147, 87]. Ол масылдық пен надандықты, еріншектік пен жалқаулықты жойып, халқын еңбекті сүйеге шақырды.

Ыдырыс, «Енді тексеретініміз ескі тілдегі «ғашықтық» деген мәселе және де Абайдың әйелге көзқарасы» деп «жастардың қылығына, еркек пен әйелдің қатынасынан шығатын мәселеге Абайдың қалай қарайтынын» өлеңдерінен үзінді келтіріп талдайды. Ыдырыс, «Абайдың ғашықтық өлеңдерінің артық-кем жері баршылығын, бірақ, осы тексеріп отырған «Ғашықтық» деген мәселеге Абайдың көзқарасы, Абайдың өз түсінігі бұрынғы ескі ақындардың көбінен дұрыс» [121] екендігін айтады.

Ары қарай Ыдырыс былайша талдайды: «Әйел мен еркек арасының қатынасы туралы жазылған өлеңдерінің ішінде Абайдың осы күнгі салт-санамызға өрескел, екі ауыз сөзі бар:

«Тағдыр етсе ал да
Не көрмейді пәнда».
Және де: «Сұлуды сүймектік
Пайғамбар сүннеті».

Мұндай сарын бұрынғы ескі ақындардың бәрінде де болған. Бұл екі қисынсыз тұрған сөздерді қоя тұрып Абайдың бұл мәселе жайында жазған өлеңдерін түгел алып қарасаңыз, барлығы дұрыс жолда. Осы күнгі салт-сананың көзқарасына жақындау. Екінші Абай бұл мәселеге келгенде керемет шебер. Абайдың бұл өлеңдерінде аян берген періште болмайды», «Көңілге тұйық миға жағымсыз қиялмен жасаған «ғашықтық» табылмайды». Абайдың бұл өлеңдеріндегі айтылатын «Ғашықтық» яки, жастардың жұмысы не еркек пен әйел арасының барлығы – табиғат заңынан, тұрмыс салтынан шыққан нәзік сезім, көңіл

сыры – өмір ісі. Сондықтан, Абайдың бұл өлеңдеріндегі көп сөздері әлі талай заманға жетеді. Оған ақынның мына өлең жолдары мысал:

«Тау жаңғырып, ән қосып,
Үрген ит пен айтаққа...
...Төмендеп көздері.
Үндемей сүйісіп,
Мас болып өздері.

Талай ақындар, талай философтар сүрініп, жығылып шыққан жерде, шатасып талай сандалбайға ұшырайтын жерде, Абай жүректің тілегін жырлай білген, көңілінің сырын аша білген. Табиғаттың заңы туғызған еркек пен әйел арасының қатынастарының түрін, өмірдің бір қызығы – жастықтың – мастықтың ісін – Абай жеткізе білген» [125] деп тұжырымдайды.

Абай үшін дүниедегі ең бағалы деп санайтыны – адам, оның ішінде аяулы ана, сүйген жар. Махаббатты терең түйсіне білген ақын ғашықтықты жай сезіммен сүйгендік ғана емес, адамгершілік пен шын ниеттің тоғысқандығы деп пайымдайды. Ол нағыз адал махаббатты ғана өлеңдеріне арқау етіп, шебер бейнеледі. Ол жайында Х. Сүйіншалиев «Қазақ әдебиетінің тарихы» [148] еңбегінде былай дейді: «Біріне-бірі шынайы ынтық екі ғашықтың кездесу суреттері, жүректерімен алысқан сырлары, үнсіз ұғыну, құмарлық-күштарлық лебіздері, сезімге берілген адамға тән жағдай, айтар сөзін аузынан шығара алмай демі құрып алас ұрулары шебер бейнеленіп, күрделі психологиялық көрініс, келісті сәттері терең ашылады, абзал жанға тән адал махаббат суреттеледі. Сүйіскен жастардың алар ләззаты, жап рақаты түгел айнаға түскендей бейнелі» [148, 174].

Сондай-ақ Ыдырыс «Абайды пәлсапашыл деп жүрген жолдастар бар» екендігін айта келіп былай дейді: «Біз Абайдың бастырылмаған сөздерінің жинағын оқып көргеніміз жоқ: сондықтан, мүмкін Абайдың пәлсапашыл болғандығы. Ал, біз білетін Абайда ақындық мол, бірақ философтықтан дәнене жоқ десе де болады. Пәлсапа ретінде Абай ешбір мәселе жайында бір белгілі тұтас пікір жазып кете алмаған. Тек Абай ойшыл, өлеңдерінің көбінде үлкен ой, әртүрлі пікірлер кездеседі. Ал, Абайдың кей жерлердегі пәлсапашыл деп кететін сөздері – ойы терең адамның әр нәрсенің басын бір шалғанын көрсетеді. Алдымен дін, құдай жағына келсек, Абай аса діншіл болмаған, кожа мен

молдаларды да көбінесе теріс көрген. Абай намаздарын жинап жүріп, бір-ақ оқитын болған. Мұның барлығын нағызшыл негізде шыққан таза ақылдың барлығына дәлел шығар. Бірақ, құр мінезден ғана үлкен даналық, пәлсапашылдық шықпайды» [125] дей келе, «Абайдың әсіресе пәлсапалайтын жері мынау» деп өлеңдеріне тоқталады:

«Ақыл мен жан – мен өзім,
Тән менікі,...
Мені мен менікінің айрылғанын,
Өлді деп ат қойыпты өңкей білмес».

Бұл жоғардағы келтірілген өлеңдегі сөздер, ел ішіндегі бұрынғы «Шал, молдалардан» сұм-арамза, сопы-қожалардан шықпасын, бірақ анығында Абайдың бұл сөзінде ешбір жаңа пікір жоқ екенін бұрынғы мұсылманшылық заманында шыққан, талай сопылардың сөздерінде осылай болатынын, ескі тәртіп пен «нафу» оқылған адамдар мұндай дін пәлсапасының талайын білетінін» айта келіп Ыдырыс:

«Адамды сүй. алланың хикметін сүй,
Не қызық бар өмірден онан басқа»

– деген секілді сөздерден Толстойдың Абайға берген әсері анық екендігін» сөз қылады.

«Абайдың пәлсапалық сөздерінің ішінде ең мағыналысы мынау өлең:

«Өзгені ақыл-ойға қондырады,
Біле алмай бір тәңіріні болдырады...»

деп Ыдырыс «Абайдың кітабындағы барлық пәлсапасының керекті жері осы, заманына қарай бұл сөздерде терең ой бар» [125] екендігін айтады.

Абай өте жас кезінен бастап-ақ көрнекті қоғам қайраткері болып қалыптасқандығы туралы Әлихан Бөкейханов «Құнанбаев Абай» атты мақаласында [149] былай деп жазды: «Жиырма жасқа келгенде Абай бірінші шешен, халық өмірінің, заң дәстүрінің білгірі деген атаққа ие болды. Ол көптеген қазақ даласының атақты билерінің әртүрлі дауларға билік сөздерін жақсы білді. Өзінің білуге деген ынтасы мен ғаламат еске сақтау қабілетінің арқасында қырғыз даласының даналары дүниеге

әкелген халық аңыздары, мақал-мәтелдері, афоризмдері мен ертегілерін аса көп білді» [149].

Абай қазақ этносының қоғамдық топтарының, жіктерінің сіңірі шыққан кедейлерінен бастап байлары мен билерге, төрелерге дейін барлығының ұлттық психологиясын, өмірін терең зерттеді.

Бідырыс, Абайдың пәлсапалап жазған «Сағаттың шырылдағы...» деген секілді өлеңдерін сынға алып, пәлсапаны өлең деп жазғаннан ештеңе шықпайтынын, баяғыда орыстың Державин деген ақыны «О дай бог» деп пәлсапалатқанын, ақындық өзіне бөлек, пәлсапа тағы бір басқа іс екендігін сөз қылады. «Біздің бұл мақаламызда көтерген Абай мәселесі әдебиет жүзінен де үлкен мағыналы мәселе» деп Бідырыс мынадай тұжырым жасайды: «Біз Абайды өзінің саяси жолына жалау қылатындарға да қарсымыз. Бір «Абай» деп бос «байбалам» салып, Абайдың орынды-орынсыз желеушілерге де қарсымыз. Біз екі ортада ептік, бұқпантайлық жасап, Абайды реті келсе мақтап болмаса боқтап жүргендерге де қарсымыз. Абай мәселесі мәдениет көзінен де, әдебиет көзінен де тексеріліп, еңбекшілер жұртшылығының алдында бұл мәселенің айқындалуын қажет деп табамыз. Абайдың сөздері, өлеңдері зор мағыналы тарихи оқиға. Ескіліктен біздің еншімізге қалған артық-кем болса да, жаман-жақсы болса да бір ескерілетін мұра. ...Абай заманына қарай сөзсіз ірі ақын. ...Абайды өзіне лайықты орнымен қадірлеу керек» [125].

Академик С. Қирабаев «Абайтанудың кезектегі міндеттері туралы» [150, 17] атты еңбегінде Абайдың әлеуметтік-саяси көзқарасын зерттей келе өз ойын былайша таратады: «Бұл салада бұрып жүргізілген зерттеулер бүтін тұтастай қаралуы керек. Олардың көбінде Абайды совет идеологиясына жақындатуға, ақын көзқарасының қайшылықты деген жақтарын жұмсартып айтуға, бүркемелеп кетуге ұмтылушылық байқалатын. Оны панисламизм, пантуркизм идеясына қарсы күресуші етіп көрсететін еңбектер де болды. Абай ислам догмасына қарсы күрескенімен, жалпы мұсылман дініне, мұсылман, түркі халықтары ынтымағына қарсы болмаған. Оның дінге, құдайға сенуі – соқыр сезім емес, шындықты, құдай жолын оймен тануға («оймен білген нәрсеңіз бәрі даһрі»), шарифат қағидаларынан адалдық, имандылық іздеуге құрылған» [150] деп абайтанудың да оңай ғылым еместігін, тағдыры күрделі ақынды тану үшін оның өмір сүрген заманының қайшылықтарын терең түсініп алу керектігін, ол үшін оның мұрасын зерттеу ісіне тарих, тіл білімі, өнер тану, заң ғылымдарының, тағы

басқа ғылым салаларының өкілдері де қатысуын орынды санайды. Абайдың философиялық көзқарасының көбі адамгершілік мәселесіне келіп тірелетіндіктен, акын жеке адамдарды жаманшылықтарынан арылтып, сол арқылы заманындағы қауым-қоғамын және бар халқын түзетіп, өзгертпек болады. Сонда оның бұл адамы мейірім, ар-ұят ұялаған жылы жүректі жан және нұрлы ақыл мен ыстық қайраттың иесі. Ал осы адам... «адамзатты махаббатпен жаратқан алланы сүюі адамзаттың бәрін бауырым деп сүюі хақтың жолы әділетті сүюі тиіс» сонда ғана бұл адам толық адам болмақ.

Академик С. Қирабаев «нұрлы ақыл, ыстық қайрат және оларға әмірі жүретін жылы жүрек бір кісиде табылса, онда ол табанының топырағын көзге сүртерлік қасиетті адам» деген тұжырымға келген Абайдың ойларын Әл-Фарабидің: «жүрек басты мүше, мұны тәннің ешқандай басқа мүшесі билемейді. Бұдан кейін ми келеді, бірақ мұның үстемдігі бірінші емес, екінші. Өйткені ол барлық басқа мүшелерді билейтін болса оның өзін жүрек билейді» деген ойымен үндестіріп, байланыстырады [150, 62].

Абай қажеттіліктерді физикалық және ой, рухани әрекет деп екіге бөлген. Аталған қажеттіліктер адамға физикалық және рухани ләззат береді. Акын адам «жесем, ішсем, ұйықтасам» деген қажеттіліктерін қанағаттандыруға мұқтаж екендігі, рухани ләззат тек материалдық қажеттіліктерін қанағаттандырған адамға онай болып табылатынын баса айтады. «Дүниенің мағмурлығы бір түрлі ақылға нұр беріп тұратын нәрсе. Жоқшылықтың адамды хайуандандырып жіберетіні де болады. Бәлкі дүниенің ғылымын білмей қалмақтық – бір зарарлы надандық, ол құранда сөгілген» [151, 204] дейді.

Көрнекті абайтанушы ғалым Қайым Мұхамедханов Кеңес үкіметінің арғы жиырмасыншы, отызыншы жылдар түгіл, бергі елуінші жылдарға дейін Абайға, оның асыл мұрасына көзқарасын соншалықты түзу болмағандығын, тіпті одан бергі кеңестік дәуірде де Абайды мектеп оқулықтарында ағартушы ақын дәрежесінен асыра алмағандымызды айтады.

«Ана заманда Абайды қолдан атеист жасап бақсақ, енді келіп бүгінде оны тым діндар жан етіп көрсеткісі келетіндер де аз емес» дей келіп, Қайым Мұхамедханов Ұлы Абайды былайша бағалайды: «Иә, бір сәт сөздің дертімен ауырған Абайдың жанына үңіліп көрелік. Оған дейін қазақта сөз құдіретін дәл ондай түсінген жан болған жоқ десек артық айтқандық болмас. Рас, сөздің қадірін білгендіктен

сөзге тоқтаған халықпыз деп өзімізді өзіміз көтермелеп жатамыз ғой. Солай дей тұрсақ та, «сөз патшасы, сөз сарасы» өлеңнің құдіретін көтеріп кеткен адам Абайдай-ақ болар. «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін, жоқ-барды ертегіні термек үшін. Көкірегі сезімді, тілі орамды, Жаздым үлгі жастарға бермек үшін»-дейді және Абай. Ал енді «әзірет әлі, айдаһарсыз», «алтын иек сары ала қазсыз» жазылған сол ақын мұрасын, өсиет-ғибратын кейінгі ұрпаққа қалай жеткізудеміз деген сұрақ алдыға тартылғанда әлі күнге дейін көзімізбен жер шұқитынымыз қалай?» [152] деп, бүгінгі күні де Абайды қорғап, қолдап отырмаса болмайтынын, өйткені қайсы біреулердің мерзімдік баспасөз арқылы әлін білмей әлек болып Абайға, оның шығармалары мен көзқарасына шүйілігуге тырысатынын, «Дүниенің кілті – орыста» деді, орысшыл болды дейді әлгілердің бірі ақынды орынсыз құстаналайтынын, біреулері Абай өлеңдерінің ұйқасы нашар дейді өзінше білгішсітінін, үшінші біреулер Абайды алдыға ұстана отырып, өз ұлтының жер-жебіріне жетіп тиісіп жататынын атап өтеді.

Әсіресе, Қайым Мұхамедханұлының: «Кезінде рухы түсіп кеткен тұтас бір ұлтты тізерлеп қалған жерінен тік тұрғызған Ататүрік олардың намысын: «Түрік болып туғаныңа мақтан» деп қамшылаған екен. Ал, біз Абайдай данышпандардың ұрпағы екендігімізге неге мақтанбаймыз?» [152] дегені көңілге қонарлық пікір.

1920-жылдары Абай шығармашылығына теріс көзқарас білдірушілердің бірі ретінде және ең қауіптісі ретінде Ілияс Қабыловты атап өтуге тура келеді.

Ыдырыс өзінің «Ақын Абай және пәлсапашыл Ілияс туралы» [153] атты мақаласында, Ілияс Қабыловтың мақаласынан үзінді келтіріп [154] бастайды.

«Қабылұлы Ілияс жолдас Абай туралы жазған мақаласының ақырын былайша бітіріпті: «сондықтан Қазақстандағы партия ұйымының салт-сана майданындағы міндетінің бірі – абайшылдықты жою болу керек. Ол үшін партия, кеңес жұртшылығының мәдениет майданындағы күшінің бәрін жинап алып, Абайдың пәлсапасына, Абайдың жолын қуып жүргендерге қарсы күрес ашу, оны тездету керек». Мұндай пікірдің жалпы қазақ ұлтының рухани дүниесіне қапшалықты қауіпті екенін айтпаса да түсінікті.

Ыдырыс, бұл мақаласын бірнеше тарауларға бөліп талдайды: « I. Абайды қалай тану керек?» деген тарауда Ыдырыс, I. Қабыловтың «Адам балаларының бәрі бірдей сондықтан Абайдың да басқадан артық

туған дәнеңесі жоқ деген сөзіне» таласымыз жоқ дей келе, былайша жауап қайтарады «Осы күнгі мәдениетке, салт-санаға жеткенше адам баласы талай топалаң қырғыншылықты, талай сандырақты басынан өткізген. Бұл жолда адам баласының тарихында бірінен-бірі қалған тәжірибе бар (сотрудничество поколение). Бұл жолда әркімнің сіңірген әртүрлі еңбегі бар. Мен бұл күнде диалектиканы білемін деп. бұлардың кез-келгенін істікке шаншып ала жүгіруге болмайды. Әсіресе, бұл айтылған сөздер, өнер (искусство), әдебиет мәселелерін тексергенде мықты есте болуы керек. Әйтпесе, заманның пішінін, қоғам тұрмысының жайын дұрыс түсіне алмайсың» деген Ыдырыс Абайды былайша қорғайды: «Абайды біз не әулие, не елден артықша туған жан демейміз. Сонда да мәдениеті кедей қазақ елінің ескі тарихының бір белгісі, кеше ғана басынан өткізген бір дәуірдің айнасы деп білеміз. Ал сөзімізде марксизмге қарсы, ленинизм алдында кінәлі пікір бар деп ешбір ойламаймыз. Абаймен күресу керек, қаптап кеткен абайшылдықты жою керек деп, күн ашық ел тыныш уақытында аттан салып бос ерсіленуден маркстілдік, лениншілдік табыла қоймайды» [153].

Ілияс Қабыловтың макаласындағы: «...Сондықтан Абайдың дүниесі тану әдісінен үлгі алудың керегі жоқ. Өйткені, Абайдың дүниесі тану әдісі біздің әдісімізге үйлеспейді. Оның дүниесі тану әдісі – ұлтшылдық, қиялшылдық, біздің дүниесі тану әдісіміз затшылдық диалектика. Қазақстанның жас жұртшылығы соны үйренуге, бұл жөнінде Абайдан үлгі алмай Маркс, Плеханов, Лениндерден үлгі алу керек» [154] деген пікіріне Ыдырыс былай жауап береді: «Өзінше Ілияс жолдас мұны әбден тауып айттым деп отырған шығар. Абайды маркстіл, диалектикашыл емес деп сөгу балалық емес пе? Ал, дүниесі тану әдісін, пәлсапа жөнін Абайдан іздемей Ленин, Маркстен үйрену керектігін біздің жас жұртшылығымыз Ілияс жолдастың шалағай пәлсапасынсыз да, байбаламынсыз да білетін шығар» деп батыл пікірін айта келіп, ары қарай былай жалғастырады: «Қасқыр сазайын қомағайлықтан тартады ғой. Әйтпесе биыл Октябрь төңкерісіне 11 жыл болғанда жаңа жұртшылығымыз жетіліп өсіп қалғанда диалектиканы Абайдан үйренбей Маркстен үйрен деп шұбатылған пәлсапа соғу орынсыз» [153]. Расында да, Абайдың пәлсапасы марксизмге үйлеспейді, Абайдың дүниесіне көзқарасы теріс деп, Абайдан марксизм ілімін іздеу ақылға мүлдем сыйымсыз екендігі айдан анық. Бұл тұрғыдан келгенде Ыдырыстың пікірімен толық келісеміз.

Абай дүниетанымы туралы да кезінде саясаттың кесірінен көптеген солақай пікірлер болды. Ақынға қасақана жала жабылып ол «байшыл, феодализмді көксеген ақын», ол «нағыз діншіл ақын» т.б. толып жатқан кінә тағылды. Кейінірек Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы тиісті бағасын алған кезде, Абайға жала жабу тоқталғанымен, оның дүниетанымын «зерттеудегі» тұрпайылық сақталып қала берді. Материализм мен идеализмнің «күресі» пәлсапалық мәнінен айрылып, саяси мазмұнға ие болып тұрған заманда Абайды зерттеген ғалымдар оны ие материалист ете алмай, не идеалист ете алмай, не атеист ете алмай әуре-сарсаңға түсті.

Өйткені, Абай нені оқыса да, қандай философиялық жүйелерге қызыға ден қойса да ешқашан солардың шылауында кетпеген, өзіндік қорытынды жасап отырған. Абай нені, кімді оқыса да зерттеп, үңіле оқиды. Олардан жаңа үлгі алады, үйренеді. Абайдың абайлық негізгі ерекшелігі де осында. Осы ерекшелік оның дүниетанымының дұрыс қалыптасуына көмектесті.

Данышпан ойшыл, өз заманынан озық туған ғұлама Абай ХІХ ғасырдың өзінде жалпы адамзаттық құндылықтардың мәні жайлы терең ой түйіп, қазақ ұлтының біртұтастығы жайлы толғанды. Абай үшін адам мәселесі негізгі фактор болып табылады. Ол өз халқын адамгершілік қасиеті жоғары, еңбекқор, білімді, игі жүректі болуға шақырды, жалпы адамзаттық ізгілікке үндеді. Адамдар арасындағы достық пен сүйіспеншілік – пенде үшін ең басты қасиет. Ол діннің маңызын, әсіресе шарифатты мойындады, әйтсе де оның құдайы өз жүрегінде ұялады, түйсік тереңінде болды. Сондықтан да ол діннің мәнін түсінумен шектелмей, тереңдеп жүйелі оқуға ұмтылуды уағыздады.

Абай қаламынан шыққан барша қазыпаны, оның рухани мұрасын жүйелі зерттеп тануда айрықша еңбек сіңірген адам Мұхтар Омарханұлы Әуезов болды. Ол әлемге әйгілі эпопеяны дүниеге келтіре отырып, Абай өткен жолдың бүкіл адамзаттық маңызын жан-жақты аша білді. Ұлағатты ғалым, абайтанудың негізін салушы, өзінің «Абай Құнанбаев: мақалалар мен зерттеулер» [155, 171] атты ғылыми еңбегінде қазақтың ұлы ойшыл ақынының рухани мұрасын өмір бойы жүйелі түрде зерттеу үстінде болғанын көрсетеді. М.О. Әуезов еңбегінде айтқандай: «...жакын заманда Қазақстандық элеуметтік, философиялық ойдың өсу тарихын зерттейтін... жаңа философтарымыз Абайдың жаңағыдай мұраларын түгелдей теріп,

тереңдеп талдап тексеруге мейлінше баратын болады» деуге толық негіз бар.

Абайдың шығармашылық бетін, дүниеге деген көзқарасын айқындаған үш қайнар көз туралы сонау отызыншы жылдардың өзінде-ақ М.О. Әуезов «Абай Құнанбаев – қазақ халқының ұлы ақыны» [156] атты еңбегінде белгілі бір жүйелі пікір қалыптастырған. М. Әуезов бұл еңбегінде: «Ұлттық және бүкіл адамзаттық мәдениеттің үш түрлі мол арнасы данышпан ақынның творчестволық ісіне рухани азық болды. Абайдың бүкіл ой қиялына әлеуметтік ақындық ісіне дем беріп, шапағатты нәр алған арнаның бірі – халықтың өзі жасаған, ауыздан-ауызға тараған, баспа жүзінде сақталып келген қазақтың бағзы замандағы халық мәдениетінің бай мұрасы ... ақындығына рухани дем беріп, азық болған екінші арна – шығыс мәдениетінің тамаша мұрасы, араб-иран және түрік халықтарының классикалық поэзиясы, – дей келіп ол, – үшінші арна – орыс мәдениеті» [156, 159-160] деп жазғанды.

Әйтсе де, Мұхтар Омарханұлы сол кездегі әкімшіл-әміршіл қоғамдық жүйенің салдарынан Абайға қатынасты айтқысы келген терең ойларын толық айта алмағаны белгілі. Оған бұрын абайтану бойынша жарияланбай келген, тек 1988 жылы ғана баспадан мүмкіндік алған еңбектері куә.

Ж. Аймауытұлы «Журнал туралы» [157] еңбегінде Абайға «дананың көрегендігі, ізгілікке құштарлық, әділдік, шыншылдық» тән деп тұжырымдап, ол өмір бойы « жаңылыс басқандарды дұрыс жолға бағыттауға ұмтылды» деп ой түйеді.

Абай адамгершілік идеясын жоғары көтеріп өткен. Ол азаматты шыққан тегі, атқарып жүрген қызметіне қарай емес, халқына көрсетер қызметіне қарай құрметтеуге үндейді.

Абай философия жайында Әл-Фараби секілді іргелі трактат жазбаған, дегенмен, оның қаламынан терең философиялық мазмұнды поэзиясынан басқа төлтума философиялық толғаныстардан тұратын «Ғақлия» немесе «Қара сөздер» атты еңбек жарық көрді. 1918 жылы жарық көрген «Абай» журналында Ж. Аймауытұлы «Журнал туралы» [157] деген мақаласында Абайдың философиялық дарышына алғашқылардың бірі болып баға бере келіп, былай деп дәл атап көрсетті: «Ақыл, білім, сезім, терең ойлылығына қарағанда Абай қазақтан шыққан философ (данышпан). Бұған қарағанда Абайдың адамшылық мәні, оның этикалық һәм эстетикалық келбеті, өмірінің

мәні мен мағынасы, зерде мен сезім дүниесі, ойшылды тебіренге толғантқаны байқалады». Ж. Аймауытұлының бұл құнды пікірін кемеңгер М. Әуезов та қуаттайды.

«Абайға келгенде... адам мен адамгершілік, ұждан, мораль философиясына тікелей қатысы бар, толып жатқан бөлек-бөлек бір көлемді, әрі сапалы терең ойлы пікірлері бар екені даусыз, біздің білуімізше Абайдағы философиялық көзқарастың көзі адамгершілік мәселесіне тіреледі» [158, 171] деп жазды М.О. Әуезов.

Бұл пікірді құптамау қиын, өйткені адам мәселесі және оның қоршаған дүниеге қатынасы, өлім мен өмірінің мәні философияның жалпы өзегін құрайтыны. оның басты зерттеу нысанасы болып табылатыны бұрыннан белгілі. Біртұтас дүние туралы Абай: «Дүние бір қалыпты тұрмайды, адам қуаты, ғұмыры бір қалыпты тұрмайды» [158, 219] дейді.

Ілияс Қабылұлының «Кейбіреулер Абай өте күшті ақын, Абай қазақтың жазба әдебиетінің атасы дейді. Бұл мүмкін рас шығар. Оған біздің таласуымыз жоқ. Біз мұнда тек Абайдың пәлсапасын ғана тексеріп, соған қысқаша жауап бермекшіміз» [154] деген пікіріне Ыдырыс былайша жауап қайырады: «...Міне, жолдас Ілиястың пәлсапасының басы. Сөйтіп, пәлсапашыл Ілияс жолдас осы күнгі ең талас болып жүрген мәселені бүркеп өтіп кетіп, әңгімені Абай маркстіл емес деп оп-онай тындырады. Ал, Ілиястың мамандығы пәлсапа болсын, бірақ Абай ақын ба, жоқ па, қазақ әдебиетінде Абайдың орыны қандай, осы күнгеше бұларды білмей тексермей жүрген Ілиясты үлкен пәлсапашыл деп айта салмадық» дей келе Ыдырыс «пәлсапа, өнер, әдебиет, сыншылдық дегендердің бәрі қоныстас, аралас отырған ғылымдар, бірімен-бірінің жалғасы мол екендігін философ дегендер, сыншы дегендер, ақын дегендер бірінің сырын бірі қайтсе де білу керек екендігін» [143] айтады.

Әдеби сында көркем шығарманы бағалаудың жолдары, тәсілдері бар. Мұны білу, игеру де оңай емес. Белгілі ғалым, академик З. Қабдолов сыншы туралы: «...Әдебиет туралы ғылымның жоғарыда аталған негізгі үш саласы (теориясы, тарихы, сыны) өзара тығыз бірлікте болатыны, әдебиеттің теориясын нәзік түсінбей тұрып, тарихы жайлы әңгіме қозғау; тарихын білмей тұрып, сынын өрбіту мүмкін емес екені екінің біріне аян. Шын мәніндегі әдебиет сыншысы немесе әдебиет зерттеушісі әдебиеттанудың үш саласына да жетік, білімдар әдебиетші болуы шарт» [159, 40-41] екендігін түйіндей келе,

мұндай әдебиетшіліктің озық үлгісіне орыстың ұлы революционер-демократ ойшылдары В.Г. Белинский, Н.Г. Чернышевский, Н.А. Добролюбовтардың әдебиеттің данышпан сыншылары ғана емес, тамаша тарихшылары және терең теоретиктері ретінде де мысал бола алатындығын айтады.

Ыдырыс Ілиястың пәлсапасындағы «Абайдың пәлсапасын бөліп алып, Абайдың кім екенін танимын» деген пікіріне қарсы шыға отырып, «бұл күнде тарихи мәселе болған Абайды әркім өзінше бөлшектесе, Абайды бос мылжалағаны» [153] деп өте орынды пікір айтады. Сондай-ақ Ыдырыс, орыс мәдениетінен де мысал келтіреді: «Атақты Пушкинді алсаң, бұл акынның да талай сорақы пікірлерін табасың, Пушкиннің «Клеветникам России» деген бір өлеңі бар. Пушкин бұл өлеңді Николай патшаның табанының астында қан жұтып, езіліп жатқан поляк халқының бұқарасының көтерілісіне, сол көтерілісті қолдаушыларға қарсы жазған. Пушкиннің бұл өлеңі билеп-төстеп қалған, барымта-зорлыққа сүйенген аксүйек аталарының тап тілегінің жыры. Ақсүйек аталарының тап тілегі көтеріліп, отаршылдық мінезі қызып, ұран шақырғанда, сол таптан шыққан намысты, ұлтшыл Пушкин қозбай отырсын ба? Пушкин сынды шебер мұндай әнге басқанда, оңай шаруа болмайтындығы анық шығар. Жалғыз бұл ма? Белгілі Пушкин заманында болған орыс елінің қара бұқарасының көтерілісін Пушкин өңшең ұры-қарылардың мейіріміне қанішер қаракшылардың шаруасы деп кеткен; бұларды боқтағандағы сөздерін жазып болмайды. Тағы да Пушкиннің «Бородинская годовщина» деген секілді отаршылдық аксүйектік, төрешілдік пікірінде жазылған, осы күнгі көзқарасқа өте сорақы өлеңдері толып жатыр» [153] деп, өзге елдің мәдениетімен салыстырады.

«Мәдениеттің басқа жайында орыс ағайынымыз күнбатыстан көп төмен болғанымен, әдебиет жүзінде орыс әдебиеті ең бір жоғары саналатынын, Пушкин, Лермонтов, Достоевский, Тургеновтер дүние әдебиетіне белгілі жазушылар» екендігін айта келіп, Ыдырыс: «Бұлардың барлығында да бұл күнгі салт-санаға үйлеспейтін жерлері көп» екендігін айтады.

Әсіресе Ыдырыс Толстойға ерекше тоқталады: «Бұлардың ішінде әсіресе даңқы жер жарған адам Толстой. Сол Толстойдың былықпасы тым көп; Оның пәлсапасын тексерсек талай «қожанасырлық» табылады, жай «қожанасырлығы» былай тұрсын, дәл осы күнгі идеологияға қарсы. Өзгеріс мақсатына талас (контрреволюциялық)

пікірлері де көп шығады, сөйтсе де, Толстойдың сол пәлсапасының бір заманда өзгеріс мақсатына пайдалы да жері болған. Толстойдың идеологиясының бәрі бұл күнде еңбекші елдің жаңа жұртшылығына керек болмаса да, Толстойдың залалды жерлері әлі де көп болса да, жақында еңбекші елдің жаңа жұртшылығы, оның туғандығына 100 жылдық тойын жасап өтті», дей келе «Абай мен Толстой бір емес шығар. Абай Пушкиндей де бола алмас. Бірақ сабағына қарай піспегі. Абай жаңа жұртшылықтың еншісіне тиген азды-көпті мәдениет жұрнағы, біздің асқақтап таситын да дәннеміз жоқ. Көп жолдастардың есіне салатын сөзіміз: мәдениет мәселелерінде, әсіресе әдебиет жолында, партияның ұстаған жолы ескіден қалған мұралардың барлық пайдалы жерін, жақсы жерін, көркем жерін пайдалану, еңбекші елдің мәдениетінің керегіне асыру» деп, оған дәлел ретінде Лениннен мысал келтіреді: «Еңбекшілер мәдениеті (өнері) аяқ астынан табылмайды. Я, болмаса еңбекшілер мәдениетінің маманданып жүрген адамдардың жоруымен шығатын нәрсе емес. Еңбекшілер мәдениеті барлық адам баласының капитал түрмесінің ерігінде, ақсүйектік, төрешілдік дәуірінің қорлығында жүріп жинаған білім-өнердің қордасынан жалғасып шығады (Ленин бұл сөздерді еңбекшілер мәдениетін пландап жанадан жасаймын деп әуре болып жүрген Богдановка қарсы ескі әдебиетті қирату керек деп қияңқылық жасап жүрген путурестерге қарсы айтқан) Лениннің жоғарғы сөздерін ескерген жолдастарға мұнан былай «бос байбаламды» азайтса болады» [153].

Өткен ғасырдағы орыс эстетикасын сөз еткенде мәңгі жасайтын ғажайып әдеби шығармаларымен адамзат әдебиетінде айырықша адам боп қалған ұлы жазушы Лев Николаевич Толстойдың (1828-1910) өнер туралы ой-пікірлеріне соқпай өту мүмкін емес. Ол туралы академик З. Қабдолов «Сөз өнері» [159] еңбегінде: «Лев Толстой – өткен ғасырдың екінші жартысының біздің ғасырдың бас кезінде дүниесі жүзінде тендесі жоқ данышпан суреткер, кеменгер философ, озат ойшыл әлеуметтік әділдік пен ақиқат жолындағы алып күреске барлық ғұмырын сарп еткен қоғам қайраткері; демек, ол өнер атаулының да асқан білімпазы және теоретигі еді» [159, 61] деп бағалай келе, оның қайталанбас көркем шығармаларын жаза тұра сол көркем творчествоның тарихы мен теориясын терең бойлап, өнердің не екенін, оның қоғамдық қызметін, тарихи ролі мен орнын, өзіне тән ерекшеліктерін табиғаты мен түрлерін толғана ойлап, тәптіштеп түсіндірумен болғанын атап

өтеді. Мұндай тұжырымды көркем шығармашылықты дәл танып, жіті байқайтын шын мәніндегі сарабал сыншы жасай алады.

Шәкәрім «орыс революциясының айнасы» атанған Лев Толстойды нағыз әділеттің, ардың иесі деп танып, оның даналығын, адамгершілік қасиетін ақ көңілімен ардақтап, өзін Толстойдың шәкірті санаған. Абай дүниеден озғаннан кейін Толстойды ұстаз тұтып, одан ақыл сұрап хат жазған.

Шәкәрім туралы белгілі абайтанушы Қайым Мұхамедханов «Абай мұрагерлері» [160] еңбегінде өзінің әділ бағасын береді: «Толстой айтқандай, «өзі істеген ісін, жазған сөзін ақ жүрегіне сыната білген» адам. Ертеде жазған, жарияланған еңбектерін қайта қарап, қатесі болса мойындап, кемшілігін түзетуге батыл барған» [160, 141-143].

Ыдырыс, «Ілиястың пәлсапасы» [153] деген келесі тарауында Ілияс Қабыловтың мақаласындағы: «Абайша түсінгенде алла менің жүрегімде жүреді екен, олай болса ол менің нем болады. Әрине, менің субстансам болады... Олай болса мен затпын, алла сол субстансасы. Ендеше ол свойство, адам баласына қай уақытта пайда болады... Фейербах ми болмаса ой да болмайды деп тіпті жөн айтқан. Олай болса, ой адам баласының миының свойствосы...» [154] деген пікіріне, Ыдырыс былай деп талдау жасайды: «Мұнан ел не ұғады? Біздің көпшілік қара бұқарамыз маркстіл Ілиястың мұндай пәлсапасынан гөрі құдайшыл жуан Абайды тезірек ұға ма деген қауіпім зор.

Абайдың кейбір мыжынбайлары осы күнгі бұқараның миына бір жағынан қонбайды, Ілияс жолдастың пәлсапасы тағы миға қонбайды;

Ал, Абайдың артық – көп жерін аңғара білетін, саяси саңылауы бар адамдар да мына субстансаларды қалай пайдаға асыруды түсінді ме екен?». Шынымен де, І. Қабылұлының бұл мақаласынан сол жылдардағы қызыл идеологияның ықпалы зор болғандығын анық байқауға болады.

Ыдырыс, Ілиястың «шындығында дүние адамға, адам дүниеге үнемі әсер етіп тұрады. Осы екеуінің арқасында қимыл пайда болады. Бұл қимыл әр түрлі хайуандарда әр түрлі болады. Ал, адам баласының миының ойлау жолдарын кеңітеді, ойын өсіреді. Бұл жөнінде – ми болмаса ой да болмайды – деп Фейербах тіпті дұрыс айтқан» деген пікірін мысалға ала отырып, оны философия тұрғысынан жан-жақты талдау жасайды: «Бірқатар жұрт осыны да таза марксизм деп түсінеді. Шынында «қимыл» деген нәрсе барлық жаратылыстың негізі.

Екіншісі – «дүние адам баласына, адам дүниеге үнемі әсер етіп

отырады. Осының аркасында кимыл туады» – деген сөздер мейлінше шалағай пікір. «Бұл кимыл әртүрлі хайуандарда да, әр түрлі болады. Адам баласының миын ойлау жолдарын кеңейтеді» деген сөздер шалағайлау» дей келе, ары қарай Ыдырыс Маркстің пікіріне былайша баға береді: «Өмір сүру талабында адам баласының төңірегіндегі табиғатпен қатынастары құралады. Осы қатынастар жүзінде адам баласы мен табиғаттың бір-біріне әсері туады. Өндіріс қатынастары шығады. Өндіріс қатынастарының жеміс тәжірибесі деген болып сонан барып ой-сана туады. Әйтпесе, «дүние», «қимыл» деген сөздердің, яки, миы болмаса ой да болмайды, – деген сөздердің шатағы көп» [153].

Енді, Фейербахтың пікіріне де Ыдырыс былайша жауап береді: «Әсіресе, жоғарғы айтылған екі ауыз Фейербахтың сөзінен аңдамаған кісіге туатын залал үлкен. Фейербах тіпті дұрыс айтқан болса, мидан басқа дәнеңе жоқ екен ғой деп, бірқатар жұрт құр материяға (затқа) шоқынып қалуы мүмкін. Фейербах үлкен философ. Маркстен бұрынғы затшыл философ Фейербах болған. Маркс Фейербахты ұстазым деп кеткен. Сөйтсе де Фейербах «қимыл» дегенді сезбей көріністердің жалғасын болжай алмай, диалектиканы түсінбей кеткен; мидан басқа дәнеңе жоқ» деп мешел болып отырып қалған Фейербахтың бұл сөздерін тексермей алғанда әбден шатасасың. Маркс Фейербахтың затшылдығын диалектика тезіне салып, марксизм туғызған. Екінші жерде Илияс жолдас Лениннің бір сөздерін мысалға алып отырып, оған тағы да Гегельдің пікірін қыстырмалап қояды» деп. енді Ыдырыс Гегель туралы пікірін былайша білдіреді: «Гегельдік – жаратылыстың істерінің бәрі қисынды (дұрыс). Қисынды істердің бәрі жаратылыста бар болып шығады – деген пікірін Ленин ешуақытта түгелімен дұрыс деп айтпаған шығар. Гегельдің бұл пікірін Лениннің сөздерімен құдаластырудың қажеті аз, және де, Абайдың кем-кетіктерін тексеру үшін Гегельді ақтару қиын жұмыс.

Ал дәлел үшін: Гегельді кез-келген жерге көлденең ұстай берсең, марксизмнің қай жерден шыққаныңды білмей қалмайсың. Гегельдің жоғары пікірі диалектикасының кілті. Бірақ, дүниеге идеалшылдық көзқарасының пәлсапасына ата болған Гегельдің үлкен кем жерінің өзі осы арадан табылады. Жоғарғы пікір Гегельдің диалектикасының кілті болса да, мұның екі түрлі мәнісі бар.

Мұның ең үлкен мәнісі: дүниедегі нәрсенің негізінде ақыл (сознание) жатыр деген пікір. Мұның марксизмге шатақ жері аса

үлкен. Ілияс жолдас Абайды Гегельмен ұрып жығамын деп жүр. Бұл мәністі аңдамай қалған ба? Ленин мен Маркс екеуінің Фейербах пен Гегельді ауыздарына ала беретін себебі марксизмге үлкен тәжірибе болған нәрсе.

Осы екі ғылымның пәлсапасы. Бірақ Маркс затшылдық жағын Фейербахтан алып, диалектика сабағын Гегельден үйреніп, коммунизм негізіне ғылыми жол салған, оны марксизм деп атаймыз. Марксизм тұрғанда бұл екі ғалымның сөздерінің қажеті аз, тек жалпы адам баласының салт-сана тарихын тексеру үшін керегі болмаса жеке-жеке алғанда бұл екі ғалымның сөздері марксизмге үйлеспейтін жерлері тағы көп» [153].

Ж. Аймауытовтың пікіріне назар аударсақ былай дейді: «Ғылым жолы да әр түрлі. «Дүниені рух билейді; тарихты әлеумет емес, жеке адамдар, данышпандар туғызады, әуелі – рух, идея (пікір) жүру керек; дене зат (материя) – рух пен идеяның құлы» дейтін идеализм жолы бар. Бұл – Гегельдің жолы. Гегельдің жолын қолдансақ, жеке адамды өлгенше дәріптейміз, әлеуметтен де басшыға артық мағына береміз; ақын. әлім, өнерпаз, тілесе не шығарсын, не жазсын, әлеуметті теріс жолға бастасын, олай жазбадың, бұлай жаздың деп мін таға алмайтын боламыз; ендеше ол жолды біз тұтына алмаймыз» [52] деп ақынды тексергенде ұстанатынымыз идеализм емес, материализм, марксизм мұнарасы болу керектігін, өмірге, тұрмысқа, шындыққа қабысатын тура жол – Маркстің жолы екендігін, яғни Маркстің жолы асқар белдей алдымызда көлденең жатқанда, Маркстің белін басып, Гегельдің етегінен ұстай алмайтынымызға тоқталады.

Ыдырыс өзінің I. Қабылұлының мақаласын жеке-жеке алып талдау себебін: «Ілияс Фейербахты да, Гегельді де, Марксті де, Ленинді де барлығын бір төбеге үйіп қойған соң, мұның барлығын жас жұртшылығымыздың алдына әдейі толықтау жаздық» [153] деп Ілиястың бұлардың барлығын ретсіз бір төбеге үйгенде не өзі барлығын былықтырып алып жүргендігін, не мақаласын арнап жазып отырған жас жұртшылықтың әлі де бұғанасы қатып жетіліп болмағанын ұмытып кеткендігімен байланыстырады. «Біздің тілімізде әлі бұлардың жайында тиісті кітап-құралдары жоқ. Сондықтан, Ілиястың пәлсапасын толығырақ айқындау қажет болды» [153] дейді. Ыдырыс Мұстамбайұлының бұл еңбегінен оның терең білімділігін байқаймыз. Оны Абай мұрасын сол кездегі солақай саясаттың ықпалынан арашалаған Абай туралы: «Енді Абайға келсек,

Фейербах пен Гегельді қосақтастырып Абайдан марксизмді арашалап аламын деп Ілияс жолдас бос зуре болған. Қоғам тұрмысының күйін шаруашылық, өндіріс қатынастарының негізіне байланысты десе, не яки, «салт-сананы тұрмыс билейді» десе Абайға бұлар жеткілікті емес пе екен? Маркстің бұл қорытынды пікірлері адам баласының келешек тарихына салып берген даңғыл жолы. Маркстің бұл сөздері Абай түгіл Фейербах пен Гегельдің өздеріне де жеткілікті» [153] деген тұжырымынан анық көреміз.

Белгілі абайтанушы-ғалым Ж. Ысмағұлов «Абай: ақындық тағлымы» [145] атты еңбегінде Абай туралы ызалы да зілді сын айтушылардың бірі сол кездегі идеология майданында саяси ахуал туғызып жүрген жауапты лауазым иесі Ілияс Қабылов болғандығына тоқтала келіп, оның «Философия казахского поэта Абая и ее критика» дейтін, іші-сырты ашы кекесін мен кесіп айтқан қатал үкімге толы мақаласы «Советская степь» газетінің 1928 жылғы 2 шілдедегі санында басылғандығын айтып, өз пікірін былай білдіреді: «Абайдың азаматтық және ақындық қызметін зорлықпен екі дәуірге бөліп тастап, ол біріншісінде ақынды казактың ескі патриархалдық-рулық тәртіптерінің жоқшысы етіп көрсетеді де, екіншісінде жанадан туындап келе жатқан ұлттық буржуазияның жаршысы етіп сипаттайды. Сөйтіп, екі кезеңдегі қызметін де бүгінгі қоғам тіршілігіне жарамсыз, зиянды нәрсе деп жариялайды. Жариялап қана қоймайды, Абайдың атына да, мұрасына да тіл тигізіп, оны неше түрлі саяси жүгенсіздік сөздермен балағаттайды» [145].

І. Қабыловтың сөзін сол кездегі идеологиялық үстемдіктің көзсіз қаруы деп, ал оның мына даурықпасын асылдың қадірін айыра алмаған білместік деп қабылдаған Ж. Ысмағұлов «Ақының көркемдік табиғатын біршама түсіне отырып, көрінеу бұрмалаған саяси аярылыққа не айтуға болады?» деген риторикалық сауал қоя отырып, бұған кезінде белгілі журналист, білгір әдебиетші, белсенді сыншы атанған Ғаббас Тоғжановтың 1935 жылы Алматы мен Қазанда латын әрпімен басылып шыққан «Абай» атты әдеби-сын кітабын мысалға алады. Ондағы Абай мұрасының көркемдік қасиеттерін сөз қылғандағы автордың әдеби шығарма табиғатын жап-жақсы түсінетін әзірлігі барын айта келіп, ал, енді «Абайдың адам, азамат, қайраткер ретіндегі, тарихи тұлға ретіндегі рөлін бағалауға келгендегі автордың мейілінше қыңыр, солақай, сыңаржақ пікірлеріне бүкіл жан-жүрегіңмен қарсы тұрып, наразылық білдірмеуің тағы мүмкін емес» [145, 8] дейді.

Ж. Ысмағұлов сол жылдардағы ресми идеологияның әпербақан солшыл қапатынын асыра сілтегіштері қаншама өзеуресе де, Абай аты тарихтан өшпегендігін және бұл орайда кезінде қажетті белсенділік танытып, ұлы ақын мұрасын қорғап қалуға үлес қосқан жұртшылық өкілдері, белгілі қоғам қайраткерлері, әдебиет пен өнердің өз адамдары болғандығын айта келіп, Ыдырыс Мұстамбайұлына өз тарапынан орынды бағасын береді: «Өткеннің мұрасына нақты-тарихи тұрғыдан келіп, Абай шығармашылығына әділ бағасын беруде айқын бағыт, берік тұғыр ұстанған беделді сөз иелерінің бірі – Ыдырыс Мұстамбайұлы. Және бір назар аударарлығы, үнемі партиялық, мемлекеттік іс басында жүрген қоғам қайраткері Абай жөніндегі өзінің әлеуметтік-саяси тұрғыдан жазылған мақалаларында Абай мұрасының әдеби-көркемдік ерекшеліктерін де білгірлікпен қорғайды. Аталған мақаланың «Литературное наследство Абая» деген бөлімі – осыған айқын айғақ» [145, 13]. Ж. Ысмағұловтың бұл әділ бағасына біз де толықтай қосыламыз.

«Абайдың пәлсапасы» [153] деген тарауында Ыдырыс Абайдың философиясына тереңірек тоқталады: «Абайдың пәлсапасына келсек Абай біртұтас пәлсапа пікірін қалдыра алмаған... Діншілдік жағына келгенде, құдай аузында болмасын көңіліңде болсын, бұл дүние опасыз, алдыңда мәңгілік бар, –дейтін пәлсапаларды Абайдан бұрынырақ «мұсылманшылық» дәуірі өршіп тұрған заманда талай сопылар айтқан... Абайдың дін жөнінде айтқан сөздерін өзінің істерінің көбінде тағы Толстойдың әсері бар» дей келе, Ыдырыс Ілиястың «Абай ораза ұстап, намаз оқымағанымен алланың барлығына сенімі күшті болған. Абай өле-өлгенше аллаға сенімін жоймаған» – деген пікіріне, былай деп жауап қайырады: «Бірақ, Абай заманындағы қазаққа алла деген сөз оңай пәрсемес.

«Өзгені ақыл ойға қандырады
Білім алмай бір тәңірін болдырады...
Құмарсыз құр мұлгуге, тоя алмаймын»

– деп Абай құдай туралы айтқан. Аллаға иненің ұшындай шек келтірсең мәңгілік «тамұқ» азабына қаласың деген сенім көпшілік пікір, сананың бойын басып тұрған заманда, Абай бұл сөзді қалайша айта алады? Мәдениетті елдің ақындары күні кеше «пайғамбар», «періште», «біліс» деген түсіністерді жыр қылып жүргенде Абайдың

Лермонтовтан алған бір аудармасы болмаса, мұндай түсіністерді Абай әдейілеп сөз қылған емес. Елдің аузында құдайдан соң Мұхаммед жүретін заманда Абай қалайша оны ешбір жерде азуына алмайды» деп айта келе, Ыдырыс Абайға былайша баға береді: «Абай біртұтас пәлсапа пікірін қалдырып кетпесе де, заманына қарай зор адам болған. Бұны тану керек. Абай үлкен ойшыл адам болған. Қиялмен Абай дүниені шырқ айналып, әр нәрсені ойлап-ойлап «жаны жаралы бір жан» болған; Алды-артында тірегі болмағандықтан, білімі, тәжірибесі шамалы болғандықтан, шаршап-шатасқан жан. Мұндай жанның шығуы бір нәрсенің салқыны» [153]. Расында да, Абайды философ ретінде қарастырғаннан гөрі, ойшыл деп атаған жөнге келетін тәрізді. Өйткені, философ атауына қарағанда, ойшылдық кен ауқымды камтиды және әлдеқайда мәндірек.

М.О. Әуезов айтқандай: «Шын мәнінде алғанда, Абай философ емес, ғылымдық кең мағынасында алғанда, Абайдың арнап жазған философиялық жекеше терең толғаулы еңбектері, трактаты жоқ» [161, 480]. Осы пікірді жолдаған жазушы сонымен бірге Абайдың философиялық дүниетанымын зерттеуді мақсат еткен: «Және осындай ойшылдық белгілерін жеке философиясы деп атамасак та, акынның даналық, философиялық көзқарастары деген тұрғыда мейлінше түгел камтып, тексеріп, талдай білуіміз керек» [161, 410]. Жазушының ой-пікіріне толық қосыла отырып, Абайдың философиясын терең зерттеуге мүмкіндіктің туғанын айтуға болады.

Абай дүниетанымын толық түсіне отырып, оның философиясы бойынша әдейі арнап еңбек жазбағандықтан, оның түсініксіз жерлері көп. Оның үстіне осы уақытқа дейін маркстік-лениндік философия әдістері негізінде ұлы акын ойларының біраз жерлері теріс түсінілді. Ең алдымен оның дінге қатынасы бұрмаланды. Атеизм мемлекеттік идеология болғандықтан, Абайды зерттеушілердің бәрі оны дінге, исламға қарсы қоюға мәжбүр болды да, акынның шынайы ойлары дұрыс бағаланбады.

Көрнекті тілші ғалым Құдайберген Жұбанов Абайдың қайтыс болғанына 30 жыл толу қарсаңында. «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» [140] атты мақаласында: «Абайдың аударғаны құран емес, – Байрон мен Лермонтов, Пушкин мен Гете, Крылов. Өз жанынан жазғандары да дінге қатысты трактаттар емес, «өткірдің жүзі, кестенің бізі, өнегін сендей сала алмайтын» сұлу өлең, шешен сөз. Сонда да оған «діншілсің» деп ұрысып, «мен» менен «менікінің» айрылғанын,

«өлді» деп ат қойыпты өңкей білмес», – дедің, идеализмге түсіп кеттін деп өкпелемейміз-ау!

Бұл әрине «Түзу кел, қисық, қыңыр, қырын келмей. Сыртын танып, іс бітпес, ішін көрмей» – деп жалынып кеткен Абайдың арызын құлаққа ілмегеніміз ғой. Әйтпесе: «Өлді деуге сия ма ойландаршы, өлмейтұғын артына сөз қалдырған»- деген сияқты даусыз ақиқатты да таныған болар едік, образды көркем сөз бен философиялық концепцияның қайсысы қай жерге жүргенін де аңғарған болар едік. «Асау жүрек аяғын шалыс басқан» жері болса бір сәрі, кейде дұрыс басқан жерін де «шалыс» деп шатаспаған болар едік...

Сөйтіп, Абайды көрші елдердегі замандастары, бастастарымен, салыстырғанда, ұлт тіліне, әдебиетіне сіңірген еңбегін, ақындық күшін алғанда, Абай бәрінен де озып шығады. Өйткені ол кезде таза казак тілімен жазып, ол жазғанын классикалық әдебиет деңгейінде шығарған адам болған жоқ.

Абайдың бірқатар сыншылар ескермей жүрген бір окшаулығы – осы .

Абай – өз ортасының Данте сияқты адамы. Бірақ Данте – ескінің соңы, жапаның алды еді. Орта дәуір мен ояну дәуірінің аралығындағы көпір еді. Ал Абайдың алды жоққа жуық та, арты ғана бар: ол – соны дәуірдің басы. Оның төңірегі – Эгей теңізі емес, Сарыарқаның шөлі де, өткені – классикалық Рим емес, үдіре көшкен қайшылық өмір ғой.

Абайдың осы алды жоққа жуықтығы, салған жолының сонылығы – еленбеген ерекшелігінің бірі» [140] деп көрегендік танытады.

Алдымен, «философ» атауының төркініне көз жіберіп, оның не мағына беретініне тоқталып өтейік. «Философ» термині философия пәні бойынша маман, сондай-ақ дүниетаным мәселелерімен айналысатын ойшыл дегенді білдіреді екен. Яғни дүниетанымға қатысты көзқарастарды ғана зерттейді екен.

Ал, ойшыл, дана, данышпан атауларының мән-мағынасы бұдан гөрі тереңірек, әлдеқайда ауқымды тәрізді. Сондықтан да, ұлы Абайдан аясы тарлау «философ» болғанын, яки болмағанын қарастырғаншап гөрі, барлық пән атауларын қамтитын ойшыл атаған жөн. Мәселен, «философ» деген терминнің өзі мынадай ұғымды білдіреді екен: «Философ: Специалист по философии, а также вообще – мыслитель, занятой разработкой вопросов мировоззрения» [162].

Түбегейлі зерттеліп, білікті ғалымдардан тиісті бағасын алып үлгермеген Абай әлемінің ашылмаған сыры әлі көп. Ақынның діни-әлеуметтік философиясына да біржақты баға беріліп, теріс пікірлер де

кездесіп жатты. Абайдың дүниетанымы жөніндегі ғылыми-қоғамдық пікірталас әлі де жүріп жатыр. Белгілі әдебиетші-ғалым, профессор Ә. Қоңыратбасев мынадай естелік айтады: «...Сөз кезегін алған Мұқаң мінбеге көтеріліп: – Абай философиясын зерттеу әрине, жақсы бастама. Бірақ оны журналистік шолу емес, теориялық тұрғыдан зерттеген дұрыс болар еді. Абайдың әдеби мұрасына келгенде оның ақындығын баса көрсеткеніміз жөн. Пушкиннің философиясын зерттеп олжа тапқандар орыс халқында көп емес. Олар Пушкинді ұлы ақын деп дәріптейді. Біз де осы арнаға түссек қайтеді» [163, 169] деді.

Кеменгер жазушымыз Мұхтар Әуезовтың бұл пікірінің келешекте де маңызының зор болатыны даусыз.

Абайдың әлеуметтік және дүниетанымдық көзқарастарын терең зерттеген ғалымдарымыздың бірі – Ғ. Есімовтің «Хакім Абай» [164] еңбегіндегі мына пікірі де көңілге тоқырлық жайды аңғартса керек: «Өкінішке орай, Абайдың осы терең пікірлері әлі маман философтардың назарына ілінбей-ақ келеді. Оның ең басты себебі – біздің кеңес дәуіріндегі философтардың Абай оқыған ислам философиясына мән беріп зерттемегендігінде. Ислам философиясына үңілмей Абайдың көзқарастарын талдау өте қиын шаруа» [164]. Өйткені, кеменгер Толстойдың өзі ««Мен ақынмын, мен саналымын деген адамның ең соңғы табан тірер жері – Ислам» деген сөз. Сондықтан да Абайдың мәңгілік «жұмбақ адам» екендігіне ешкімнің де шүбәсі болмас.

Ары қарай, Ыдырыс «Абайдың пәлсапасы» [153] атты тарауында: «Абайдың пәлсапасының бір тиімді жері: «сенде бір кірпіш дүниеге, кетігін тап та бар қалан», және «талайғы кәрі дүниенің бір тетігін ұстап бақ» деген сөздері. Барлық дүниенің тамыры бір екендігін, әр нәрсенің дүниеде өзіне лайық орыны бар екендігін болжаған. Бірақ, ортасының берген азығы осы-ақ болған соң бұл пікір тамырланып өспей долбар күйінде қала берген» деп талдай келе, сайып келгенде Абайдың пәлсапасы жайында пікірін былайша тұжырымдайды: «Абайда аса үлкен пәлсапа да жоқ, барлы-жоқты Абайдың пәлсапа пікірлері қиқымдау болып келеді. Ал, осы күнгі жас жұртшылығымызға Абайдың идеологиясы, Абайдың құдайын азық болады деп ешкім ойламайды бірақ Абайдың да өзінің орыны бар, маркстік болмағанына Абайды сөгу әбден білместік.

«Ішін толған у мен өрт,
Сыртым дүрдей
Мен келмеске кетермін түк бітірмей»

– деп Абай көпшіліктің жаңа ғана санасына кіріп келе жатқан сауалдардың зарын тартып, зарлап жүргенде Ленин, Мартовтар осы күнгі біз секілді орыс елінің жаңа жұртшылығына Марксті алғаш таныстырып жүрген кездері болатын. Қанша әулие болса да ешкім ортадан асып ештеңе жасай алмайды. Сондықтан, Абайдың болымсыз пәлсапасының ішінде қанша шатағы болса да, Абайды орынсыз кез келген жерде істікке алмау керек. Абайдың пәлсапаларының бұл күнде керегі болмағанымен Абайды білу, заманына қарай оның кім екенін тапу әбден керек» (153). Ы. Мұстамбайұлының бұл орынды айтылған пікіріне ешкім де дау айта қоймастығына әбден сенімдіміз.

Ыдырыс Мұстамбайұлы «Абайдың жұртшылық беті» [153] деген тарауында Абайдың жалпы идеологиясы туралы айта келіп, оның ішінде «Ілияс жолдастың Абайдың заманының суретін дұрыс келтіргенін, бірақ Ілияс жолдас дұп-дұрыс пікірін ақырында апарып сұйықтатып жіберетінін» айтады. Ілияс Қабылов өзінің пәлсапасын Абайдың мына секілді өлеңдеріне қарастырады:

1) «Бай алады кезінде көп берем деп».

2) «Ғылым таптай мақтанба».

3) «Единица – жақсысы

Ерген елі бейне нөл»

Абайдың осындай өлеңдерін мысалға алып, І. Қабылов өзінің мақаласын: «Абайдың пәлсапасы, Абайдың қоғамға көзқарасы деп әлденешеге бөлгенін» айта келіп, Ыдырыс олардың ішінде Гегельдер, Фейербахтардың үлкен пәлсапалары жүргендігін, бірақ Абайдың бұл өлеңдерінде Ілияс туғызған зор пәлсапасы, баланың ойыншығы секілді болып шыққанына назар аударады.

Ары қарай Ыдырыс, Абайдың бұл өлеңдері Абайдың жалпы идеологиясын тексеруге керектігін, Абайдың мұндай өлеңдерінің көбі заманның пішіні екендігін, ал, сұлулық жағынан бұл күнде бұлардың көбі ескірген нәрсе екендігін, «единица жақсысы» деген өлең бұл күнгі көзқарасқа симайтын нәрсе екендігін атай келіп, «бірақ Абайдың заманындағы салтты ескермей тек осы өлеңді ғана пайдаланып, Абайсыз да қазақ елі ел болған, Абайсыз да қазақ жасамақ» [153] деген секілді сықақ сөз арзан демагогия деп аталатындығын баса айтады.

Белгілі абайтанушылардың бірі М. Мырзахметов «Билемесс бір кемел» [140] атты мақаласында: ««Сәулең болса кеуденде» деген бір ғана өлеңіндегі Абай ойының астарлы тұстары мен ондағы кейбір терминдік сөздердің мән-мағынасын шағып, алдын-ала біліп барып оқығанда ғана Абай ойының төркініне қаныға алады екенбіз» дейді [140, 46-47].

Жалпы алғанда, Ыдырыс Ілиястың «Абай жуан болыпты, артынан жаңа заманға душар болыпты, жаңа заманның билері, болыстары секілді жаңа жұртшылықтың бастықтары шығып Абаймен күресіпті. Жаңа заман кімнің бел омыртқасын үзбейді. Абай секілді жуанды да жаныштапты Абай ызаланып, жаңа заманды қарғап, жаңа заманның би, болыстарын балағаттап өлең жазыпты. Бірақ, аяғында Абай тәубаға келіпті, жаңа заманға көніпті» деген пікірлерінің қате екендігін көрсете келіп былай дейді: «Ілиястың пікірінің жалпы қатесін қояйық. Бұл арада Ілиястың үлкен бір топастығын айтайық. Егер Ілияс Абайдың идеологиясы хақында бүйректен сирақ шығарып, Абайды екіге бөлмей, тек бастапқы пікірінде ғана отырса, Ілиястың бірқатар сөздері дұрыс секілді көрінер еді, өйткені Абайдың көп өлеңдерінің сыртқы пішінін алып мұндай пікірге дәлел қылуға болады. Ал, Абай кейін түзелгенде оған не себеп бар? Оған, түк себеп, түк дәлел жоқ; Тек Ілиястың патша көңілі, өзінің жүруі ғана дәлел. Абайдың басында ескішіл болды деген пікірге Ілиястың бір келтірген дәлелі: Абайдың «бай алады кезінде көп берем деп» деген өлеңі. Бұл өлеңді әр жолдастар өздері оқып көрсін. Абайдың басқа өлеңдері болмаса біз бұл өлең Абайдың ескішілдігіне дәлел деп ойлай алмаймыз. Бұл өлеңде Абай бұрынғы ортасының қаймағының бұзылып келе жатқанын дұрыс зерттеген. Бұл өлең үлкен тарихи документ. Бірақ мұнда ескіні жоқтап жылап отырған Абай жоқ. Абай бір нәрсенің жақындауын сезіп, дағдарып бірқатар отырады» дей келе, Ыдырыс: «Ал, Абай боқтаған билер, болыстар, старшындар жаңа жұртшылықтың басшылары еді. Абай оларға сотқарлығын жасай, жұртшылық шаруасын жөндеп істетпеді деген Ілияс жолдасқа жол болсын!» дейді.

Ары қарай Ыдырыс Ілиястың пікірін былайша өрбітеді: «Абай ескішіл болды дегенде Ілияс жолдастың екінші дәлелі мына өлең:

«Көңілім қалды достан да, дұшпаннан да,
Алдамаған кім қалды тірі жанда».

Абайдың бұл өлеңінің аяғы тым қызық, бұл өлең былай бітеді:

«Естілер де несіне қуанбай жүр
Ел азды деп надандар мұңаймай жүр,
Ала жылан, аш жақ, күпілдектер
Кісі екен деп ұлықтар ұялмай жүр».

Сырт пішініне қарағанда Ілиястың пікіріне Абайдың ақырғы сөздері дәлел болуға толығырақ еді. Бұл өлең Абайдың нашар шыққан өлеңдерінің бірі. Бұл өлеңге қарасаң Абайдың көңіліне бір үлкен қапа кіргенін көресің. Ол не қапа?» – деп өзіне риторикалық сауал тастайды да, Ыдырыс оған өзі жауап береді: «Осы араны дұрыс түсіну керек. Абайдың мұндай өлеңдері әлденешеу. Бұларды заманынан айырылып, тұғырынан түсіп қалған, кәрі қасқырдың ұлып отырғаны деп түсінуге болмайды». Мұндай жел сөзге беретін жауап ретінде «Қайратым мәлім, Келмейді әлім ...» деген өлеңін келтіреді.

Ақын жаңа заманның басшысы болса, ондай акынның жұртшылық беті күшті болатынын, жаңа жұртшылықтың айғайшысы болған ақын талай жерде қапаланып, улы-зәрлі ащы сөздер айтып салатынын, акынның мұндай сөздерін ғана теріс сынап, басқа төңірегін тексермесек Гоголь, Некрасов, Салтыков секілділерді де сарнаушыларға қосып қоюға болатынын, айта келе Ыдырыс: «Абайды эрине, Маркс жолымен сынау керектігін, бірақ Абайды маркстіл емес, еңбекшіл жырын жырламаған деп кінәлау үлкен адасқандық екендігін, әрбір маркстіл азамат әдебиет мәселелерін тексергенде, заман, орта деген нәрселерді есінен еш шығармау керектігін, әдебиет мәселесін заманмен салыстырып сынау керектігін Абай түгіл орыс елінің Салтыков, Чернышевскийлер, Горькийлерден де марксизмге үйлеспейтін талай әңгіме табатыныңды, бірақ бұлардың өткенімен қадірі зор, керегі мол екендігіне» тоқталып, Абайдың жұртшылық бетін, жалпы идеологиясын тексергенде айтатын қорытынды пікірін былай деп білдіреді: «Абай қазақ арасына сауда капиталы орнап келе жатқанда туған жаңа жұртшылықтың басшы адамы болған, сондықтан, Абайдың жұртшылық бетінде жазған өлеңдерінің бұл күнде пішін жайынан артта қалса да, салт-сана жайынан қанша кемшіліктер болса да үлкен тарихи мағынасы бар Плеханов орыс елінің жұртшылық тарихи деген (история русской общественной мысли) кітабында орыс елінің, орыс жұртшылығының басшыларының ішінен Третьяков секілді адамдарды қандай бағалаған. Абайдың өз заманындағы жаңа жұртшылыққа жасаған еңбегі Третьяковтарынан еш кем емес» [153]. Кеңестік билік кезінде мұндай батыл пікірлерді айту ерлікпен парапар еді. Ыдырыс Абай мұрасын ғылыми тұрғыда жан-жақты асқан шеберлікпен қорғай білді.

Ж. Ысмағұлов Абайдың ақындық мұрасын белгілі бір тақырып шеңберлеріне топтастырып, ішкі мазмұн бірлігіне қарай былайша

жүйелестіре талдайды: «Біріншіден, қай ақын болса да өз халқының, өз қоғамының кәдімгі қарапайым тұрмысын, күнделікті тіршілігін суреттейді. Екіншіден, Абай жөнінде нақтылап айтқанда, ол өз замандастарының бойындағы жаман мінездерді батыл сынап отырып, оларды жақсы адамгершілікке шақырды. Үшіншіден, Абай – қазақ поэзиясына шын мәніндегі лириканың классикалық үлгілерін енгізген ақын. Төртіншіден, ұлы Абай – ұлттық поэзияда реформа жасаған жаңашыл ақын. Бесіншіден, Абай – данышпан ақын» [145].

«Сәбит Мұқанов Абай жөніндегі зерттеуінде: «Данышпанның бәрі ақын емес, ақынның бәрі данышпан емес. Ал Абайда осының екеуі де бар» [88] деген екен. Біз соған қосымша айтар едік: Абай – жай ғана данышпан емес, түпсіз тереңнен толғайтын, талай замандардың ақыл-ойын бір басына сыйғызған ғұлама ғалым, кемеңгер данышпан. Ол дапалықты өзінің туған табиғатынан үйренді, туған халқының сөз қазынасынан үйренді, дүние жүзінің ғылым-білімінен үйренді. Соның барлығын өз санасында, өз жүрегіне қорытып әкеліп, туған халқына ұсынды» [145, 23-24]. Бұл да болса ақын шындығының бір парасы еді. Алаштың ардақтысы Әлихан Бөкейханов та өз ойын былай білдіреді: «...өлеңдерінен көрініп тұрғандай Абай поэтикалық қуаттың иесі, қазақ халқының мақтанышы болды. Абай сияқты халықтың рухани шығармашылығын осыншама жоғары көтерген қазақ ақыны әлі кездескен жоқ. Оның жылдың төрт мезгіліне арналған (көктем, жаз, күз, қыс) тамаша жырлары оны Европаның атақты ақындарының қатарына қосар еді...» [140, 8].

Ыдырыс Мұстамбайұлы «Абайдың әдебиеттегі орыны» [153] атты тарауында: «Біз Абайды қазақтың жазба әдебиетінің бастығы деп есептейміз. Бұл пікір туралы ел не десе өз еркі, бірақ біз мұнымыздан ленинизмге кінәлі боламыз деп еш ойламаймыз» деп бастайды да, мынадай қорытынды шығарады: «Абайдың атын атаған кісіге не ұлтшыл, не идеяшыл деген кінә тағыла қойылатын әдет бар шығар. Абайды алашордашылар жақсы көретін шығар; Ұлтшылдық дәуіріне Абайдың аты ұлтшылдық туымен қатар жүрген шығар. Бірақ, алашордашыл түгіл, манархист болсын, біреу екі жерде екі төрт десе оны айтушы біздің саяси жауымыз болса да жоқ сен өтірік айтасын екі жерде екі тең бес болады деп айтуымызға бола ма?» дей келе: «Қазақтың жазба әдебиетінің бастығы Абай болды деген сөз, орыс елінің жазба әдебиетінің атасы Пушкин болды деген сөз секілді. Ал, Пушкин орыс әдебиетінің атасы болды деген пікірге коммунист те,

манархист те, капиталист те, аксүйек-помещик те, қазақ та, орыс та бір-бірімен таласпайды. Сондықтан бұл араға орынсыз саясат кіргізбеу керек» [153] деген тұжырымға келеді. Орынды айтылған бұл даусыз пікірге біз де толықтай қосыламыз.

Сәбит Мұқанов «Көркем әдебиет туралы қорытынды пікірім» [43] еңбегінде қазақтың ұлтшыл жазушыларын оңшыл ұлтшылдар және шөре-шөрелер деп, екі түрге бөледі де, «...біз шөре-шөрелермен біріге аламыз. Бірақ Мағжандар, Кошкелер бірігер ме екен?» деген сауал қоя отырып, оған өзі: «Егер ұлтшылдар «қазақшыл» болса, көпшілігін сүйер еді ғой. Тұрмыста олай емес. Соның үшін «біз оңшыл ұлтшылмыз» деп жүргендермен біріге алмаймыз. Біріккенімізбен, істесе алмаймыз. Жүк тартқан акку, шортан, шаянның кебін киеміз» [43, 193] деп жауап береді.

Ыдырыс «Абайдың әдебиеттегі орыны» атты тарауында Абайдың лирикасына былайша тоқталады: «Жә, біз Абайды қазақтың жазба әдебиетінің бастығы дегенде Абайдың лирика секілді еңбегін білеміз. Ақындықтың негізі сезім. Көп ақындардың әсіресе ескі ақындардың күшті беті нәзік сезімнен туған лирика деген болады. Ақындық жағында Абайдың беті осы лирика болған. Көп ақындардың ең күшті жері де, ең осал жері де осы лирика болады. Кейбір ақындар топтан шығып кетіп, өзімен-өзі болып, болмаса өзі ұқсаған жарымжан азғана топқа ғана түсінікті болып қалады. Ал, Абайдың лирикасы – өрге шапқан лирика» [153] деп өзінің нақты бағасын береді. Шындығында, қай ақынның шығармашылығын алсақ та, лирика тақырыбына қалам тартпай өтпейтіні анық.

Лириканың мәні туралы ғалым З. Қабдолов: «Қандай суреткер болсын, көркем шығарма жазудағы мақсат – адамды көрсетіп қана тұру емес адам арқылы қоғамды мүмкіндігінше өмірдегі өзекті шындықты көрсету. Осы тұрғыдан алып қарасақ, лириканың өзге тектерге принциптік қайшылығы жоқ, олардан тек тәсіл жағынан айырмасы бар» [165, 126] дейді.

Ыдырыс Абай заманындағы тұңғыш сана сезімі дөңгелектенген бұқараға Абайдың лирикасы сәуле болған, жаңа оянып келе жатқан адамның есін жиып ойын, пікірін құрастыруға себепші болған Абай екендігін, Абайдың лирикасының мұншама қуатты болғандығы, Абайдың жалпы ақындығының жұртшылық беті күшті болғанынан екендігін айта келіп, Абайды Есенинмен салыстырады: «Жақында өліп кеткен жаңа жұртшылығымыздың бір атақты ақыны Есениннің де күшті беті лирика еді. «Дүниеде барлық нәрседен ада болсам да,

сүйкімді лирикаманан айырылмаймын» деп, өліп кеткен Есениннен Абайдың лирикасының жұршылық беті де күшті, мағынасы да зор» [153]. Ыдырыстың бұл пікірінен де оның өзге ақындардың шығармашылығын жетік білетіндігі көрінеді.

Халық бұқараның ішінде Абайдың атағы зор болғандығын, Абайдың сөздері мәтел болып әркім сөйлеген сөзінде Абайды мысалға аузына ала отыратындығын, Абай оқығанға да, оқымаған надан адамға да бірдей түсінікті болғандығын І. Қабыловтың өзі де мойындағанын айта келіп, мұның себебін Ыдырыс: «Мұның себебі Абай көпшіліктің көңіліне кірген, санаға аз да болса нұсқау болған. Жаңа заман туғызған жаңа жұртшылықтың алдындағы бұлдырланған сауалдарға азды-көпті жауап болған; Абай есін жиып келе жатқан жас жұртшылықтың азығы болған» деп түсіндіре келе, Ыдырыс Абайдың тағы бір ерекшелігіне былайша тоқталады: «Абайдың екінші бір үлкен еңбегі тіл жағында. Абай заманымен салыстырғанда біздің бұқарамыз мәдениет жүзінде бір көш жер ілгерілеп кетті. Бірақ осы күнге шейін тіліміздің кемшілігі екі жердің бірінде білінеді. Сол кедей тілімізді байытамыз деп, тіл құрастыру үшін жасаған комиссиямыз да бар. Барды жоқты құрастырып, ойдан тіл жасаймыз деп, комиссиямыз талайды былықтырып жатыр. Әрбір тілдің байып өсуі сол тілде сөйлесетін жалпы бұқараның мәдениетінің жетілуімен болатын нәрсе. Абай тілге өте шебер болған. Халықтың бұрын көрмеген нәрселерін, бұқараның бұрын санасында бұлдыр жүрген пікірлерді Абай қазақтың жалпақ қара тілімен отырып әдемі етіп әңгіме қылған:

«Асау терек долданып, буырқанып,
Тауды бұзып жол салған, тасты бұзып
Арыстанның жолындай бұйра толқын
Айдаһардай бүктеліп жүз толғанып»

— деген секілді тілді осы күнгі әрең табасың. Абайдың заманында ел ішінде әптиеқ, құраннан бөтен дәнеңе жоқ болатын. Ежелеп бес-алты жыл әуре болып араб-парсы кітаптарын мыжып, шала-пұла ақтың үстіне шимайлап қара салатын адамдардың саны 1-2% болатын» [153]. Ыдырыс Абайдан соңғы жазба әдебиет тіл жағынан өнегені Абайдан алғандығын, тілдің бұқараға ашық түсінікті болу жайын кейінгі ақындар Абайдан үйренгендігін, тіл жағынан көп ел әлі де болса Абайдан кем екендігін ерекше атап өтеді.

Ақын, жазушы, қоғам қайраткері Міржақып Дулатов «Абай» [166] атты мақаласында: «Абай сынды ақынның қадірін білмеу қазақ халқының зор кемшілігін көрсетуге толық жарайды...Қайда өрбігенін, қайда өскенін, ата-бабалары кім болғанын, не істегенін білмеген жұртқа бұл талас-тартыс, тар заманда арнаулы орын жоқ. Сондықтан Абайдың аты жоғалуы мұнан кейін де шығатын Абайлар сондай ескерусіз ұмытылу ықтималы қазақтың жоғалуы, қазақ атты халықтың ұмытылуымен бірдей...

Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш Абай сөзі, Абай аты боларға керек. Абайға шейін қазақта қолға алып оқырлық шын мағынасында қазақ әдебиеті дерлік бір нәрсе болған жоқ. Абайдың бізге қымбаттығы да сол. Бәлкі мұнан кейін Абайдан үздік, артық ақындар, жазушылар шығар. Бірақ ең жоғарғы ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз – Абай...» [166] деген болатын.

Ыдырыс, ірі маркстіл Покровскийдің «Пушкинді біздің жақсы көретініміз, Пушкин орыстың ұлы тілін жолға салған» деген пікірін келтіре отырып: «Бұлай карағанда Абайдың да тіл жағынан сіңірген еңбегін қадірлеу жөн» деп баса айтады. Сондай-ақ, Ыдырыс Абайдан бұрынғы өлеңдердің бәрі төрт аяқ (буын) болып келетінін тағы да бір жырдың бір түрі болатынын айта келіп, Абайдың жалғыз өзі әдебиетке (өлеңге) оншақты түр кіргізгенін, Абайдың бұл үлгілерінің бәрі осы күнге шейін әдебиетіміздің негізгі пішіні болып қалғандығын әлі күнге шейін техника жайында Абайдан өнерін арттырған жан көрген жоқтығын басты назарға алады [153]. Қазақ поэзиясының «құлагері» атанған, қоғам қайраткері Ілияс Жансүгіров Абай қалдырған рухани мұра туралы пікірінде: «Тегінде Абай өлеңнің, жырдың ұйқасына өте сактық қылатын адам. Өлең жырлардың иықтарында қыл симайтын кию бар. Басқалардай пікір үйлесетін жанамалау сөзді әкеле салмайды. Тізбегіне әдемі беретін, ұнасымды сөзді, пікірдің ішіндегі ұйқасымды да қармайды. Абайдың өлеңін дұрыстағанда бұл сарын да ескерілуі керек...

Сөйтіп, қазақтың әдебиетіне бірсыпыра жаңа өлең өлшемдері Абаймен келіп кіреді. Бізге өзге түркі елдерінің, батыс елдерінің өлең үлгісін Абай тастап кетті. Абайдың қара сөздері – ақыл, нақыл, үгіт сөздері, сындар. Абай сырлы әдебиеттің күйсіз түріне, драма түріне еңбек еткен болса, Абайдың қалам қызметі бұдан да мол болатын еді» [167] деп жазады.

Дала данышпаны, қазақ елінің ұлы ақыны Абайдың шоқтығы биік асыл мұрасы қазақ әдебиеті тарихынан ғана емес, әлем әдебиеті тарихынан ойып орын алатыны даусыз. Белгілі ғалым, абайтанушы Б. Майтанов «Абай. Тарих, тұлға, уақыт» деген зерттеуінде: «Қазақ елінің тәуелсіздік, еркіндік күніне асыл Абай жетпесе де, «жүрегі айна, көңілі – ояу» ұрпақтары қадам басты. Бүгінде осы тарихи мезетке ел-жұртын өмірлік өнегесімен, шығармашылығымен қайраттандырған, талай буын жастарды рухани байлығымен асыраған Абай туындыларының туы жығылған жоқ. Халқының мұң-зарын жоқтап, шындық іздеп, «мыңмен жалғыз алысқан» Абай Құпанбайұлының өмірі ұрпағына үлгі болып қала бермек» [168, 90] деп ақын мұрасына орынды баға береді. Шындығында да, Абай тек қазақ халқының ғана емес, «адамзаттың Абайы» болып қала бермек.

Бұл «Абайдың әдебиеттегі орыны» [153] атты тарауының сонын Ыдырыс былайша аяқтайды: «Ендігі айтатынымыз, Абайдың ақындығының жалпы бағыты. Біреулер Абайды сарындаушы дейді. Бұл бос сөз екенін жоғарыда айттық. Абайдың ақындығының бағыты нағызшылдық негізінен шыққан Гогольдің күлкі мазағына ұқсас, ащы сөзі Салтыковтың ақындығымен ағайындас, кей жерлерде Лермонтовқа еліктеуінен Абайды сарындаушыларға қосу Абайды түсінбегендік, тек надандығынан, әдебиеттің заңын білмегендіктен Абай Гоголь мен Салтыковтердің кейіпкерлеріп жасай алмаған» [153] деп оған басты себеп ретінде Абайдың өмір сүрген ортасын алады. Ал, Абайдың ортасы дара Зубаев, Сабакеевич, Хлестаков секілді шығуға дәл берерлік орта емес болатын. «Оның орнына Абайдың лирикасының күші Пушкин, Шевченко, Есенин секілді ақындардан қалыспайды. Елдің көбі Абайдың тұқымы жуан, өзі болыс болыпты, партияшыл болған деп үркеді. Ғылымға, өнерге, әдебиетке таудай еңбегі сіңген данышпандардың көбі-ақ жұмысшы, яки қойшы болмаған. Салтыков казенный палатаның бір уақытта бастығы болмап па? Пушкин, Толстой басқалары да кедей балалары емес болатын» деп атай келе Ыдырыс, «Абайдың партияшылдығы ортаның жемісі» дейді. Абай мұрасын дәлелді түрде қорғай келе Ы. Мұстамбайұлы: «Абай түгіл Гейне секілділердің де талай қызықтары болған. Абай ескірді, бұл күнде Абайдан артық ақындарымыз бар деп таласатын жолдастар көп. Бұған таласу әзір орынсыз. Абайдан артық та, кем де бар шығар. Бұл күнде Пушкин де артта қалды. Толстой мен Пушкиннің неше көш жер, бірақ Пушкиннің де Абайдың да тарихи мағынасы еш уақытта

төмендемейді» [153] түйінді пікірін білдіреді. Ы. Мұстамбайұлының айтқан бұл дәлелді де, құнды пікірі бүгінгі күнге дейін маңызын жоғалтқан жоқ.

Қорыта келе, XX – ғасырдың 20-жылдарында кеңестік идеологияға сай келмейтін туындылар қатты сынға ұшырағандықтан, Абай дәстүрінің дамуы, жалпы адамзаттық ортақ мәселелер әдебиет тарихында өз шешімін таба алмады. Әдеби туындылар, жеке қаламгерлердің көзқарасы әдебиеттің партиялығы туралы В.И. Лениннің теориясы шеңберіндегі өлшеммен өлшенгендіктен, қазақ әдебиеті өзінің табиғатынан, даму заңдылықтарынан айырылып, жаппай науқаншылдық өріс алды. Десек те, кеңестік дәуірде қазақ әдебиетінің тарихы күрделі де, қайшылықты жағдайларға толы болғанымен, сонымен бірге бұл дәуір қазақтың ұлттық мәдениеті мен әдебиетінің өсу, өркендеу жолында айтарлықтай жаңалықтар әкелген кезең болғаны да даусыз.

Соның ішінде, жиырмасыншы жылдары екі дүркін айтыс болған абайтану ғылымында да әдебиеттанушылардың, қоғам қайраткерлерінің айтарлықтай қосқан табыстары болды. Абай мұрасын қорғап қалуда үлкен қажыр-қайрат танытқан көрнекті қоғам қайраткері, әдебиеттанушы, сыншы Ыдырыс Мұстамбайұлының да абайтанушылардың қатарында өз орнын алары сөзсіз. Оның әсіресе, Абай мұрасына қарсы шыққан І. Қабылұлының мақаласына екі тілде бірдей жауап жазған мақаласының әдебиеттану ғылымындағы орны ерекше. Сондықтан да оның Абай шығармаларын зерттеу тарихындағы өзіндік орнын ерекше атап өткен жөн. Қаламгер шығармаларының Абай мұрасына қатысты қағидаларын ғылыми тұжырымдау мақсатында оның мақалаларына сүйенуді жөн санағандықтан, түпнұскадан үзінділер көптеп келтірілді. Нәтижесінде, Ыдырыс Мұстамбайұлының абайтануға қосқан үлесі ғылыми түрде сараланып сарапталды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Актандақтар – қазақ әдебиетінің бүкіл даму жолын түгел камтыған күрделі мәселе. Социалистік қоғамға дейін жасалған сол кездегі халықтың дүниетанымын танытатын әдеби туындылар социалистік, коммунистік көзқараспен сұрыпталып, көптеген шығармалар ескілікті уағыздайды деген сылтаумен қолданыстан шығып қалды. Елдің тәуелсіздігін, сыртқы отаршылдыққа қарсы күрес идеясын жырлаған әдебиет «ұлтшыл» атанды. Әдебиет жасаушы ірі қаламгерлер «ұлтшыл», «халық жауы» деген атақтарға ілінініп, жазаға тартылды. Ұлттық тәуелсіздігін алған, қазіргі кездегі қазақ халқына ұзақ ғасырлар бойы жасаған мәдени мұрасын түгендеу, оны осы күнгі заманның игілігіне жарату жалғасын тауып келеді.

1920-жылдар қазақтың әдеби-көркемдік даму процесіндегі бір күрделі кезең болды. Көркемдік өркендеу барысында әрқилы ағымдардың тууына сол кездегі марксизм, ленинизм іліміне сүйенген тапшылдық көзқарас себепкер болды. Көп мәселеде адамзаттық түсінік деңгейінен өзгеше саясат тұрғысынан қарастырылған көзқарас ықпал етті.

Қазақ әдебиеті өзінің идеялық-шығармашылық мақсат, тілегіне қарай екіге бөлінді. Сол кездегі жаңа саяси жағдай халықты тапқа, жікке бөлмей, арман-тілегін тұтастай жырлауға ниеттенген алашшыл ақын-жазушыларды шеттетті. Кедейдің жоғын жоқтаған төңкерісшіл ақын қаламгерлер де олармен тіл табыса алмады. Қазақ әдебиетінде сын өнері кәсіби жанр ретінде қалыптаса бастады.

20-жылдары қазақтың жоғары деңгейдегі сыншылары айқындалып, шығармашылық қырларын таныта бастады. А.Байтұрсынов, Ғ.Тоғжанов, Ә.Байділдин, Қ.Кемеңгеров, Х.Жүсіпбеков, Даниял Ысқақов, Б.Кенжебаев, Ә.Мәметова, Е.Бекенов сияқты қаламгерлердің әдебиет жайындағы батыл ойлары сын саласынан айқын көрінсе, оларға өздерінің эстетикалық таным білім жағынан біршама биіктен көрінген көптеген қоғам қайраткерлері де қосылды. С. Сәдуақасов, Ы. Мұстамбасов, Н. Төреқұлов, С. Қожанов, Ш. Токжігітов сынды қайраткерлер көбінесе партия-мемлекет жұмысында болғандықтан сынға үнемі араласуға мүмкіндіктері бола бермеді, олардың қай-қайсысы болсын өз ой-пікірлерін терең талдап, өрелі түрде жазып беріп отырды. Әсіресе,

сол жылдары өз еңбектерімен қазақтың әдеби сынын биікке көтеріп, жанрлық жағынан қалыптасу барысын анықтаған дарындар, көркем шығармаларымен толымды сыни ой-пікірмен жарқырап көрінген, өздерінің көзқарасын ашық айтып жазған Жүсіпбек Аймауытов, Мұхтар Әуезов, Сәкен Сейфуллин, Сәбит Мұқанов екенін айырықша атау қажет.

Қазақ әдеби сыны тек айтыс-тартыспен ғана дамыған жоқ. Әдебиет тарихы саласындағы төңкеріске дейін басталған ізденістер күшейе түсіп, әдеби мұраны жинау, жариялау, әртүрлі сипаттағы жинақтар шығару ісі қолға алынды. Алайда әр қадамнан саяси астар іздеген қаламгерлер де табылып жатты. Көркем әдебиетті өркендету жайы әңгіме болғанда сол кезде әдебиетте неше бағыт бар, көркемдік шеберлік неге байланысты, ұлтшылдармен біріге аламыз ба, кімнен үлгі аламыз, қандай тақырыптар жазамыз деген мәселелерге басты назар аударылды. Айтыс барысында талай ой-пікірлер айтылды.

20-жылдардың бірінші жартысында қазақ әдеби сыны өзінің идеялық-эстетикалық деңгейін анықтау үшін талай талпыныс жасады. Қазақ әдеби сынының жанрлық жағынан қалыптасуына, көркем туындылардың деңгейі қандай өреде екендігіне баса назар аударылып, сол кездегі қаламгерлердің жалпы бағдарын айқындап алуға жағдай жасалды. Қазақ әдебиетінің болашағы кімдердікі, ол қандай көркемдік әдісті негізге алуға тиіс деген мәселені шешу қазақ әдеби сынына жүктеліп, оның келешек деңгейін анықтаудың бір саласы болды.

Сын жанрының дамуына сол кездегі пікірталастардың септігі тигендігін атап өту қажет. Себебі эстетикалық дайындығы барлар өз ойларын әдеби көркемдік тұрғыдан баяндай білсе, ал білімі саяздар мәселенің мәнін түсіну үшін ізденуге, танымын кеңейтуге ұмтылды. Сондықтан қазақ әдебиетінің сол кездегі өркендеу барысы, қажырлы ізденісі теориялық тұрғыдағы ой-пікір жайын, әр сыншының деңгейін байқатады.

30-жылдардағы қазақ әдеби сыны коммунистік партияның тікелей басшылығына сүйенгенін атап өту орынды. Сол жылдардағы биліктің араласуымен баспасөз бетінде «жікшілдіктің» сырын ашу мақсатымен айтыс ашылды. Алайда, әдебиеттегі жағдайды одан сайын ушықтыра түскен бұл пікірталаста, әдеби сын көркем шығарманы сынау үшін емес, жазушының өзін сынауға пайдаланылды. Сынды сынампаздыққа айналдырып жіберді. Әдеби сындағы жағдайдың барған сайын шиеленіскені сонша, қаламгерлер бір-бірінің шығармаларының ішінен ілік іздеп, бір-бірін халыққа, партияға жау етіп көрсетуге тырысып бақты. Әдебиет «серкелерінің» барлығы дерлік қуғынға ұшырады.

Көркем туындының тағдыры «пролетариат», «партия», «кеңес», «кедей» деген сияқты сөздердің бар-жоғына қарай шешіліп, сынның басты міндеті саяси бағытты ашу деп ұғындырылды. Көркем шығармаларды бағалағанда, ол ақын-жазушылардың таптық шығу тегімен байланысты қаралып, тек «таза» пролетар жазушылар ғана пролетариат әдебиетін жасай алады деп түсіндірілді. ҚазАПП сынының өктемдігі соншалық – сыналған қаламгерлерден жіберілген қателіктерін мойындауын талап етті. Оның басшылары шығармашылық жұмысты әкімгершілікке бағындырып, әрбір қаламгерден жоспар бойынша орындау талап етілді. Мұндай өрескел жағдайлардың орын алуына солақай саясаттың ықпалы болды.

Оның үстіне әдебиет сыны мамандарының аздығы өз алдына, білімді әдебиетшілердің барлығы дерлік әдебиет ортасынан шеттетілген болатын. Сын мақалаларда әдеби мәселелермен бірге сол кездегі саяси өмірге байланысты туған әдебиеттегі саяси қырағылықтың кесірінен өрескел қателіктерге де жол берілді.

Кеңестік билік тұсында сөзі мен ісі биіктен табылған Ы. Мұстамбайұлы қоғам қайраткері, заңгер, әдебиеттанушы, сыншы ретінде елге кеңінен танылды. 1920-жылдары баспасөз бетінде біраз пікір бостандығы болып, қазақ зиялылары ұлттық әдебиет пен мәдениетке, көркемөнер туралы өз ой-топшыларын көпшілік талқысына салып отырғанымен, бірте-бірте әдебиетке құрсау бола бастаған таптық қисын, партиялық идеологияға телінген қағидалар, 30-жылдар басында билік құра бастаған социалистік реализм ұстанымдары пайда болды. Сол жылдардағы солақай саясаттың ыңғайына бейімделген, бүкіл адамзаттық ізгілік мән-мағынасынан айрылған қазақ әдебиетіне, көркемөнеріне тек бірыңғай сарында үн қатуына бұйрық, жарлық берілді. Өйткені, әдебиеттің басқаша бағыт алуы төңкеріс идеясын әлсіретіп, оның түпкі, пролетарлық мақсатына зиян келтіреді деп ұғылды.

Жиырмасыншы жылдардағы қазақ әдебиетіне саясат мәселесінің кірігуі себебі ел басындағы қоғам қайраткерлерінің көпшілігі әдебиетпен айналысқандығынан болса, бір жағы ұлт-азаттық қозғалысының басшыларының өзі әдебиетшілер еді. Сол себепті, саяси майданда да негізгі тақырыптардың бірі әдбиет мәселесі болды. Сол кездегі кейбір солақай саяси жағдайларға бейтарап қарай алмаған алаш азаматтарының бірі ретінде қоғам қайраткері Ыдырыс Мұстамбайұлы да белсене араласты. Семей қаласында өткен атаман Анненковтың сотында қоғамдық айыптаушы ретінде қатысқан

Ыдырыс шешендігімен көзге түскендігі өз алдына, тіпті зұлматты жылдарда бірінші хатшы болған Голощекинге де қаймықпастан өз пікірін айта білген, қашанда болсын ұлт мүддесін бәрінен де жоғары қойған.

Әсіресе, 1920-жылдары көркем әдебиет жайлы болған пікірталаста өзінің құнды пікірлерімен көзге түсіп, әділ көзқарасымен танылды. Айтар болсақ, қаламгер «Біздің таластарымыз» атты мақаласында көркем айтыс жайындағы өзіне баға беруден бастап, пікірталасқа қатысушылардың ойлау жүйесі мен ойын жеткізу қабілетінің қай деңгейде болғандығын, олардың айтыс кезіндегі мінез-құлықтарына да баға береді. Бұл жердегі басты себеп кейбір әдебиетшілеріміздің сол кездегі қызыл идеологияның жетегінде кетуінде еді. Олар өздерінің қарсыластарына тойтарыс беру үшін, сол жылдардағы ресми идеологияның барлық қаруларын түгелдей жұмсап бақты. Олар өздеріне сын айтқан адамдарға «ұлтшыл-байшыл» деген саяси айып таға салуға дайын тұрды. Ал, ол кездері халық баспасөз бетіне жарияланған мақалаларға қатты сенетін. Дегенмен, жиырмамыншы жылдардағы қазақ әдебиетінің тарихындағы әдеби пікірталастар тек әдебиеттің ғана емес, қазақ қоғамының барлық саласына да өз әсерін тигізді.

Сондай-ақ, Ыдырыс Мұстамбайұлы өзінің «Көркем әдебиет туралы» атты мақаласында «қазақ елінің көркем әдебиеті қашаннан басталатындығы» туралы пікірталасқа қатыса отырып, нағыз ұлт әдебиетінің тууын Абайдан бастайды да, орыс әдебиеті Пушкиннен басталса, қазақ әдебиеті Абайдан басталуға тиіс деген дұрыс шешімге келеді. Сол кездегі әдеби ағымдар жайлы пікірлерінен де өзгелерден өзгеше өзіндік көзқарасты анық байқаймыз.

Ы. Мұстамбайұлының көркем әдебиет, өнер туралы, жалпы мәдениет жайында жазған мақаларынан оның жан-жақты терсең білімді, аса парасатты, кең ақылды, алғыр ойлы, әділдік, шындық жолынан таймайтын қажырлы, қайсар қайраткер екенін көреміз.

Әсіресе оның, абайтану мәселесіне сіңірген, мол еңбегін ешқашан маңызын жоймайтын баға жетпес құнды мұра деп білеміз. Ы. Мұстамбайұлы өзі де түрлі лауазымды қызметтер атқарғанымен, Абай мұрасын үнемі назарда ұстап, сол кездің солақай саясатынан жанын сала қорғады, ұлы ақынның асыл қазынасын халық санасынан өшіріп, шығармаларын жоққа шығаруға тырысқан, шолақ белсенділер мен қасаң саясат жетегінде кеткен кейбір қаламгерлер әрекеттеріне батыл тойтарыс беріп, дәлелді түрде қарсылық білдірді, ескілік атаулы мен

көне мұраға тыйым салған Сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйе қаһарынан еш сескенбестен, ұлы ақынның қазақ әдебиеті тарихындағы ерекше орны мен мән-маңызын жете ашып берді. Ыдырыс Мұстамбайұлы ақын шығармаларын жан-жақты талдай келіп, Абайдың ұлылығын танып қана қоймай, батыл түрде тұңғыш рет қазақ поэзиясының биік шыңы деп бағалады.

1920-жылдары халық санасынан Абай мұрасын өшіріп тастауға бағытталған саяси теріс жолға түсіп кеткен кейбір қаламгерлеріміз ақынның шығармашылығына айтарлықтай қауіп төндіріп, ақынның әрбір өлеңдерінен қызыл идеологияға жат пиғыл іздеп қана қоймай, өз басына тиісе келе, бүкіл шығармашылығын мансұқ етуге тырысқан кезде, озық ойлы алаш азаматы ретінде Ыдырыс Мұстамбайұлы да бұған немқұрайлы қарап қалмай Абай мұрасын қорғауда ерекше атсалысып, белсенділік танытты. Өзінің дәлелді туралы пікірлерімен терең білімпаздықтың, асқан парасаттылықтың, кеменгерліктің биігінен көрінді. Ешқашан мән-мағынасын, маңызын жоймайтын құнды еңбектерін қалдырды.

Сондай-ақ, Ы. Мұстамбайұлы поэзия әлемінде айрықша із қалдырған. аса көрнекті ақын Мағжан Жұмабаевтың басына қауіп төнген жылдарда да басын бәйгеге тігіп, ақынды зұлматтан арашалап қалуға араласып, мақала жазуы да ерлікпен пара-пар еді.

Қорыта айтқанда, Ыдырыс Мұстамбайұлы біріншіден сыншы ретінде 1920- жылдардағы көркем әдебиет туралы пікірталасқа белсене арасып қана қоймай, сол жылдардағы солақай саясаттың ықпалына түспестен, ұлттық мүддені жоғары қоятын берік ұстанымынан таймай, өзіндік батыл пікірлерімен көзге ерекше түссе, екіншіден ұлтымыздың рухани байлығы, әдебиетіміздің темірқазығы Абай шығармашылығын жокқа шығаруға тырысқан кейбір қаламгерлердің теріс пиғылды мақалаларына батыл түрде тойтарыс беріп қана қоймай, абайтануға қосқан өзіндік салиқалы да, салмақты ойлары мен зерттеу мақалаларының үлесі зор. Үшіншіден, Ыдырыс Мұстамбайұлының зұлматты жылдарда алаштың саңлақ ақыны М. Жұмабаевты кеңестік идеологияның айыптауынан арашалап алып қалуға тырысып жазған мақаласының да мағжантануда алар орны бар деп есептейміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Большевик деген кімдер? //Сарыарқа, 1918. – №45, 4-июль.
- 2 Ленин В.И. Шығармалар жинағы, 24-т. – Алматы: Қазмембасп, 1953. – 635 б.
- 3 Кәкішев Т. Сападағы жаралар. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 160 б.
- 4 Аймауытов Ж. Әдебиет мәселесі, Көркем әдебиетті саралау //Ақ жол, 1925, 1, 17-апрель.
- 5 Сәрсенбіұлы Ж. Әдебиет мәселесі туралы //Ақ жол, 1925, 10-апрель.
- 6 Қазақстан Кеңес жазушыларының тұңғыш съезі. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1934. – 161 б.
- 7 Под редакцией проф. Выходцева П. С. История русской Советской литературы. – Москва: Высшая школа, 1970. – 690 с.
- 8 Нұрғали Р. Әуезов және алаш. Әдебиеттегі ұлттық рух. – Алматы: Санат, 1997. – 432 б.
- 9 Әуезов М. Сыннан не тілер ем? //Қазақ әдебиеті, 1934, 10-январь.
- 10 Тоғжанов Ғ. Әдебиет және сын мәселелері. – Қызылорда: 1929. – 192 б.
- 11 Қаратаев М. Мұхтардың тартысы және кейбір мәселелер //Әдебиет майданы, 1934. – №6.
- 12 Қаратаев М. Қазақ әдебиетіндегі сынның міндеттері //Қазақ әдебиеті, 1937, – №23. 24, 16-23-май; 28, 29. 30-июнь.
- 13 Ленин В.И. Шығармалары, 10-т. – Алматы: Қазмембасп, 1950. – 575 б.
- 14 Мұқанов С. // Халық мұғалімі, 1941, – №6.
- 15 Мұсаұлы Ә. Жікшілдік түбі жолбикелік //Жаңа әдебиет, 1930. – №7.
- 16 Қабылов І. Маркс-Ленин әдеби сынының сабақты мәселелері // Әдебиет майданы, 1934, – №7-8.
- 17 Бердібаев Р. Қазақ совет әдебиетінің қалыптасуы. – Алматы: Мектеп, 1971. – 199 б.
- 18 Қайыппазаров М. Қазақ пролетариат әдебиетінің жай күйі алдағы міндеттері туралы. – Алматы: Қазмембасп, 1932. – 36 б. //Әдебиет майданы, 1932, – №1.
- 19 Сәдуақасұлы С. Әдебиет әңгімелері //Еңбекші қазақ, 1927, 15-16-февраль.

20 Жолдыбайұлы М., Әуезұлы М., Қоңыратбайұлы Ә. ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеті. – Қызылорда: 1933.

21 Тоғжанұлы Ф. Против национализма, обывательщины и комчванства в казахской литературе и критике //Советская степь, 1928, 11-12-апрель.

22 Бекенұлы Е. Көркем әдебиет туралы кім не үшін күреседі //Жаңа әдебиет, 1929, – №2.

23 Мұсаұлы Ә. Көркем әдебиет мәселесіндегі айтыс туралы //Еңбекші қазақ, 1929, 17-апрель.

24 Мүсірепұлы Ф. Әдебиет айтысында //Еңбекші қазақ, 1929, 4-август.

25 Тәжібайұлы Ә. Әдебиеттегі смағұлшылдық //Еңбекші қазақ, 1929, 2-октябрь.

26 Мұқанов С. Қара тақтаға жазылып жүрмендер, шешендер! // Еңбекші қазақ, 1923, 1-март.

27 Мұқанов С. Блокшылдыктан демьяншылдыққа //Жаңа әдебиет, 1931, – №2.

28 Ломидзе Г. Ленинизм и судьбы национальных литератур. – Москва: Современник, 1972. – 285 б.

29 Елеукенов Ш. Мағжан мен Мұхтар: ұлт тақырыбын дамытудағы ізденістер. Мұхтар мұрасы. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 352 б.

30 Құрамысұлы І. Партия тазалауында //Еңбекші қазақ, 1929, – №180.

31 Кәкішұлы Т. Ахмет Садыкқызы К. «Тар жол, тайғак кешудін» тағдыры: Көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.

32 Шәкеев Н. Мұстамбаевты тергеу стенограммасы, ҚР ПА 811-қор, 20-тізбе, 568-іс, Қызылорда, 1928, 27-наурыз, Шәкеев Н. //Егемен Қазақстан, 1997, 2-қыркүйек.

33 Нұрпейіс К. Біз Байтұрсыновты қалай бағалап жүрміз ағайын? // Заман Қазақстан, 1998, 2-қазан.

34 Тұрғанбай М. Ұлтшылдық //Абай, 1992, – №2. //Абай, 1918, – №2.

35 Құдайбердіұлы Ш. Ұлтшылдық туралы //Абай, 1992, – №2. //Абай, 1918, – №3.

36 Тоқжігітов Ш. Әдебиет мәселелері //Қызыл Қазақстан, 1927, – №3-4.

37 Мұстамбайұлы Ы. Көркем әдебиет туралы //Қызыл Қазақстан, 1927, – №2.

38 Қирабаев С. Шығармалар, 2-т, Сын мақалалар мен зерттеулер, – Алматы: Жазушы, 1992. – 544 б.

39 Тимофеев Л.И. История советской многонациональной литературы. 1-т. – Москва: Наука, 1970. – 262 б.

- 40 Сейфуллин С. Қазақтың көркем әдебиеті туралы //Жұлдыз, 2004, – №1. Жыл құсы, 1927, – №1.
- 41 Садуақасов С. Бейімбет өлеңдері //Еңбекші қазақ, 1925, 23-ноябрь.
- 42 Садуақасұлы С. Әдебиеттерді қалай сынау керек //Еңбекші қазақ, 1926, 8-февраль.
- 43 Мұқанов С. Көркем әдебиет туралы қорытынды пікірім // Жұлдыз, 2004, – №2. Қызылорда: 1927, 5-январь. //Қызыл Қазақстан, 1927, – №1.
- 44 Кеменгерұлы Қ. Көркем әдебиет туралы //Еңбекші қазақ, 1926, 1-декабрь.
- 45 Сәтбаева Ш. Достық дастандары. – Алматы: Жазушы, 1983. – 246 б.
- 46 Садуақасұлы С. Күнбатыс һәм Күншығыстың бостандық жолында күрестерінің тарихы //Жас қайрат, 1923, 5-наурыз, 2, 28-июнь.
- 47 Қамзабекұлы Д. Смағұл Садуақасұлы. – Алматы: Қазақстан, 1996. – 256 б.
- 50 Белинский В.Г. Үш томдық шығармасы, 1-т. – Алматы: Қазақтың біріккен мемлекеттік баспасы, 1948. – 215 б.
- 49 Кенжебаев Б. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері, Мақалалар жинағы, Абай Құнанбайұлы. – Алматы: Ғылым баспасы, 1973. – 169 б.
- 50 Белинский В.Г. //Таңдамалы шығармалары. – Москва: 1947.
- 51 Мырзахметов М. Билемесе бір кемел //Абай, 1992, – №2.
- 52 Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы, 5-т. – Алматы: Ғылым, 1999. – 302 б.
- 53 Қирабаев С. Тәуелсіздік рухымен. – Астана: Фолиант, 2002. – 501 б.
- 54 Төрешұлұлы Н. Асау тұлпар //Темірқазық, 1923, – №1.
- 55 Мұқанов С. Сынға сын //Қызыл Қазақстан, 1923, – №16.
- 56 Төрешұлов Н. «Тар жол тайғақ кешу» туралы бірер сөз //Еңбекші қазақ, 1928, 28-желтоқсан.
- 57 Тәжібайұлы Ә. «Тар жол, тайғақ кешу» мен Нәзірдің сыны туралы //Еңбекші қазақ, 1929, 2-октябрь.
- 58 Қирабаев С. Жүсіпбек туралы сөз, Әдебиетіміздің ақтандақ беттері. – Алматы: Білім, 1995. – 288 б.
- 59 Байділдин Ә. Жазушылар мен көркем әдебиет //Жыл құсы, 1927, – №1. //Жұлдыз, 2003, – №12.
- 60 Тоғжанов Ғ. Маркстілдер не дейді? Жүсіпбек не дейді? //Еңбекші қазақ, 1925, 22-октябрь.
- 61 Тоғжанов Ғ. Мағжан Совет тұсында //Еңбекші қазақ, 1925, 19-ноябрь.

- 62 Майлыұлы Б. Екі оқушыға жауабым //Социалды Қазақстан, 1934, 12-маусым.
- 63 Ысқақұлы Д. Қазақ елі бір ауыз сөзім саған. – Алматы: ҚазАқпарат, 2004. –148 б.
- 64 Қирабаев С. Жүсіпбек Аймауытов. – Алматы: Ана тілі, 1993. – 224 б.
- 65 Байтұрсынұлы А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 320 б.
- 66 Бөкейхан Ә. Роман не нәрсе? //Қазақ, 1914, 31-қаңтар.
- 67 Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы: Мектеп, 1969. – 243 б.
- 68 Қаратаев Қ. Социалистік реализмнің қазақ прозасындағы қалыптасуы. – Алматы: 1965. – 406 б.
- 69 Қирабаев С. Әдебиет және дәуір талабы. – Алматы: Жазушы, 1976. – 300 б.
- 70 Қабдолов З. Әдебиет теориясының негіздері. – Алматы: Мектеп, 1970.–377 б.
- 71 Аймауытов Ж., Әуезов М. Көркем әдебиет туралы //Еңбекші қазақ, 1927, 8-9-август.
- 72 Мұқанов С. Байдың толғағы //Еңбекші қазақ, 1927. – № 223-224.
- 73 Мұқанов С. Әркім «өзінше» ойлайды, Шәймерден мен Ыдырысқа жауап ретінде //Қызыл Қазақстан, 1928, – №3-4.
- 74 Байтұрсынұлы А. //Еңбекші қазақ, 1921, 8-июль.
- 75 Мұстамбайұлы Ы. Біздің таластарымыз //Жаңа әдебиет, 1925,– №5-6.
- 76 Төреқұлов Н. Әдебиетке көз салу //Қазақ , 1916.
- 77 Базарбаев М. Теңдік, Бақыт, Әділдік орнаталық //Өркен, 1989, 23-желтоқсан.
- 78 Ысқаков Д. Әдеби мақаланың сыр-сипаты //Жұлдыз, 1994, – №7.
- 79 РКПБ Орталық Комитетінің «Партияның көркем әдебиет саласындағы саясаты туралы» қаулысы, 1925, 18-июнь.
- 80 Мәметова Ә. Көркем әдебиет туралы //Абай, 1993, – №5.
- 81 Мұқанұлы С. Көркем әдебиет туралы //Еңбекші қазақ, 1926, 14-15 қазан.
- 82 Кекілбайұлы Ә. Келешекке керегі – кемелділік //Қазақ әдебиеті, 2000, 26-мамыр.
- 83 Мұқанов С. Эссею жылдары. – Алматы: Қазкөркемәдеббас, 1964. – 508 б.
- 84 Мұқанов С. Жолбикелік //Еңбекші қазақ, 1928, 11-апрель.
- 85 Аймауытов Ж., Әуезов М. Абайдан соңғы ақындар //Абай, 1918, – №5.
- 86 Сәдуақасов С. //Трудавая Сибирь, 1919, – №1.

87 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. I-т. Макалалар, пьесалар (1917-1920). – Алматы: Ғылым, 1997. – 467 б.

88 Әуезов М. Қазақ әдебиетінің қазіргі жайы //Шолпан, 1923, – №4-5.

89 Аймауытов Ж. Мағжанның ақындығы //Лениншіл жас, 1923, – №5.

90 Әбділдин Ә. // Жаңа әдебиет, 1928, – №9.

91 Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Ташкент: 1926. – 286 б.

92 Мұқанов С. Таңдамалы шығармалары, 11-т. – Алматы: Жазушы, 1977. – 476 б.

93 Елеуқенов Ш. Ғасырмен сырласу. – Астана: Елорда, 2004. – 479 б.

94 Мұқанов С. Терең қарауды тілейді //Еңбекші қазақ, 1925, 4-апрель.

95 Жұмабаев М. Токсанның тобы //Еңбекші қазақ, 1927, 19-август.

96 Токжігітов Ш. Токсаншылдық //Қызыл Қазақстан, 1927, – №8-9.

97 Байділдин Ә. Жазушылар мен көркем әдебиет //Жыл құсы, 1927, 4-ноябрь.

98 Токжігітов Ш. Тағы да «Токсан тобы» туралы //Жаңа әдебиет, 1928, – №4-5.

99 Сейфуллин С. Әдебиетті бағалау және құлдық сананы тексеру // Жыл құсы, 1928, – №2.

100 Исмакова А. С. Возвращение плеяды. Экзистенциальная проблематика в творчестве Ш. Кудайбердиева, А. Байтұрсынова, Ж. Аймауытова, М. Жумабаева, М. Дулатова и М. Ауезова. – Алматы: НИЦ «Ғылым», 2002. –

101 Тоғжанов Ф. Мағжан Жұмабаев, шығармалары, алғысөз, – Алматы: 1989. – 448б.

102 Мұқанов С. Таңдамалы шығармалары, 11-т. – Алматы: 1977. – 473 б.

103 Мұстамбайұлы Ы. Джумабаев и «Девяносто» (В порядке постановки вопроса) //Советская степь, 1929, 24-мая.

104 Әуезов М. //Қазақ әдебиеті, 1988, 23 декабрь

105 Литературная энциклопедия, 4-т. – Москва: 1930.

106 //Қызыл Қазақстан, Тарихи суреттер, 1923, қараша.

107 С.Брайнин мен Ш.Шафино. //Большевик Қазақстана, 1933, – №4-6.

108 Кәкішев Т. Ақыл парасатқа азаттық //Лениншіл жас, 1989, 13-желтоқсан.

109 Досжанов Д. Абақты. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 288 б.

110 Күлеев Б. Мағжан //Ақ жол, 1923, 23-ақпан.

111 Мұқанов С. XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті. – Қызылорда: Қазақстан, 1932. – 458 б.

112 Мұстамбайұлы Ы. Сын мен баспасөз туралы //Еңбекші қазақ, 1928, 12-шілде.

113 Байділдин Ә. Баспасөз туралы //Еңбекші қазақ, 1926, 9-ноябрь.

114 Базарбасв М. Замана тудырған әдебиет. – Алматы: Ғылым, 1997. – 504 б.

115 Жұмаханов Ж. Ыдырыс Мұстамбаев //Қазақ әдебиеті, 1967, 11-тамыз.

116 Мұстамбаев Ы. Речь общественного обвинителя И. Мұстамбаева (на судебном процессе по делу Анненкова) //Абай, 1993. – №7.

117 Сансызбайұлы Н. Тұманды жылғы тұлғалар //Түркістан, 1999, 26-мамыр – 1-маусым.

118 Мұстамбайұлы Ы. Түркістан – Сібір жолы //Еңбекші қазақ, 1929, 26-апрель.

119 Мұстамбайұлы Ы. Н.Г.Чернышевский (1828-1889), (Атақты төңкерісшіл Чернышевскийдің туғанына жүз жыл толды) //Еңбекші қазақ, 1928, 26-ноябрь.

120 Мұстамбайұлы Ы. Жандосұлы Ораз жолдастың мақаласына жауап //Қызыл Қазақстан, 1928, – №11-12.

121 Жандосұлы Ж. Ауылдағы таптар //Еңбекші қазақ, 1928, 14-июнь.

122 Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Білім, 2003.–224 б.

123 Ахметов З. //Абай және Әуезов, Мұхтар мұрасы. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 352 б.

124 Мұстамбайұлы Ы. Ұлы акын – Абай //Қазақ тілі, 1924, 1-қаңтар.

125 Мұстамбайұлы Ы. Абай //Жаңа әдебиет, 1928, – №7-8.

126 Кенжебайұлы Б. Абай //Еңбекші қазақ, 1925, 28-29 август. Абай // Лениншіл жас, 1925. – №6.

127 Литературная энциклопедия, 1-т. – Москва: 1930. – 768 б.

128 «Абай Құнанбайұлы» толық жинақ. – Алматы: Қазақстан, 1933. – 402 б.

129 //Социалды Қазақстан, 1934, 30-декабрь.

130 Мұқанов С. Абайтану жолындағы пікірлер //Қазақ әдебиеті, 1934, 29-ноябрь.

131 Өтепұлы Қ. Абай шығармаларының әлеуметтік негіздері // Социалды Қазақстан, 1934, 20-ноябрь.

132 Жансүгірұлы І. Абайдың сөз өрнегі //Әдебиет майданы, 1934, – №11-12.

133 Лекерұлы Ә. Абай және оның дәуірі //Әдебиет майданы, 1934, – №11-12.

134 Тоғжанұлы Ғ. Абайды әлі толық білгеніміз жоқ //Әдебиет майданы, 1934, – №11-12.

135 Әуезов М. Абай ақындығының айналасы //Әдебиет майданы, 1934, – №11-12.

136 Жұбанов Қ. Абай казак әдебиетінің классигі //Әдебиет майданы, 1934, – №11-12.

137 Мәметова Ә. Абай кезеңінің дана ақыны //Әдебиет майданы, 1934, – №11-12.

138 Сильченко М. Абайдың реализмі //Әдебиет майданы, 1934, – №11-12.

139 Елеукенов Ш. Абай мен Мағжан, Абай және қазіргі заман. – Алматы: Ғылым, 1994.

140 Мырзахметов М. Жүрегіңнің түбіне терек бойла. – Алматы: Рауан, 1995. – 64 б.

141 Түгелбаев А. Қытай ғалымдары, Әл-Фараби, Абай және Кеңестер Одағы туралы //Жалын, 2004, – №4.

142 Ахметов З. Сіздерге еркін тиер, байқап кара, Абай және қазіргі заман. – Алматы: Ғылым, 1994. – 336 б.

143 Бельгер Г. //Заман–Қазақстан, 2001, 22-наурыз.

144 Бельгер Г. Талғам мен баға //Заман – Қазақстан, 2001, 22-наурыз.

145 Ысмағұлов Ж. Абай: ақындық тағлымы. – Алматы: Ғылым, 1994. – 280 б.

146 Исмакова А. С. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль. (начало XX века и современность). – Алматы: Ғылым, 1998. – 394 с.

147 Құнанбаев Абай. I-т. – Алматы: Жазушы, 1954. – 322 б.

148 Сүйіншалиев Х. Абай Құнанбаев, Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Санат, 1997. – 904 б.

149 Букейханов А.Н. Құнанбаев Абай. Некролог //Записки Семипалатинского Подотдела Западно-Сибирского Императорского Русского Географического общества. Выпуск III. 1907. с.8

150 Қирабаев С. Абайтанудың кезектегі міндеттері туралы, Абай және қазіргі заман. – Алматы: Ғылым, 1994. – 366 б.

151 Құнанбаев Абай. Шығармалар толық жинағы, 2-т. – Алматы: Жазушы, 1977. – 240 б.

152 Мұхамедханұлы Қ. Абайдың аманатын ақтадық па? //Егемен Қазақстан, 2003, 6-қаңтар.

153 Мұстамбайұлы Ы. Ақын Абай және пәлсапашыл Ілияс туралы // Еңбекші казак, 1929, 10,11-қаңтар.

- 154 Қабылұлы І. Философия қазақсого поэта Абая и ее критика // Еңбекші қазақ, 10-сентябрь.
- 155 Әуезов М.О. Абай Құнанбаев: мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1967. – 391 б.
- 156 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 400 б.
- 157 Аймауытұлы Ж. Журнал туралы //Абай, №1. 1918.
- 158 Құнанбаев А. Шығармалар толық жинағы, 2-т. – Алматы: Жазушы, 1977. – 240 б.
- 159 Қабдолов З. Сөз өнері. Қазақ университеті. 1992. – 352 б.
- 160 Мұхамедханұлы Қ. Абай мұрагерлері. – Алматы: Атамұра, 1995. – 208 б.
- 161 Әуезов М. Шығармалар. XII т. – Алматы: Жазушы, 1969. – 536 б.
- 162 Ожегов С.И. Словарь русского языка. – Москва: 1989. – 922 б.
- 163 Қоңыратбаев Ә. Керуен: Деректі әңгімелер мен естеліктер. – Алматы: Жалын, 1989. – 216 б.
- 164 Есімов Ғ. Хакім Абай. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 200 б.
- 165 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Мектеп, 1976. – 273 б.
- 166 Дулатов М. Абай //Қазақ, 1914.
- 167 Жансүгіров І. Тілші, 1920.
- 168 Майтанов Б. Абай. Тарих, тұлға, уақыт. – Алматы: Аруна, 2004.– 92 б.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ.....	3
КІРІСПЕ.....	7

I ТАРАУ

1920 ЖЫЛДАРДАҒЫ ӘДЕБИ СЫН ЖӘНЕ ЫДЫРЫС МҰСТАМБАЙҰЛЫ.....	12
--	----

II ТАРАУ

АБАЙ МҰРАСЫ ТУРАЛЫ АЙТЫС ЖӘНЕ ЫДЫРЫС МҰСТАМБАЙҰЛЫ	104
ҚОРЫТЫНДЫ	154
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ	159

Талғат Құрмашұлы ТӨЛЕГЕНОВ

**ЫДЫРЫС МҰСТАМБАЙҰЛЫ –
ӘДЕБИЕТ СЫНШЫСЫ**

(монография)

Редакторы Сейсенғали Құрмашұлы
Корректорлары Мәдина Талғатқызы, Сабыржан Талғатұлы
Көркемдеуші редактор Нұргелді Серғожаұлы

Басуға 29.09.2015 қол қойылды.

Пішімі 60x84^{1/16}, Қаріп түрі «Таймс».

Баспа табағы 11. Таралымы 500 дана.

Тапсырыс берушінің файлдарынан "Palitra Press" баспаханасында басылды.
Алматы қаласы, Л.Хамиди көшесі, 4 а үй.

Талғат Құрмашұлы ТӨЛЕГЕНОВ –

әдебиет зерттеуші, филология ғылымдарының кандидаты.

1962 жылы 7 мамырда Шығыс Қазақстан облысының, Аягөз ауданындағы, Шолпан ауылында дүниеге келген. 1979 жылы Жұзағаш орта мектебін тәмамдағаннан кейін Алматы сәулет-құрылыс институтына түсіп, 1984 жылы оқып бітірді.

Одан кейін Семей облысының Таскескен аудандық комсомол комитетінде, Семей облыстық «Білім» қоғамында қызмет етті, Кеңес Армиясы қатарында әскери борышын өтеді.

1988-94 жылдары әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің филология факультетін қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша бітірді. 1994 жылдан бері жоғары оқу орындарында ұстаздық қызметін атқарып келеді. Қазір Тұран университетінің доценті.

2007 жылы ҚР ҰҒА М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында

«1920-жылдардағы қазақ әдеби сыны және Ыдырыс Мұстамбаев» деген тақырыпта кандидаттық диссертация қорғады. Әдебиет және қоғам дамуы туралы көптеген ғылыми-танымдық мақалалар авторы.

